

A SZOCIALIZMUS KRITIKÁJA A MAGYAR ELLENZÉK IRÁNYZATAINAK GONDOLKODÁSÁBAN (1968–1988)*

Szabó Máté

(egyetemi tanár, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyarországi ellenzéki szocializmuskritika a marxista és alternatív szocialista irányzatból alakult ki, a marxizmus reneszánszával összefüggésben. A budapesti iskola, Lukács-tanítványainak köre dominált, de sokféle irányzat jelen volt, így például Hegedűs András. Egyik fő problémakört a piac és a demokrácia jelenléte illetve hiánya jelentette a szocialista rendszerben, és ebből a kiindulópontból a rendszer megújulásra való képtelenségének bebizonyosodásával egyenes út vezetett a liberáldemokratikus irányba, illetve szociálliberális szemléleti szintézishez. Magyarországon a liberáldemokratikus kritika a marxista-szocialista álláspont bírálatából és önkritikájából alakult ki a budapesti iskola több képviselőjénél, mint Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Kis János és Bence György, vagy az író és politikai gondolkodó Konrád György. A marxizmustól a liberalizmus felé irányuló fejlődési tendencia több más blokkországra is jellemző volt. A szocializmus kritikájának másik befolyásos irányzata a populizmus a kulturális hagyomány-történelem vonalán alakul ki, illetve jelenik meg ismét explicit politikai formákban a nyolcvanas években pl. Csurka István gondolkodásában. Míg a liberális demokrata irányzat a gazdaságot és a politikát, a populista irányzat a kultúrát és a nemzetet tekint kiindulópontjának. A marxisták és a liberális demokraták intenzív nemzetközi kapcsolatrendszereket alakítottak ki, mind keleti, mind nyugati irányban, míg a populisták a magyar vonatkozású körben maradtak, a nyugati emigráció és a kisebbségi értelmiség jelentette az elsődleges nemzetközi kapcsolatrendszerüket. A két irányzat viszonyrendszere, amely konfliktust és kooperációt egyaránt tartalmazott előrevetítette a későbbi pártpolitikai táborok viszonyrendszerét, és a magyar politikai gondolkodás laboratóriumává vált. Az ökológiai kritika ugyan jelen volt Magyarországon, pl. Endreffy Zoltán és Kodolányi Gyula írásaiban, de jelentősége csupán átmeneti volt. A teológiai- egyházi kritika pedig erőtlen maradt a disszidens mozgalmakban, a fő irányzatok szekularizáltak voltak. Ez az ellenzéki gondolkodás szűk értelmiségi ellenelítkezhez kötődésért, nyugati orientációját hozta magával, leszámítva a populistákat, akik erős kulturális pozícióik alapján szélesebb hazai rezonanciára tettek szert. A marxista érvelés kihalt, a liberális demokrata és a populista érvelés pedig hatásossá vált a reformok és a fordulat körüli vitákban a nyolcvanas években. Az ökológiai kritika csak a rendszerváltásig volt hatásos, utána marginalizálódott, majd később új formákban kelt életre.

KULCSSZAVAK ■ politikai gondolkodás ■ ellenzék ■ kommunista rendszer ■ szocializmuskritika ■ marxizmus ■ liberalizmus ■ szocializmus ■ nacionalizmus ■ populizmus ■ ökológizmus ■ disszidensek ■ értelmiség ■ Bibó István ■ Lukács György ■ budapesti iskola

Szeretném megköszönni a magyar Politikatudományi Társaság és a Bibó István Alapítvány megtisztelő kitüntetését. Több vonatkozásban is személyesen érint, hogy ezt a díjat ebben az évben nekem ítelték, hiszen a Bibó István-díj ötletét

* A Bibó István-díj ünnepélyes átadásán tartott előadás szövege 2007. november 23-án a Magyar Politikatudományi Társaság közgyűlésén

én fogalmaztam meg először a rendszerváltás környékén. Jellemző volt az akkori időkre a Társaság egyik akkori tisztségviselőjének első reakciója: „Miért éppen Bibó?” És később aktívan részt vettem az ötlet megvalósításában a Magyar Politikatudományi Társaság főtítkáráként. Az eredeti ötlet egyébként a Magyar Szociológiai Társaság Erdei Ferenc díjának mintájára a harmincöt év alatti fiatalok kitüntetését szolgálta volna, de azután más koncepció alakult ki, így azután most én is képbe kerülhettem a díjazottak körében.

Előadásom témakörében régebben folytatok kutatásokat összehasonlító szempontból (Szabó, 1991a; Szabó, 1991b.), később a magyar helyzetet nemzetközi kutatócsoportok tagjaként, így a németországi Frankfurt an der Oder, és Bréma egyetemével együttműködve, és több angol- illetve német nyelvű publikációm (Szabó, 1990a; 1990b; 2000–2001; 2003a; 2003b; 2004a; 2004b; 2004c; 2006) jelent meg, illetve van megjelenés alatt, de a hazai szakirodalom erről elvértve szerezhett tudomást, így éppen ezért tevékenységemnek ezt a területét választottam az előadás témájául.

A másik motívum aktuális, hiszen az 1989 előtti ellenzéki irányzatok egy része ma vitapartnerként van jelen a magyar politikában, és éppen ezért fontos kiemelni, hogy egykor, a közös ellenfél a szocialista/kommunista rendszer ellen együttműködtek, együtt gondolkodva alakították ki eredeti kritikai üzeneteiket, és mai vitáik ellenére továbbra is közösek a gyökereik. A magyar ellenzék politikai gondolkodása fontos a mai pártrendszer és politikai rendszer megértése szempontjából, történeti téma, azonban aktuális üzenetei is vannak. Ez az előadás így egy kissé a kutatói „hattyúdalom” is egyben, mivel a két hónappal ezelőtt felvállalt gyakorlati alkotmányjogi munka, az állampolgári jogok országgyűlési biztosának feladata eltérített a korábbi „sínpárról”.

A MAGYAR ELLENZÉK POLITIKAI GONDOLKODÁSÁNAK KERETFELTÉTELEI ÉS ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Ha összevetjük a magyar ellenzék politikai gondolkodását a kortárs lengyel, avagy keletnémet irányzatokkal, akkor feltűnő, hogy azokhoz képest nálunk mennyire marginális az egyházak, a vallásos-teológiai érvelés szerepe. Lengyelországban a katolikus, az NDK-ban a lutheránus-evangélikus egyházak válhattak az ellenzéki tevékenység és gondolkodás megkerülhetetlen vonatkozási pontjaivá (Fehr, 1993; Flam, 1997; Pollack, 2000; 2004; Falk, 2003), de ez a nálunk jelen lévő két vallási közösség itt nem inspirált szélesebb mobilizációkat, és érvrendszere alig befolyásolta a döntően világi, szekularizált ellenzéki politikai gondolkodást. Itt aligha tudjuk mélyebben értelmezni és magyarázni ezt a szembeötlő különbséget, de utalnék Magyarországon erősen tagolt egyházi szerkezetére, amely nem tette lehetővé domináns pozíciók kialakulását, valamint az igen erős egyházak elleni nyomásra a kommunista

rendszerben, melynek dimenziói az egyházzal kapcsolatos titkosszolgálati tevékenység jelenleg is folyó feltárásából nyerik el kontúrjaikat (Tomka, 2005; Köbel, 2005). Más vonatkozásban viszont a rendszer liberalizációja 1968 után lehetővé tett olyan társadalomtudományi kutatásokat, amelyek a kritikai társadalmi-politikai elméletek alapjául szolgálhattak, így a szekularizált, szociológiai-közgazdasági, majd a politológiai jellegű gondolkodásmód válhatott az ellenzéki gondolkodás orientációs pontjává, a vallásos-teológiai érvelésmód pedig nem tett erre jelentős hatást. Ebben a vonatkozásban is integráló jellegű Bibó István munkássága (Bibó, 1986; 1990), akinél mindkét, a szekularizált- társadalomtudományi és a vallásos-teológiai aspektus is jelen van az életműben, azonban ez a szintézis nem talált követőkre.

Szemben az NDK-val és Csehszlovákiával, a magyar ellenzék gondolkodása, a lengyelekéhez hasonlóan, igen erősen kötődik a nemzeti hagyományokhoz, a nemzeti-nemzetiségi kérdésekhez. Ez részben magyarázható a Trianon utáni magyar nemzeti lét sajátosságaival, amelyek főként a kultúrára, irodalomra, művészetekre ráépülő ellenzéki érvelésmódban váltak sokszor dominánssá, de többnyire megkerülhetetlenné. Ebből következő magyar sajátosság a határon túli magyarok körében, a mai Szlovákiában, Erdélyben és az akkor még néha a Magyarországnál toleránsabb Jugoszláviában kialakult sajátos ellenzéki csoportok, mozgalmak, irányzatok szerepe, amelyekkel kapcsolatosan magam ugyan nem folytattam kutatásokat, de feltárásuk, dokumentálásuk folyik. A magyar „népies”, német nyelvterületen „populistának” (Borbándi, 1976; 1989) nevezett irányzat számára központi jelentőségű a magyar nemzeti létezés problémája, és a nemzeti-nemzetiségi kérdés a kultúra, társadalom és politika szemléletének orientálójává válik. Más értelmezési szempontot ad erre a sajátosságra a Kádár-rendszer hangsúlyozottan „kozmpolita”, nacionalizmusellenes fellépése, amely azonban kompromisszumokra vezet a kultúra területén megkerülhetetlenül fontos „népiekkel”. Mindenesetre más „blokkországokkal” szemben Magyarországon az ellenzék diskurzusaiban a nemzeti kérdés fontos szerepet játszott, és ez a központi szerepe fennmaradt a rendszerváltást követő politikai vitákban is.

Közös vonása viszont a magyar ellenzék politikai gondolkodásának a SZU más csatlósállamaihoz hasonlóan, hogy az erős represszió kezdeti szakasza után éppen, és először szinte csak a hivatalos szférán belüli erjedés vezetett az úgynevezett „revizionista” irányzattal (Joppke, 1994; Judt, 1988; Falk, 2003) valamiféle ellenzékiiség megjelenéséhez. A marxista-szocialista politikai gondolkodás hagyományainak alkalmazása a „létező szocializmusra” annak sokszor radikális kritikájával előmozdította direkt és indirekt formában a más típusú kritikai irányzatok megjelenését és erősödését. Először is maga a vita lehetősége a rendszeren belül, az egymással vitatkozó koncepciók megjelenése és sokszor küzdelme relativizálta az ideológiai hegemonia és monopólium igényét. Másrészt a repressziók, kizárások, betiltások, kényszerű emigrációk

stb. olyan nem- vagy félhivatalos formákat teremtettek, ahol először a rendszer korábbi ideológusai, politikusai vagy az ő kapcsolatrendszerébe tartozók, azután pedig más háttérű értelmiségiek is bekapcsolódtak (Dalos, 1986; Heller, 1999). A kritika, a mobilizáció először a marxizmuson belüli folyamat, azonban a kritikai jelleg és a rendszer reakciói viszonylag gyorsan vezetnek a marxizmusból elindult gondolkodók szellemi újraorientálódásához, és főként a liberális irányzatok kialakulásához (Faragó, 1986). Míg Romániában a marxizmustól a nacionalizmus felé vezet az út, Magyarországon a gazdasági-társadalmi reformok vitája liberalizációhoz, és a liberális orientációk felerősödéséhez vezet az elitben és az ellen-elitben egyaránt. Másutt is jellemző a kritikai marxizmus térnyerése, majd átalakulása más, főként liberális irányba.

Míg kezdetben a marxista kritika erős, 1968 után fokozatosan visszaszorul, és helyébe a népi-nemzeti és a liberális demokrata orientációjú irányzatok dominanciája lép. Ezek mellett Magyarországon is megjelenik az ökológiai jellegű, zöld-alternatív gondolkodás az ellenzék diskurzusaiban (Haraszi, 1990; Knabe, 1988; Bozóki, 1988). Ennek háttere részben a nyolcvanas évek nemzetközi tendenciája, az ökológiai mozgalom megerősödése. Másrészt talán az a sajátossága a szocialista rendszerek represszív mechanizmusainak (Huszár–Szabó, 1999; Kiszely, 2001), hogy szemben az emberi jogok és a demokrácia, avagy a nemzeti lét alapkérdéseivel, amelyek felvetése politikai üldözést vont maga után, a környezeti kérdések kezelésében nem került sok a rendszer sajátos mechanizmusainak kritikájára, és itt olyan „enyhébb” elhajlás jött létre, amelyet a szocialista rendszerek saját logikájuk feladása nélkül bizonyos fokig tolerálhattak. Így aztán a nyolcvanas évek közepétől az ökológiai ellenzékiesség a rendszerváltás kezdetéig sok országban jelentős konfliktusokhoz és mobilizációkhoz vezetett, amelyek alapján velem együtt sokan úgy vélték, hogy a rendszerváltás majd ökológiai rendszerkorrekciókat is magával hozhat, és a zöld irányzatok az új rendszerben jelentős szerepre tesznek szert (Sólyom, 1988; Juhász, 1992; Szirmai, 1992). Azonban a rendszerváltást követő fejlődés azt mutatta, hogy a népi-nemzeti és a liberális irányzatok váltak az új politikai aktorokká az ellenzék irányzataiból, és a zöld mozgalmak nem hoztak létre jelentős zöld pártot Magyarországon, de másutt se. Az ökológiai kritika felfutása a rendszerváltást megelőző erjedési folyamatok sajátosságaihoz kötődött és az nem vált később a politikai diskurzus stabil szereplőjévé, úgy mint a nyugati demokráciákban (Tickle–Welsh, 1998).

A magyar ellenzéki mozgalmak vallási háttér híján viszonylag szűk értelmiségi elit, illetve ellenelit köreit érték el. Budapest és néhány egyetemi város jelentette a társadalmi környezetet. A szélesebb társadalmi hatás csak a rendszerváltást megelőző időszakban jön létre. Erőteljes az értelmiségi önreflexió, a saját marginalizált értelmiségi szerep megkérdőjelezése, az informális csoportok, bohém közösségek utópikus ellenkulturális környezetének keresése. A kifelé orientált, instrumentális stratégiákat képviselő, mobilizációt célzó

egyéniségek és csoportok gyakran együtt élnek az ugyancsak marginalizált kreatív-avantgarde csoportokkal, amelyek az ellenkultúra befelé orientált programját képviselik (Szilágyi, 1999; Kenedi, 1990). Ez a sajátosság azonban nem csupán Magyarországot, hanem általában Kelet-Közép-Európát is jellemezte. Az alternatív politikai gondolatok, értékek gyakran a szocializmus realitásait elutisító, élesen kritizáló műalkotásokban jelentek meg, vagy ugyanannak, avagy rokon-, társ csoportnak, -közösségnek a művei, műalkotásai voltak. Jól jellemzik ezt a létformát Dalos György regényei, a balatonbolglári Kápolna-tárlat, Halász Péter és az Orfeo színháza, a Balázs Bélá-s filmek, a mail art, avagy a Bizottság együttes és más alternatív rockformációk dalszövegeinek, üzeneteinek világa. A politikai rendőrség ezt az ellenkultúrát ugyanúgy, vagy még inkább figyelemmel kísérte, mint a politikai gondolkodókat, hiszen az ellenkultúra megtalálta az utat a fiatalok szélesebb csoportjaihoz, és ezáltal veszélyes volt a rendszerre. Az ellenzéki értelmiség más csoportjai voltak a tudományok, főként a társadalomtudományok, a szociológia, közgazdaságtan, történelem, bölcsészet és filozófia felől, illetve a média és az újságírás területéről érkezők. Több generáció volt elkülöníthető, a volt 56-osok, a 68-asok, és a nyolcvanas évek legfiatalabb csoportjai, és persze voltak még idősebbek is, akik megjárták a különféle börtönöket és Gulagokat (Paetzke, 1986; Csizmadia, 1996). A különböző generációk és a különféle háttérű csoportok különböző külföldi és emigrációs kapcsolatokkal rendelkeztek.

Az ellenzéki mozgalmak és gondolkodás fejlődése tehát egyszerre értelmezhető a globális tendenciák, a keleti blokknak azon belüli sajátos szerepe, illetve az adott országban sajátos helyi konfliktusok összefüggésrendszerében. A szocialista rendszerek felülről integrált, centralizált-monopolizált struktúrájában folyamatos konfliktust jelentett a rendszer változatlan fenntartását, vagy akár „bekeményítését” képviselő „hardliner”, „héja” irányzat és a korlátozott, elsősorban a gazdasági hatékonyságot célul tűző, vagy annak szélesebb társadalmi-politikai feltételeit biztosítani kívánó a „liberalizálásra” nyitott „softliner” irányzat ellentéte (Linz–Stepan, 1996). Magyarországon ez 1968 után kézzel fogható volt és tulajdonképpen a rendszerváltásig zajló politikai küzdelmek alapkeretét jelentette. Az ellenzék fejlődése sok szálon kötődött a „hardliner” és a „softliner” irányzat érvényesüléséhez. A szélesen értelmezett „reformok” kedveztek magának az ellenzéki tevékenység kialakulásának és terjedésének, sőt bizonyos pontokon – például gazdasági reform, a régi vezetők leváltása – akár bizonyos érdek- és célközösség is fennállhatott a rendszeren belüli reformerők és az ellenzéki csoportok egy része között (Tőkés, 1996; Tőkés, 1998). Ez az „indirekt kooperáció” egészen a rendszerváltás pluralizációjáig tart, amikor is a reformkommunisták és az ellenzéki mozgalmakból kinövő pártok közvetlen konkurensivé válnak egymásnak a pártrendszerben, és már nincsen érdekközösségük a jelentéktelenné váló „hardliner” irányzat elleni küzdelemben. A kommunista reformerek Magyarországon több ponton

kapcsolódtak a népnemzeti irányzathoz, míg kezdettől idegenkedtek a liberális-demokratikus ellenzéki csoportoktól. Ez a szelektív viszonyulás mindhárom későbbi politikai erő, a népnemzeti, a liberális és a reformszocialista viszonyát egymáshoz, illetve profiljaik kialakítását hosszabb távon is jellemzi (Dalos, 1986; Csizmadia, 1995).

Jóllehet kívül esik a tárgyalt időszakon, de mindvégig központi az 1956-os forradalom jelentősége (Standeisky–Rainer, 1999; Kenedi, 1996), amelyet a marxizmusból érkező ellenzéki gondolkodás felé ugyancsak Bibó István munkássága testesített meg. Általánosságban megállapítható, hogy az anti-kommunista küzdelmek nagy csúcspontjai – 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában, Lengyelországban pedig (egészen a Szolidaritás 1980-as időszakáig) többször is – mind a nemzeti, mind a nemzetközi ellenzéki identitás- és mozgalomalakulás szempontjából meghatározó jelentőségűek. Ezek a konfliktusok a stratégiai és rendszerviták állandó elemeivé válnak, egészen a rendszerváltásig, és az ellenzéki identitás nemzeti és nemzetközi vonatkozási pontjait jelentik. Reális folyamatainknak igen nagy jelentősége van, emellett azonban szimbolikus-rituális folyamatok alapjaivá válnak az ellenzéki politikai kultúrákban, melyek hagyománya és azonosságtudata ezekre épül a rendszer önigazolási folyamataiban oly központi jelentőségű „forradalmisággal” szembeállítva, illetve azt bizonyos mértékig alternatív módon értelmezve (Szabó, 1990b; Thaa, 1996).

Ugyancsak általában fontos tényező a Nyugat hozzáállása, amely a demokratikus országok, főleg az USA keleti politikájának egészébe ágyazódik bele. Itt kiemelkedő szerepe van az Európára koncentrált enyhülési, illetve a szocialista országok és a Nyugat közötti konszenzust erősítő nemzetközi politikai folyamatoknak (Schlotter, 1999). Ennek a Magyarország, de főként az NDK, Lengyelország és a SZU vonatkozásában sokat kutatott problémakomplexumnak itt a kontúrjait se tudjuk érzékeltetni, csupán egyetlen, közvetlenül igen nagy jelentőségű kapcsolatrendszer, az emigrációt és az emigráció Nyugat által biztosított fórumainak szerepét emelném itt ki. Magyarországról (Borbándi, 1989b) és a többi keleti „blokkországból” nagyszámú emigráns távozott több hullámban a nyugati demokráciákba, főként Nyugat-Európába és az USA-ba. A magyar esetben a negyvenes évek és az 1956 utáni exodus bírnak kiemelkedő politikai jelentőséggel. Ezek az emigráns közösségek és hálózatok részben politikai arcéllal rendelkeztek, és önerőből, illetve a demokratikus kormányok támogatásával alternatív fórumokat, rádióadást, újság- és könyvkiadást biztosítottak az otthoni ellenzéki gondolkodás számára. A széles értelemben vett „tamizdat” („ott-kiadott”) állandó elemét jelentette az ellenzéki gondolkodásnak, viták keretét, fórumát, új témák behozatalát. A kiterjedt magyar nyelvű publikációs formák közül egyéni véleményem alapján, és egyben tisztelegve a jelenlévő alapító szerkesztőnek, Kende Péter (Kende, 1988; 1991; 2003) akadémikusnak, a Párizsban magyarul kiadott *Magyar Füzeteknek* a folyóirat és a

könyvkiadás számára egyaránt központi jelentőségét emelném ki, valamint a Bibó-kiadás szempontjából oly központi, berni székhelyű Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadványsorozatait, melyek társadalomtudományi profilját kollégám és barátom, Balla Bálint (Berlin) gondozta, gondozza (Balla, 1990; Bibó, 1991).

A „szamizdat” („saját-kiadás”) az ellenzéki, második nyilvánosság különféle formáival (Skilling, 1989; Ritterspoorn et al., 2003) ugyancsak a kommunizmus elleni hálózatok kutatásának egyik fontos tárgyköre, amelyet az alternatív kultúra különféle irányzataival összefüggésben többek között a Wolfgang Eichwede professzor (Eichwede, 2000; 2004) vezetett Brémai Egyetem Kelet-Európa Kutatóintézetének kiadványai és kiállításai állítottak a középpontba az elmúlt években. A központilag ellenőrzött sajtó, könyvkiadás és tömegkommunikáció ellenében kialakult informális hálózatok kommunikációs fórumai rengeteg kulturális esemény, műalkotás és társadalmi-politikai vita melegágyai voltak, amelyek jó része csak a nyugati kiadások és közvetítések révén ért el szélesebb közönséget, vagy esetleg a rendszerváltás után találta meg a közönséget, amely addigra már igencsak megváltozott.

Az ellenzéki kulturális és politikai viták hálózatai tehát túlnyúltak a határokon, mind Nyugat–Kelet, mind Kelet–Kelet irányában kialakult az ellenzéki kapcsolatrendszer (Miszlivetz, 1989). Bizonyos értelemben a rendszerváltás előtti időszak „olvadása”, a glasznoszty és a peresztrojka hatásainak időszakára már kialakult „ellenzéki Internacionáléről” beszélhetünk, amelynek főként angol nyelvű, nemzetközi fórumai, találkozói voltak. A kommunista rendszerek keményebb periódusaiban, a szigorú ellenőrzés ellenére is érvényesültek a nemzetközi kapcsolatoknak az egyes ellenzéki csoportok forrásait megsokszorozó hatásai, elsősorban az itt tárgyalt eszmék, gondolatok hatásainak eredményeként.

Azt mondhatjuk, hogy a 19. század a politikai eszmék klasszikus korszaka volt, mert már kialakultak a modern irányzatok profiljai, de még nem gyűrte maga alá az érvelés, a gondolat erejét a pártverseny, a tömegdemokrácia és a tömegkommunikáció 20. századi komplexuma. Nos ez a keretfeltétel-rendszer a 20. század második felében a kommunizmus elleni küzdelem szubkultúráiban és ellen-nyilvánosságaiban újratermelődhetett, hiszen a tömegkommunikáció és a pártállam határán kívüli gondolkodás általuk nem korrumpálódhatott, és ismét megindulhatott a kommunizmus nyomásával szemben az újabb szellemi útkeresés, melynek során a kis számú gondolkodó és aktivista újra a 19. század intenzitásával koncentrálhatott egymásra és a kiválasztott problémákra. Létrejött az „élő klasszikusok” sora, Adam Michnik, Václav Havel, Robert Havemann, Rudolf Bahro, Konrád György, Szelényi Iván, Heller Ágnes, Haraszi Miklós – és még sorolhatnánk. Kialakult az alternatív gondolkodás „kánonja” a közösen hivatkozott gondolkodók, problémák, események, folyamatok közös tárháza. Így az ellenzék politikai gondolkodása Magyarországon és a keleti

blokk egészében egyaránt a megújuló posztkommunista politikai gondolkodás laboratóriumává válhatott.

A nemzetközi keretfeltételek kevés kivétellel máig homályban maradó, lényeges vonatkozása a direkt és indirekt nyugati segélyek és támogatás kérdése a keleti alternatív kultúra és gondolkodás számára. Magyarországon és másutt is pl. jól dokumentált és feldolgozott a Soros György magyar származású, USA-ban élő pénzember támogatásával (Nóvé, 1999) a nyolcvanas évek közepétől először Magyarországon, majd a keleti blokkban másutt is kialakult alapítványi programok, támogatási formák és fórumok hálózatának története, amely aktív segítséget nyújtott az ellenzéki művészek és gondolkodók létfenntartásához, tájékozódásához, nemzetközi kapcsolatrendszerük kialakításához. Ennek a központi jelentőségű hálózatnak a története azonban az „olvadás” folyamataihoz kötött, de alig rendelkezünk ismeretekkel arról, hogy a korábbi „keményebb „periódusokban” milyen direkt és indirekt, kormányzati és nemkormányzati segítségnyújtási formák érvényesültek a Nyugat részéről, illetve hogy mennyire voltak ezek hatékonyak. Az NDK államiságának felszámolása következtében igen jól dokumentált az NDK–NSZK viszonyrendszer, és vannak átfogó elemzések például a Helsinki-folyamatnak (Thomas 2001) az emberi jogok kelet-európai helyzetére gyakorolt hatásairól. Magyarország vonatkozásában néhány kiemelkedő eseménytől eltekintve azonban csak a „kirakatliberalizáció” mechanizmusait írták le a Kádár-rendszerben, miszerint a Nyugat-orientált, „softliner” elitszoportok a nyugati gazdasági és politikai támogatás (hitelfelvételek, tagságok nemzetközi szervezetekben stb.) fejében kesztyűs kézzel bántak a Nyugaton is ismert ellenzékiekkel (Révész, 1997; Csizmadia, 1995; Huszár, 1999; Huszár, 2001). Összességében a szamizdatkultúra és az ellenkultúra virágzása és terjedése a nyolcvanas években nehezen értelmezhető a „szelektív tolerancia” nélkül, amelyet a kelet és Nyugat között egyensúlyozó Kádár-rendszer a saját fennmaradásának érdekében végzett.

Az ellenzéki gondolkodás ott ér véget ahol a szamizdat átalakul nyilvános tömegsajtóvá, könyvkiadássá és az ellenzéki politikai értékek megjelenhetnek a tömegkommunikációban és a tömegdemokráciában (Tamás, 1999; Kis, 1999). Ez a folyamat Magyarországon nem volt olyan egyértelmű gátszakadás, mint a mindvégig igen merev csehszlovák, román, vagy kelet-német esetben. A fellazulás folyamatai a nyolcvanas évek második felében egyértelmű fejlődést jelentenek a rendszerváltás irányában, ha a végeredmény oldaláról olvassuk a történetet. Biztosíthatom Önöket, hogy akkor igen kevesen látták a már mindannyiunk számára megfogható „vörös fonalat” amely a rendszerváltás látványos és vértelen sikeréhez vezetett – jómagam sem voltam közöttük. Meddig volt igazán „ellenzékiiség”, pont 1988 január 1-jéig? Amíg legális politikai szervezeteket nem hozott létre, amikor tüntetéseket szervezhetett jogi keretek között és kalkulálható volt, hogy azokat mikor oszlatják fel, amikor már nem készültek állambiztonsági jelentések a tevékenységéről (Unverhau, 1999; Kenedi, 1986;

Horváth, 1998; Horváth, 1991), amikor legalizálhatta és terjeszthette kiadványait, azaz amíg nem válhatott a politikai verseny egyenrangú résztvevőjévé. Ez a folyamat, ami az első szabad választások előtt nagyjából befejezettek tekinthető Magyarországon, azonban megkezdődött már évekkel azelőtt, és 1988-ra, Kádár leváltásával jelentősen átírta a korábbi a Kádár-rendszer egészét jellemző kereteket. A politikai kultúra rendszerváltásának időpontját talán későbbre, Nagy Imre 1989. június 16-ai újratemetésére tehetjük, amely ismételt 1956 kiemelkedő jelentőségét húzza alá – nem csupán a jelen lévő Kende Péter, az egykori aktivista iránti tisztelet jeleként hangsúlyozva.

A történet vége azonban „keserédes”; Magyarországon eddig minden rendszerváltás utáni kormányban volt egy vagy két olyan politikai szervezet, amely az ellenzéki politizálásból származik, de mire létrejön a politikai siker, felszámolódnak a korábbi „katakombalétezés” keretei, és az új tömegdemokratikus keretekben újraértelmeződnek a korábbi eszmék, értékek, tapasztalatok. Nagy kontraszt ez például az újraegyesített Németországhoz képest, ahol az ellenzéki mozgalmak szinte rögtön történelemmé váltak, hiszen nem vehettek részt az új társadalmi-politikai keretek kialakításában. Magyarországon ehhez képest az ellenzék politikájának és politikai gondolkodásának aktív része volt a rendszerváltásban, az alkotmányozásban és a politikai fejlődésben, ennek következtében nem is vált olyan befejezett, „muzealizált” hagyománnyá, mint Németországban, hiszen képviselőinek jó része ma is aktív politikus, művész, közéleti szereplő.

A MARXISTA-SZOCIALISTA RENDSZERKRITIKA

Hogy mi az a „marxizmus”, és, hogy ki mikortól és meddig tekintheti önmagát marxistának, avagy ki van arra felhatalmazva, hogy másokat marxistaként, avagy nem marxistaként kategorizáljon, arra ez az előadás nem kíván választ adni. Mindenesetre a hivatalos marxizmus-leninizmus forrásaiból elinduló revizionista irányzatok kezdték Marx vagy Lenin esetleg Trockij és mások tételei alapján kritizálni a létező szocializmus struktúráját, így volt ez Magyarországon is (Dalos, 1986; Joppke, 1994; Heller, 1999). Ezek a gondolkodók többnyire a hivatalos struktúrákon, egyetemeken, pártokban, folyóiratokban stb. indulnak, majd kritikai nézeteik kifejtése megfosztja őket a hivatalos pozíciók előnyeitől, és az intézményeken kívüli létforma vállalására kényszeríti őket. A „marxizmus reneszánsza” bőven 1968 előtt indult (Kovács, 2004), de éppen a SZU és a Varsói Szerződés katonai beavatkozása, a Prágai Tavasz folyamatának leblokkolása, valamint a Nyugat radikális mozgalmak adnak nagy lökést a szocializmus felett gyakorolt, magát marxistaként értelmező kritika új hullámának. A kritikai elmélet több gondolkodó és irányzat fejlődésében a „jelző nélküli”, radikális kritika irányába fejlődik, azaz önértelmezésében

elszakad a marxizmus hagyományától. A magukat marxistáknak vallók keresik a forradalmi szubjektumot, a radikális társadalmi átalakítás alternatíváit, elmélkednek a párt és a munkásosztály viszonyán, a szocialista demokrácia új útjait keresik.

Magyarországon a marxista rendszerkritikákban Lukács György és Hegedűs András munkássága tesz szert központi, sőt nemzetközi jelentőségre. Lukács széles ívű pályafutásáról köteteket írtak, itt csak mint az őt követő magyar irányzat, a Lukács-iskola/óvoda megalapítójaként kerül megemlítésre, ami nemzetközileg a „budapesti iskola” néven vált híressé a marxista szocializmuskritikában. 1968-ban németül megírt munkája *A demokratizálódás jelene és jövője* (Lukács, 1988) száll szembe a bürokratikus szocializmussal. Úgy véli, hogy a nyugati polgári demokrácia itt nem alternatíva, az egyébként sem jelent adekvát választ a kor problémáira. A sztálini alapú bürokratikus szocializmussal állítja szembe az igazi szocialista demokrácia alternatíváját, amely visszanyúl a tanácsdemokrácia korábbi hagyományaihoz. Tehát közvetlen demokratikus alternatívát jelent. A párt vezető szerepe azonban nála nem kérdőjeleződik meg. A reformált szocialista demokrácia tömegek közvetlen részvételén alapulva ellensúlyozza nála a létező szocializmus bürokratikus elfajulását. Hegedűs, aki 1956 előtt vezető politikus volt, a szociológia magyarországi kiépülésében játszott szerepet, és fejtette ki nemzetközileg is visszhangot kapott kutatási eredményeit és társadalomértelmezését (Rozgonyi–Zsille, 2001), amely a szocialista rendszer kritikáját tartalmazta. Őt is a centralizált szakigazgatás és a társadalmi öngazgatás egymáshoz való viszonya foglalkoztatja a *A társadalmi változás alternatíváiról* címet viselő, 1968-ban publikált (Hegedűs, 1968) írásában. Itt bírálja a szocializmus elidegenítő-bürokratikus jellegét, és a kortárs jugoszláv öngazgatási modellben lát korrekciós lehetőségeket. Az igazi persze olyan termelői öngazgatás volna, amelyről Marx álmodozott. A párt szerepét Lukácshoz hasonlóan a demokráciát és hatékonyságot egyaránt növelő reformok előmozdításában jelöli meg. Kettejük kritikai attitűdje a szocializmus társadalmi-politikai viszonyaival kapcsolatosan, valamint a „harmadik típusú”, alternatív szocialista modellek keresése a kritikai marxizmus új nemzedékeinek orientálójává avatta őket, oly módon, hogy belül maradtak a marxizmuson – ezt persze másként látták a hivatalos marxizmus képviselői. A Lukács és Hegedűs által üdvözölt, reményeiknek új szárnyakat adó reformok elakadása, elmaradása pedig őket és követőiket az alternatív szocialista modell újragondolására indította. Ennek során magának a fennálló rendszernek a „szocialista” jellege is megkérdőjeleződött.

A két idősebb gondolkodót követő fiatalabb nemzedékek a filozófiában és a társadalomtudományban egyre keményebben fogalmazták meg fenntartásaikat a marxizmussal és a szocializmussal kapcsolatosan. A budapesti iskola tagjai által elfogadott korcsulai nyilatkozat, amely a Jugoszláviában megrendezett nemzetközi kritikai marxista konferencia válasza volt a prágai bevonulásra, és

mint ilyen az első tiltakozó akciója a magyar kritikai marxizmusnak, szintén a szocializmus értékeire hivatkozva ítélte el a beavatkozást.

„Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói Szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújodására, amely az utóbbi időben kezdődött meg. Bármilyen következményeket is von maga után, kötelességünknek tartjuk, hogy mindent megtegyünk a hiteles szocializmus és a tényleges szocialista demokrácia fejlődéséért”

(Csizmadia, 1995; II. Dokumentumok: 13).

Az aláírók, közül a később Heller Ágnes filozófus (Heller, 1968) még ugyanebben az évben több nagy port felvert tanulmányt tett közzé, amelyek a marxizmus alternatívítását a szocializmusban is meglévő elidegenedés felszámolásában keresték. A „mindennapok forradalmasítása”, a társadalmi együttélés új formáinak, alternatív családformáknak a keresése volt az egyik, Vajda Mihállyal (Heller–Vajda, 1970) közösen írt és széles körben vitatott tanulmányának a témája. A „budapesti iskola” és a kortárs nyugati új baloldal között számos tematikus összefüggés állt fenn, a bürokrácia, az elidegenedés kritikája, a demokratikus mindennapi alternatívák keresése. A szocializmusban meglévő kapitalista-polgári maradványok kritikája találkozik így össze a kapitalizmus nyugati kritikájával. Heller és gyakori szerzőtársa, Fehér Ferenc (Heller–Fehér, 1982; 1990) már a nyugati emigrációban publikálják átfogó kritikájukat a szocializmus, és sajátos formája a kádárizmus felett, amelyet a materiális legitimációval, a „szükségletek feletti uralommal” azonosítanak. A magyarországi pályatársakhoz hasonlóan ugyancsak eljutnak 1956 anti-sztalinista forradalmának központi jelentőségéhez a szocialista rendszer számára. Munkásságuk a nemzetközi marxista diskurzus részévé vált, műveik csak a rendszerváltás után „tértek haza” a szerzőkkel együtt.

Vajda Mihály sokarcú munkásságában szintén a szocialista rendszer radikális kritikájához jutott el. A létező szocializmus szerinte a civil társadalom nélküli orosz szocializmus oktrojálása Közép-Európában, amely így nem tehet szert demokratikus jellegre (Vajda, 1989). Az emberi jogok, a civilizált társadalmi formák így veszélyeztetettek a szocialista rendszer által...” „Minthogy a hatalom megtiltja az embereknek, hogy társadalmi céljaik legyenek, aktivitásukat a személyes érdeklődés irányába kell terelnie. A hatalomnak még a fogyasztásra orientáltságot is elő kell segítenie egy olyan társadalomban, melynek hivatalos ideológiája ennek ellenkezőjét prédikálja, és ami ennél fontosabb, amelynek gazdaságformája nem éppen kedvező a fogyasztási javak termelése szempontjából. Ez az oka annak, hogy a rendszer mindig újból és újból kísérletet tesz rá, hogy gazdasági reformok segítségével fokozza a fogyasztási javak termelését. Ezzel azonban olyan mozzanatot épít be a rendszerbe, amely magát a rendszert fenyegeti, hiszen a piacgazdaság elemei a gazdaság függetlenné válásának irányába mutatnak, s ezzel fellazítják a hatalom egységét.”(Vajda,

1989: 22). A kádárizmus szerinte sem jelent alternatívát, a reformok játéktere nagyon szűkös.

A szocialista rendszer válságának elemzése, mint téma uralja a budapesti iskola szerzőinek munkásságát, és a válság különféle értelmezései vitatkoznak egymással. Bence György, Kis János és Márkus György a marxista elmélet újragondolására tettek kísérletet a közvetlen termelői társulás marxi gondolatának újraértelmezésével (Bence–Kis–Márkus, 1992). Bence és Kis közös munkája a Marc Rakowski álnéven publikált *A szovjet típusú társadalmak marxista szemmel* (Bence–Kis, 1983) nyíltan felteszi a kérdést, hogy vajon szocialista jellegűek e valójában a magukat így jellemző társadalmak. Ők már a liberalizmust látják az ellenzéki mozgalmak legalista orientálójának, azonban keresik az azon való túllépés lehetőségét. „Elmosódik a korábban tökéletesen éles választóvonal az ellenzéki marxizmus és a liberalizmus között. Ha már a formális jogrendig elmegy a »demokratikus szocializmus«, milyen alapon áll meg a liberalizmus céllistáján szereplő többi intézmény előtt?” (uo.: 227). A marxizmus kritikai potenciálját azonban szerintük még nem merítették ki az ellenzéki mozgalmak: vannak olyan vonatkozási pontjai amelyek még felhasználhatók a rendszer kritikájában (uo.: 231), bár, ahogy megfogalmazzák, „úgy látszik, marxistának lenni mindenképpen problematikus dolog – nekünk” (uo.: 232 – kiemelés az eredetiben, Sz. M.). A marxizmus már problematikus keretnek bizonyul a szerzőpáros számára a létező szocializmus társadalmi problémáinak kritikai értelmezésére. Számot vetnek saját marxista gyökereikkel, és a kritikát a marxi szellemben a saját maguk használta fogalmak, elmélet önkritikájaként gyakorolják.

1968 és a következő, a Szolidaritás virágzását és bukását hozó 1980-1981-es nagy lengyel válság a marxista pozíciók újragondolását és többnyire feladását eredményezik Magyarországon és másutt is. A marxista alapú szocializmuskritika, amely kezdetben domináns pozícióban volt, visszaszorul, marginalizálódik. Képviselőinek egy része a liberalizmus irányába „konvertál” (Faragó 1986). A marxista pozíció Magyarországon, ahol a hivatalos kádári ideológia az ideológiamentesség, oly mértékben marginalizálódik, hogy még a reformkommunisták is eltávolodnak attól, populista vagy liberális irányba. A marxista pozíció ott képes fennmaradni és fejlődni, ahol a szocializmus alternatíváit a szocializmuson belül keresik, pl. az NDK-ban. Magyarország fejlődése ettől eltér, itt a marxista pozíció széles skálán jelenik meg, de hamar átadja a helyét a más irányba tapogatózó, alternatív elméleti útkeresésnek.

LIBERÁLIS DEMOKRATA ÉS POPULISTA RENDSZERKRITIKA

Magyarországon a két világháború között kialakult népi és urbánus irányzat elkülönülése, konfliktusa, illetve kooperációja vált az ellenzéki gondolkodás

fő vízváltószójává (Csizmadia, 1995; Schöpflin, 1979; Bozóki, 1997–2000.). A „harmadik utas”, a kapitalizmussal és a szocializmussal szembeni regionális alternatívát a népi kultúrában, a vidék felzárkóztatásában, a nemzeti hagyományokban kereső magyar népi mozgalom (Borbándi, 1976; 1989a) a kommunista rendszerben a kultúra és művészet területén elnyomva és korlátozva, de fennmaradt. Az eredetileg ugyancsak kulturális-művészeti irányzatként jelentkező „urbánus”, a nyugati kapitalizmust és demokráciát maradéktalanul elfogadó, európai irányzat jóval kevésbé képes megőrizni pozícióit a kommunista hatalomátvételt követően. Az ellenzéki értelmiség nem túl széles társadalmi csoportján belül ez a megosztás szinte a kezdetektől jelen van, a hetvenes évek elemzései már beszámolnak róla. Míg a népiek a kultúra, művészet, történelem, néprajz területéről jönnek, addig a nyugatosok forrásai a marxizmusból induló filozófia és a társadalomtudományok, főként a közgazdaságtan és a szociológia. Ahogyan Csizmadia Ervin megfogalmazza „a néhai MSZMP – egészen 1988-ig – két ellenzéki csoportot különböztetett meg (az egyiket *polgári*, a másikat *nemzeti radikálisnak* nevezte)” (kiemelések az eredetiben – Sz. M., Csizmadia, 2001: 71). A kommunista pártvezetés is különbséget tesz a két irányzat között. A rendszerváltást megelőző időszakban direkter kooperáció a reformkommunisták és a népi irányzat között, a nemzeti-kommunista orientáció például lehetővé teszi a nagyszabású Erdély-tüntetés megszervezését 1988 nyarán, míg ez évben az 1956-ra való emlékezést még represszió sújtotta. Az állambiztonság szervei is különbséget tesznek a két irányzat között (Kiszely, 2001; Révész, 1999).

A liberális-demokratikus kritika nagyrészt a korábbi alternatív, kritikai marxizmusból, a budapesti iskolához közel álló körökből nőtt ki (Fragó, 1986). Fontos szerepet játszanak ebben a folyamatban például a liberális politikaelmélet klasszikus európai és magyar hagyományait közvetítő fordítások és szövegkiadások, amelyeket az egyébként hivatalos publikálásból kizárt gondolkodók végeznek fordítókként és szerkesztőként. John Stuart Mill, Rousseau vagy Popper, Hayek, Rawls és Orwell és más gondolkodók munkáit részben hivatalos, részben szamizdat kiadások közvetítik, és tárgyalják azokat mind hivatalos, félhivatalos vagy informális szemináriumok és előadások keretei között. A totalitarizmus kritikája, emberi jogok, piacgazdaság és liberális demokrácia, valamint antimilitarizmus voltak a formálódó liberális demokrata irányzat alapértékei. Nemzetközi politikában az USA emberi jogi elkötelezettsége és a szovjet imperializmus elleni fellépése, valamint a formálódó európai egység voltak a főbb vonatkozási pontjaik.

A liberális és a populista irányzat közötti főbb kooperációs kísérletek az 1979-re elkészült Bibó-émlékkönyv (Bibó, 1991) és az 1985-ös monori tanácskozás (Rainer M., 2005) voltak. Mindkét projekt vonatkozásában vezető szerepet játszott az egykor Nagy Imre köréhez kapcsolódó reformkommunista Donáth Ferenc. Az ő személye is az 1956-os forradalom mint közös platform jelentőségét

húzta alá, amely azután 1989-ben Nagy Imre újratemetésével mintegy a rendszerváltást megalapozó társadalmi-politikai konszenzus szimbólumává, emblémájává válhatott. Bibó István politikusi és gondolkodói pályafutása szintén alkalmas volt az integrációra, az 1956-os kiállítás, a liberális, nemzeti, vallási és szocialista értékek ötvözésére irányuló törekvése, és az erőszakmentes politikai konfliktusmegoldás következetes stratégiájának vállalása révén. Ugyancsak fontos elem volt nála a törekvés az európai és a magyar orientációk tudatos szintézisére. A szabadság, demokrácia, nemzet és emberi jogok, civil társadalom kapcsolatrendszere számára Bibó munkássága (Dénes Iván, 1993a; 1993b; Kovács, 2004) rengeteg elméleti és gyakorlati kapcsolódást nyújtott, így méltán válhatott mindkét irányzat számára „mestergondolkodóvá”, műve pedig a közös értékek és érdekek letéteményesévé. A tartalmi és terjedelmi vonatkozásban igen sokrétű Bibó- emlékkönyv így válhatott a magyar ellenzék két fő irányzata számára egyaránt központi jelentőségű dokumentummá. A monori tanácskozás szintén paradigmatis jelentőséggel bír mindkét irányzat számára, ahol a két világháború között megrendezett szárszói konferencián elhangzott előadásokhoz hasonlóan mindkét irányzat kifejtette diagnózisát és terápiáját a rendszerváltás küszöbén álló magyar társadalommal kapcsolatban. A két dokumentum, illetve a hozzájuk vezető folyamatok – amelyekről már több elemzés született (Rainer, 2005; Csizmadia, 1995) – részletesebb analízise túlmutat előadásom keretein, de mindenképp szeretném hangsúlyozni központi jelentőségüket a további kutatások számára.

Az egyébként széles spektrummal rendelkező két fő irányzat néhány gondolatát szeretném csupán itt felvillantani, elsősorban eredeti források alapján, ami nem tarthat igényt a több kötetnyi feldolgozást igénylő elemzés érvényére, és szükségképpen nagyon szelektív jellegű. Vajda Mihály, a budapesti iskolából induló gondolkodó a Bibó- emlékkönyvben *Civil társadalom és demokrácia* (Bibó, 1991-2: 183–194.) címmel közölt tanulmányt. Kiindulópontja a létező szocializmus fogyatékosága a demokrácia szempontjából, és Bibóra hivatkozva, aki az európai társadalomfejlődésben az erőszakmentes konfliktusmegoldás technikáinak gyarapodását fedezi fel, Vajda megállapítja, hogy a szocialista rendszer ennek a fejlődésnek a megakadását, defektusát jelenti. Bibó és az új baloldal mintájára a demokráciát életformaként definiálja, a jog és a politikai intézmények határán túlnyúló társadalmi képződményként. A személyiségnek a primer közösségekben, társadalmi kiscsoportokban megszerzett tapasztalatait, a változó szerepkonstrukciókra épülő identitásváltásokat a demokrácia előfeltételének tekintti, és ezzel kapcsolódik a klasszikus liberális demokrácia-elmélet participatorikus hagyományához, amely Wilhelm von Humboldt, John Stuart Mill és Tocqueville nevével fémjelezhető. Vajda a demokráciának ezt a fejlődését igen hiányosnak tartja Kelet- és Kelet-Közép-Európában. Szerinte az állam és a társadalom elkülönülése és egyensúlyi viszonyuk kialakulása nélkül aligha lehetséges itt a demokrácia meggyökereztetése. A korábban a marxista

periódusban a termelési folyamat öngazgatásához kötött demokráciafelfogás átadja itt a helyét a demokratikus intézmények és a magán- és közéleti létformák dinamikájának, egy ugyancsak társadalmi intézményként megkonstruált koncepciónak. A polgári fejlődés, a civilitás itt már a demokrácia szükségszerű előfeltételeként jelenik meg a Lukács-iskolából indult gondolkodónál. A társadalmat nem megváltani kell a marxizmushoz hasonló üdvtanok keretében, hanem a folyton változó társadalmi-politikai problémák dinamikus kezelésére van szükség. Azonban a szocializmushoz való viszony nem elutasító; „a modern szocializmus valóban nem más, mint a civil társadalom, a polgári társadalom döntési mechanizmusainak a tökéletesítése abban az irányban, hogy az egyre inkább alkalmassá váljék az összes, éppen adódó társadalmi konfliktus ésszerű kihordására. A szocializmus másik perspektívája, a szocializmusnak egy eleve meghatározott társadalmi igazságosságként való értelmezése kizárja a demokráciát: el kell, hogy nyomjon minden olyan törekvést, amely e társadalmi igazságosság képviselőinek szemében az ő igazságuknak ellentmondani látszik” (Bibó, 1991-2: 192).

Az ugyancsak a budapesti iskolából marxistaként indult Bence–Kis-szerzőpáros a Bibó-émlékkönyvben közölt tanulmányának már a címe is sokatmondóan mutatja liberáldemokratikus orientációjuk kibontakozását; „Hátártolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás” (Bibó, 1991-1: 386–403). Korábban a piac és szocializmus viszonyáról elmélkedtek és a termelők öngazgatásának alternatíváit keresték, itt viszont már a jog- és államtudományi kategóriák kerülnek előtérbe az elemzésben Bibót követve, egy szociálliberális vonatkoztatási rendszer keretében, amelyben a politika egyfajta társadalmi vállalkozásként értelmeződik. Náluk, akárcsak a kötet liberális, avagy populista irányultságú szerzőinél az 1956-os forradalom szerepe középponti, amelyet a munkásöngazgatás és a politikai demokrácia különféle formáinak gyakorlati kísérleti terepeként értelmeznek. Szocializmuskritikájuk és -elemzésük fő kategóriái a ’demokrácia’, a ’nemzeti függetlenség’ és a ’szuverenitás’ alkalmasak az ellenzéki gondolkodás mindkét fő irányzatának orientálására.

A szerzői team egyik tagja, Kis János később monográfiát szentelt az emberi jogok kérdésének, a *Vannak-e emberi jogaink?* (Kis, 1987) című munkát, amely a nyolcvanas években (1985–1987) írott tanulmányait tartalmazza. Fő kérdése az egyéni autonómia és az államhatalom viszonyának a liberalizmus klasszikusai által folyton újragondolt problémája.

Kis a szocialista jog, gazdaság és politika átfogó kritikáját adja, és a liberalizmus és szocializmus szintézisének igényével lép fel a „szociálliberális felfogás” (uo.: 175) képviselőjeként.

„A 19. század közepén a fő törésvonalak egyfelől a liberalizmust a konzervativizmus, másfelől a liberalizmust és a szocializmust különítették el egymástól; a liberalizmuson belül nem váltak szét jól megkülönböztethető

áramlatok. Ma már élesebb a határ a liberális hagyomány két vonulata, mint a jobboldali liberalizmus és az új konzervativizmus, illetve a baloldali liberalizmus és a demokratikus szocializmus között. Liberálkonzervativizmus válik el a szociálliberalizmustól. Ezzel a két nagy ideológiai nyálákkal állnak szemben a széleken az antiliberális irányzatok: a jobb- és baloldali totalitarizmus és autoritarizmus különböző-forradalmi, organikus, bürokratikus, technokratikus válfajai. Az emberi jogok fentebb vázolt elmélete az ideológiai színkép szociálliberalis oldalán helyezkedik el. Érdemes megkülönböztetni egy harmadik magatartást is a demokratikus szocializmus és az egalitárius liberalizmus között: azokét, akik a szocialista elmélet ismert megoldásait utópiának tartják, de a liberálisokkal szemben intellektuális kötelességüknek érzik, hogy ne mondjanak le a piac, az alkotmányos jogok, az államhatalmi ágak elválasztása és a képviseleti kormányzat négyesénél többre képes intézményi együttesek kereséséről. Mivel a 18-19. század fordulója óta szokásban van, hogy radikálisoknak nevezik a mindenkori liberalizmussal elégedetlen, de a mindenkori szocialista tervezetek gyengéivel és veszélyeivel is tisztában lévő politikai gondolkodókat, ezt a köztes magatartást radikalizmusnak nevezném. A jelen tanulmány kérdései szempontjából mellékes ugyan, mégis fontosnak tartom leszögezni: magamat az így definiált radikálisok közé sorolom... Ezzel megjelöltem a tanulmányomban javasolt emberi jogi elmélet *ideológiai* helyét” (uo.: 176 – kurzív az eredetiben Sz. M.).

Miután Kant és Rawls alapján, Robert Nozick munkáit is felhasználva kifejti álláspontját az emberi jogok elméletéről, általánosan elemzi a cenzúra és a szamizdat problémáját (uo.: 204–205), és felveti a sajtószabadság kérdését a szocializmusban (uo.: 204–208). Vélemény- és sajtószabadság, cenzúra és szamizdat a magyar és a közép-európai ellenzéki mozgalmak alapkérdései voltak vitáikban, és itt a klasszikus és modern liberális kérdésfelvetések konfrontálódtak a szocialista társadalmak represszív gyakorlatával (Európai Kulturális Fórum, 2005). Ennek a vitának általános jelentősége volt a művészetek és a tudományos kutatás és oktatás szabadsága szempontjából, hiszen nálunk és másutt is sok tudós és művész szenvedett a kutatás, illetve a véleménnyilvánítás szabadságának hiányától, a művészek pedig a kultúra irányított voltától. Ezek a szocializmushoz kötődő viták azonban általános hozadékkal rendelkeztek és rendelkeznek ma is az emberi jogok elmélete és gyakorlata szempontjából, melyeket ma is folyamatosan és súlyosan megsértenek a globális kapitalizmus neoliberalis világrendszerében.

A vélemény szabadsága és a kifejezés szabadsága foglalkoztatja az író és politikai gondolkodó Konrád Györgyöt irodalmi és politikai-társadalmi munkásságában egyaránt. Regényeiben, esszéregényeiben gyakori az átjárás a társadalom és a politika területére. Nemzetközileg is jelentős szereplője volt az ellenzék diskurzusainak, így a műveiből vett néhány gondolat érzékeltetheti a liberáldemokratikus irányzat szocializmuskritikájának a horizontját.

Egyik legismertebb esszékötete *Antipolitika. Az autonómia kísértése* címet viseli (Konrád, 1989), és Kis Jánossal együtt a magyar ellenzék nemzetközileg elismert személyiségévé avatta.

Sértődékeny állam című írása (Konrád, 1989: 85–103) a klasszikus liberalizmus által központiként értelmezett egyén–állam szembeállítást tekinti kiindulópontjának. A z állam és az egyén, az író párbeszédében az állam mindenféle negatív („nem csuklak be”) és pozitív („adok neked pénzt, sikert, szeretni foglak”) előnyökkel kecsegteti a szerzőt annak fejében, ha elfogadja és végzi munkáját. A szerző azonban „semleges” államra vágyik, aki nem vár el érzelmi elfogadást, nem is biztosít neki előnyöket, de nem is fenyegeti semmivel. „Enyém akar lenni és azt akarja, hogy én az övé legyek” háborog a szerző (uo.: 86). Egy tipikus *societas leonina* dilemmáját állítja elének a szerző az államhoz való viszonyban aki lépre megy az erősebb szerződéses partnernek, azt érzelmi és alkualapon az erősebb partner sakkban tarthatja. Míg a ki nem mondottan kádári társadalmi paktum kölcsönös előnyökkel kecsegtet, addig az erősebb fél, az állam mindig a maga hasznára fordíthatja az együttműködést a gyengébb fél kárára. Az író vágya az autonóm privátszféra, és az alkotás szabadsága de ezt az állam és egyén „túl intím” viszonya a szocializmusban nem teszi lehetővé, szemben a „hűvösebb” egyén–állam viszonyra épülő nyugati társadalmakkal. Az egyéni, alkotói autonómia, amely a kötet címében is kiemelten jelen van, a klasszikus liberális követelések egyike az állammal szemben. Az állam folytonos kihívást jelent az egyéni autonómiának, de az egyéni autonóma kihívását az állammal szemben kell artikulálni, véli Konrád. A nyugati államokra jellemző a kölcsönösség „Az alkotmányos demokrácia játékszabályai mellett a feleknek nem olyan nehéz kölcsönösen megbecsülniük egymást” (uo.: 86) – írja Konrád. Az „államkultúra” még inkább stabilizálja és legitimálja az autoriter rendszereket mint a pusztán represszív „államrendőrség”, az előbbivel szemben viszont minden autonóm személyiség és műalkotás kihívás. Akár az „antipolitikai” attitűd is destabilizálhatja, válság felé viheti a rendszert. A látzólag nagyon erős államok tehát valójában nagyon gyengék hiszen az egyéni autonómia, a kreativitás is veszélyeztetheti őket. Ezért válhatott az alternatív kultúra a szocialista rendszerekben az állambiztonság a politikai rendőrség egyik fontos működési terepévé. „Az államszocializmus merevségét inkább az osztatlan államkultúra tartja fenn, mint a politikai rendőrség, de az államkultúra osztatlanságát a rendőrség szavatolja” (uo.: 91). Ideológiai legitimáció, kulturális hegemonia és a represszió mechanizmusai tehát szerves összefüggésben vannak a szocializmusban.

A szocializmus átfogó kritikáját adja a *A szocializmus harmadik korszaka* (uo.: 103–124) című tanulmányában. Itt áttekintést nyújt a kelet-közép-európai rendszerek antidemokratikus variánsairól. A munkásosztály ugyan a politikai jövő letéteményeseként jelenik meg, ám tehetetlenül a saját maga által legitimált rendszerrel szemben. A centralizált apparátus áll szemben azzal az

ellenzékkel, amely mintegy a rendszer csapdájában vergődik. Konrád szerint ebből az ellenzéki gettóból csak hosszabb távra kialakított politikai stratégiák révén lehet kitörni. Parafrázálva a brezsnyevi fejlett szocializmus gondolatát, úgy véli, hogy az a szocialista demokrácia összes ígérvényének és a teljes polgári demokráciának az egysége volna. „Fejlett szocializmushoz demokrácia kell, vagyis többségi elv, a kisebbségi vélemény alkotmányos tisztelete, egyesületek, pártok szerveződése a különböző társadalmi programok körül, szabad sajtó, az őszinte véleménynyilvánítás törvényes védelme, s a vezetők több önként jelentkező közül történő kiválasztása titkos szavazással. A fejlett szocializmushoz az kell, hogy legyen olyan parlamenti demokráciánk, mint a nyugatnak, s ráadásul olyan önigazgató demokráciánk, amilyen még senkinek sincs” (uo.: 112). Demokráciaértelmezése Bibóhoz hasonlóan pluralista és a hatalommegosztásra épül, és különböző társadalmi és tulajdonformákban egyaránt működőképes rendszernek véli azt. „A demokrácia a hatalmi szférák szétválasztását jelenti. Az államgazdaságtól a szövetségi formán át az egyéni gazdaságig a tulajdonformák sokasága képzelhető el benne. Az államkultúrától a különböző csoportosulásokon át a személyes kultúráig ugyancsak a sokféleség uralkodik. Szabadon szervezkedhetünk benne helyi, regionális, országos és nemzetközi szinteken egyaránt” (uo.: 113).

Konrád elképzelései közel állnak a klasszikus liberális gondolkodáshoz, de Bibóéhoz is. Liberalizmusa ugyanúgy szociális színezetű, mint Kis Jánosé, egyezik vele a reformista és nem a forradalmi alternatíva keresése, akár Kelet-Közép-Európa más disszidenseinél.

Kis és Konrád szociális liberalizmusa a klasszikus gyökerekből kiindulva éri el koruk problémáit. A szocialista rendszerek békés átmenete a demokráciába hasonlóan vetődik fel, mint Kantnál a porosz és német autoriter rendszerek átalakulásának igénye a békés világállapot republikanizmusa irányába. A szocializmus liberáldemokratikus kritikája nagy nemzetközi visszhangot kapott, Keleten és Nyugaton egyaránt. Sok külföldi megfigyelő a liberáldemokratikus irányzatot a „demokratikus ellenzéknek” tekintette. Belpolitikailag is eléggé hatásos volt a liberáldemokratikus kritika, hiszen sok kapcsolódási pontja volt a kései reformperiódus témáihoz. A Gorbacsov idején, illetve őt követően megvalósult nemzeti reformok liberalizáló jellegűek voltak, és így a korábban erősen elméleti töltésű kritika gyakorlati politikai jelentőségre tett szert. A liberális kritika főbb hozzájárulásai (a piac, a demokrácia, az Európa felé való nyitás) a liberalizmus alapértékein nyugszanak, és a reformkommunistákkal, illetve a populistákkal együttműködve valósítják meg őket.

A populista irányzatnak erősek a hagyományai a két világháború között (Borbándi, 1989). A kommunista hatalomátvétel után az ellenzékbe sodródó képviselőinek egy része kapitalizmuskritikáját szocializmuskritikára változtatja. A populizmus a bal- és jobboldali variánsok között változtatja alakját. A baloldali populizmus a kapitalizmusban látta a magyar népi-nemzeti értékek

megrontóját, a szocializmussal szemben pedig a jobboldali populizmus erősödött meg, amely a keleti-orosz terjeszkedés és a magyarokra kényszerített szocializmus kritikáját adta. A szocializmushoz való viszony széles skálán mozog a népi irányzat képviselőinek körében, vannak akik a szocializmus valamiféle „magyar” verzióját elfogadhatónak vélik és együttműködnek a szocialista rendszerrel. Az ellenzéki populisták rendelkeznek valamiféle kapcsolatrendszerrel az elit bizonyos köreinek irányában, akik számukra segítséget és védelmet jelentenek. Csurka István, Csoóri Sándor, Antall József, Kiss Gy. Csaba, Szabad György, Bíró Zoltán és mások egyaránt tevékenykednek a hivatalos és a nem hivatalos szférákban. Kritizálják a szocialista rendszerek és főként a Kádár-rendszer kozmopolitizmusát és a nemzeti elem elhanyagolását a társadalom és a politika vezetésében. Egyik fő érvük a határon túli kisebbségekkel való törődés elhanyagolása, valamint a magyar népesség fogyásának tendenciája. Ezekben a kérdéskörökben sikerül a kommunista elit bizonyos csoportjainak érdeklődését felkeltve szempontjaiknak bizonyos mértékig érvényt szerezni a politikában, és bizonyos nyilvános diskurzusokat megindítani ezekben a témákban. Ugyancsak kritikájuk része a külföldi, mind a keleti mind pedig a nyugati kulturális-gazdasági befolyásolás elleni fellépés, a szovjetizálás és az amerikanizálás együttes elutasítása. Ragaszkodnak a magyar nemzet történeti és kulturális hagyományaihoz, és fellépnek azok elhanyagolása és meghamisítása ellen. Ebben a folyamatban, akárcsak a liberáldemokratikus irányzatban, központi szerepe van számukra az 1956-os forradalomnak és Bibó István gondolatainak, sok képviselőjük publikált a Bibó-émlékkönyvben. A sztálinizmus és a kommunizmus áldozatainak kárpótlása, és a bűnök feltárása, elítélése mellett állnak ki. Hagyományörző érzékenységük utat nyit az ökológiai szemléletmód számára is az irányzaton belül, például Kodolányi Gyula munkásságában.

A populista irányzatnak igen erős háttere van a kultúrában, a költők, írók, képző-, színház- és filmművészek között. Ez a kultúrában gyökerezés teszi jóval hatásosabbá a liberáldemokratikus irányzatnál. Hiszen amikor az önálló politikai megjelenés nem lehetséges, vagy nagyon veszélyes, még mindig van lehetőség bizonyos tartalmaknak a kultúrán belüli megőrzésére. A liberáldemokratikus irányzattal való kapcsolat több vitában, diskurzusban a Bibó-émlékkönyvben és másutt fontos volt az irányzat fejlődése szempontjából. 1985. június 14–16-án Monoron találkoztak és vitatkoztak a két irányzat képviselői a Magyarország előtt álló kihívásokról, és az azokra adható válaszokról. Itt Csurka István, aki korábban sikeres színpadi szerző és publicista volt (Lánczi, 2001), hogy a rendszerváltás után hosszú időre a radikális magyar jobboldal vezéralakjává váljon, *Új magyar önépítés* című előadásában fejtette ki az irányzat fő mondanivalóját (Csurka, 1995).

A magyar társadalom az önkizsákmányolástól és a kulturális degradációtól szenved, hiányzik a függetlenség és a szabadság (uo.: 28). Ezek az

értékek lehetővé tették az együttműködést a két irányzat között. A szabadság a populisták számára az identitás megválasztásának, illetve megőrzésének a szabadságát jelenti, a nemzet részeként. A vélemény és a kifejezés szabadsága is fontos az irodalom területén dolgozó Csurka számára, ami kapcsolatot teremt a liberáldemokratikus felfogás képviselőivel.

„A cenzúra nagy ártalom, de apróság ahhoz a romláshoz, nihilbe hanyatláshoz képest, amelybe az illetékességüktől, önállóságuk maradékától is megfosztott, öncenzúrárs, kétlelkű szolgák társadalma, helyesebben emberhalmaza süllyed” – írja Csurka (Csurka, 1991a.;105).

Csurka keleten és nyugaton egyaránt kulturális válságot lát, amely az alapjogokat és a véleményszabadságot veszélyezteti. „Rothadó” rendszereket, amelyek a külső befolyás hatására könnyen összeomolhatnak. 1956 fontos számára, mivel a forradalmat követő rendszer elfogadása a kultúra elvesztéséhez, nihilizmushoz és a saját identitás feladásához vezetett.

A populista kritika elsődlegesen a kultúra–nemzet tengelyen mozog, és a gazdaság, illetve a politikai intézmények kérdése kevésbé fontos számára. A populisták hagyományos fókusza a paraszti társadalomra irányult, illetve annak a nemzetbe való integrálására, és ezt a problémát a szocializmusban sem látják még megoldottnak. A kommunizmus tönkretette a régi közösségeket, de nem teremtett újakat helyettük. Emberek millióit fosztotta meg ezzel az identitástól és a kultúrától, még a családok is válságjelenségeket mutatnak, megszűnnek hagyományosan közösségteremtő kereteket adni. Csurka szerint a magyar társadalomban kontraszelektív mechanizmusok érvényesülnek ahol az alkalmazkodó egyének és csoportok úgy válnak a társadalmi elit részévé, hogy nincsenek megfelelő értékeik, vezetési képességeik. Ez a tendencia minden területen diszfunkciókhoz vezet, amelyek különösen kézzelfoghatóak voltak a sztálinizmus időszakában, 1956 után azonban új, megalkuvó technokrata vezetés alakult ki, amely a teljesítőképességet és a tudást valamennyire elfogadta. „Liberális” rendszer jön így létre, a gazdasági és szociális tőke hatalma részben reorganizálódik. A populista kritikában a „liberalizmus” és a „szocializmus” negatív egységet alkotnak, a liberáldemokratikus kritikában viszont egységük pozitív szintézis lehet. A közösségek felbomlottak, a régi elit eltűnt, csökken a népesség, kontraszelekció van: Előttünk a válság. Hol a kiút? A pénz és a hatalom logikáján túlmutató új gondolkodásra van szükség, amely a kultúrára és az ökológiára épít. A zöld gondolatot a populisták egy része fontosnak tarja, hiszen eleve a paraszti életforma idillje lebeg előttük, ahol a kisközösségek és a természet még harmóniában éltek.

A párt reformjai hiteltelenek, és az erőszakos forradalom sem hoz megoldást. A kulturális felépülés az „új magyar önépítés” adhat perspektívát, a szabadság visszatérését. A szabadság orientáló értéke fontos Csurka számára, azonban nem hozza kapcsolatba a demokráciával mint a szocialisták és a liberálisok. Csurka a demokrácia új formáit találja meg a munkás és a helyi öngazgatásban,

amelyek képesek a demokrácia problémáinak megoldására. Az erős nemzeti jellem, a nemzeti függetlenség kérdései, a nemzeti közösség gondolata uralják a populisták horizontját, viszont a liberáldemokratikus krédó alappillérei, a piacgazdaság és a demokrácia másodlagosak. Csurka szembeállítja a fogyasztói társadalom tömegkultúráját és a demokráciát. Így szerinte a nyugati társadalmak sem képesek eljutni a demokráciához (Csurka, 1991a: 84).

A külföldön élő magyar kisebbség problémáinak megoldására együtt is felléptek a populisták és a liberális demokraták, például a Duray Miklós ügyében létrehozott szolidaritási akcióban. Azonban a reálpolitikai perspektívák profiljának kialakulásával egyre élesednek a feszültségek, és a válságba jutott Kádár-rendszer kritikája már nem elégséges kapocs a különféle irányzatok együttműködéséhez. A szocializmuskritika azért is kap kisebb hangsúlyt, mert a populisták a magyar társadalom tragédiáját a trianoni szerződéstől, az első világháború utáni békétől eredeztetik, azaz a problémák gyökerét jóval korábbra datálják.

A szocializmushoz való viszonyt sajátos ambivalenciák terhelik. Mint Csurka írja: „Milyen viszonyban vagyok a szocializmussal? Ambivalens viszonyban. Engem ugyanis éppen a már említett ötvenhat negyedik negyedéve győzött meg ugyancsak végérvényesen arról, hogy ha szabadon választhatnék magamnak s nemzetemnek társadalmi formát és rendet, akkor én valami ilyesmit választanék. Németh László-sítva és Bibó István-osítva. A választás lehetősége azonban nincs megadva számomra, csak az elfogadásé... A hosszú távú létérdekeim azt parancsolják nekem, hogy küzdjek ennek a választásnak a lehetőségéért.” (uo.: 100). A szocializmus problémáit Csurka a nyolcvanas években abban látja, hogy a szociális tartalmak eltűnnek a piaci mechanizmusok és a fogyasztás révén, és az ideológiát tartják fenn a rendszer egyetlen legitimáló mechanizmusaként (uo.: 114) : „A rend stabilizálódott... Elindult egy ideológia világhódító útjára... Halad a szocializmus léggömbje, azt is lehet mondani, feltartóztathatatlanul, de repülése közben minden, ami szociális, ki kell dobni belőle. Mindez pedig egy világméretű szorongást eredményez a szocialista társadalmak uralmat gyakorló rétegében. A hiányzó ideológia helyét mindenütt a félelem és a szorongás foglalta el. Az új osztály attól fél, hogyha ez az ideológiatlanság lelepleződik, ha ennek a társadalomnak a valódi története napvilágra kerül, akkor a hatalma is megszűnik.”

Csurka a magyar önépítés programját a lakitelki rendezvényen még markánsabb megfogalmazásokkal jelentette meg (Csurka, 1991b: 24–35). Az eljövendő nemzeti katasztrófáról beszélt, – a magyar és a kelet-európai nacionalizmusok kedvelt toposzáról – a magyar nemzethalálról. Trianon óta a magyarok idegen urak szolgái, saját sírjukat ássák. Ezzel szemben csak a magyar nemzettudat megerősítése hathat, a magyar identitásé, a nemzeti érdekek képviselője. A népek ismét vissza kell nyernie eredeti kultúráját.

„A világot ma az elbegrísodás fenyegeti leginkább. A bárgyú, primitív, fék-

telen elbugrisodás. Az ember elaljasodása, lealacsonyodása... A világban ma a kultúra elpusztítása a legnagyobb veszély” (Csurka, 1991a: 32). Csurka a nemzetről beszél, de itt Európa nem jelenik meg a demokrácia védőjeként, mint a liberális kritikákban. „Európa nagyon beteg?” – kérdi Csurka az *Elfogadhatatlan realitás* (Csurka, 1991a: 73–76) című munkájában. A Nyugat a pénz és a fogyasztás bűvöletében él, és nem képes a kommunizmus nyomása alatt sínylő Kelet problémáinak megoldására. Ahogyan a Bibó-émlékkönyvbe készült tanulmányának fő mondanivalója leleplezi a kádári konszolidáció értelmiségét, illetve a kort magát: nem kell nekik a demokrata, józan gondolkodású Bibó, ezért „felejtik” (Csurka, 1991c).

A populizmus fő referenciái tehát a magyar kisebbségek és a magyar nemzeti kérdés, ezek védhetik meg a kozmopolitizmussal és az internacionalizmussal szemben, amelyek tönkreteszik a magyar kultúrát, identitást és közösséget. A populisták a harmadik út hívei a kelet és Nyugat között, a saját úté (Bíró, 1988), a magyar úté. Magyar Út Körök néven jön létre később az egyik populista kezdeményezés. A populista mozgalmak kevésbé voltak nemzetközi, szemben a liberális demokraták nemzetközi kapcsolatrendszerével. A magyar jelleg hangsúlyozása inkább a külföldi magyar emigrációhoz és a magyar kisebbségekhez kapcsolta őket (Zsille, 1985). Kialakultak kapcsolataik a volt Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Romániában élő magyar ellenzéki csoportosulásokkal. Konfliktusaik és kooperációik a liberális demokratákkal és a reformkommunistákkal a későbbi pártpolitikai megosztottság fontos kiindulópontjaivá váltak.

ÖKOLÓGIAI, ALTERNATÍV RENDSZER ÉS CIVILIZÁCIÓKRITIKA

Ennek az irányzatnak nem voltak magyar hagyományai, leszámítva a magyar anarchisták és bohém szubkultúrák egyes képviselőit. A nyugati ökológiai viták, illetve E. F. Schumacher, Lewis Mumford, Ivan Illich és mások műveinek hatására bontakozott ki (Endreffy–Kodolányi, 1983; Kodolányi, 1986). A szocialista rendszerek maguk igyekeztek tervgazdálkodásukat mint a tőkés termelés anarchiájával szembeni magasabb rendű rendszert bemutatni, és ebből adódóan volt bennük bizonyos nyitottság a kapitalizmust és a piacgazdaságot bíráló ökológiai mozgalom eszméire. A korábban ismertetett irányzatok képviselőinél fiatalabb generáció vallja magáénak ezt az orientációt. Az ökológiai diskurzus a rendszerváltásig elég erősen jelen van a politikai vitákban Magyarországon és másutt is. Ezt követően azonban háttérbe szorul a piacgazdaság és a demokrácia intézményeinek kiépülésével (Szirmai, 1992; Tickle–Welsh, 1998).

Az ökológiai és a békediskurzus problémája a szocializmuskritika szempontjából éppen az volt, hogy burkolt konvergenciaelméleti feltételezésekkel élt, amelyek szinte kizárták a szocializmus specifikus kritikáját. Mindkét tár-

sadalmi rendszer környezetromboló, és mindkettő veszélyezteti a világbékét – különböző mértékben, különböző mechanizmusokkal, de – ugyanannak a megagépezetnek (Mumford, 1986) a folyamányaiként, azaz a különbségek fokozatiak és nem minőségek. Az új társadalmi mozgalmak és a zöld mozgalmak felfutásai a nyugati jóléti demokráciákban a nyolcvanas években és a hasonló keleti kezdeményezések jelentkezése több szocialista országban bizonyos átmeneti plauzibilitást kölcsönöztek ennek az érvelésmódnak (Knabe, 1988; Haraszi, 1990). Önkritikusan kell megállapítanom, hogy abban az időben magam is hajlottam ennek a logikának a követésére, azonban később bebizonyosodott, hogy az ökológiai, alternatív diskurzusok csak átmenetileg voltak fontosak a kommunizmus válságidőszakában a kelet-európai társadalmakban, és a rendszerváltás után a neoliberais trend és a liberális demokrácia minden alternatívát félresöpört Keleten és Nyugaton egyaránt- az ezredfordulós globalizáció- azaz kapitalizmuskritikai mozgalmak megjelenéséig. Jóllehet bizonyos „harmadik erőnek” látszhattak az ökológiai és a békemozgalmi kezdeményezések Magyarországon a nyolcvanas években, amelyek meghaladják a hagyományos ellenzéki mozgalmak diskurzusát, mégis a Kádár-rendszer repressziója ezeket is a liberáldemokratikus értékek és a nemzeti szuverenitás értékei felé terelte, ahogyan ez a bős-nagymarosi vízlépcső körüli vitákban is megmutatkozott (Fleischer, 1992). A rendszerváltás utáni ökológiai mozgalmak a pártrendszeren kívüli civil szerveződések voltak, amikor már a liberáldemokratikus és a populista irányzatok szert tettek stabil pártpolitikai képviselőre. A zöld gondolatnak Magyarországon tehát volt kapcsolata mindkét, sőt mindhárom korábbi irányzattal, hiszen a marxizmus közösségisége, tervezési mítosza, szükségletorientációja is újjáéledt benne.

Itt Endreffy Zoltánnak szintén a Bibó-émlékkönyvben megjelent fontos írását emelném ki az irányzat emblematis dokkumentumaként, címe *Atomenergia, demokrácia, decentralizáció* (Bibó, 1991-2: 269–282). Már maga a cím is világossá teszi, hogy a technológiai fejlődés társadalmi kontrolljáról van szó, és hogy az öngazgatás, decentralizáció és az atomtechnológiával szembeni alternatívák összekapcsolódnak.

Már a cikknek a paksi atomerőmű építésére utaló mottója is konkretizálni kívánja a témát a magyarországi helyzetet idézve: „Jó ütemben haladnak a paksi atomerőmű építkezései” (uo.: 269).

A tanulmány a szocialista országok technológia- és energiapolitikájának átfogó kritikáját nyújtja. Mindezt összeveti a nyugati demokráciák politikájával, ahol szintén a növekedésre és a természet kizsákmányolására irányuló tendenciát kritizálja. Az atomtechnológia energiapolitikai célú felhasználása szerinte mindkét rendszer természetét leleplezi.

Az elemzés központi érvelése, hogy az atomtechnológiák felhasználása bármelyik társadalmi rendszert a centralizáció irányában fejleszti tovább, és gyengíti a demokratikus kontroll lehetőségét. Ennek végső következményeként

cenzúrára és rendőri erőszakra épülő totalitárius-autoritárius berendezkedés jöhet létre. Ez a kritika azonban a szocializmussal együtt érvényes a kortárs kapitalista társadalmakra is, a technológiaalapú társadalmelemzés ugyanis a technológia jellegéből vezeti le a társadalmi-politikai szerkezetet. Ebben a szemléletmódban az antinukleáris mozgalmak válnak az új emancipáció mozgalmává, elkülönülve minden hagyományos jobb és baloldali ideológiától, amely a növekedésorientálta, természetromboló nagytechnológiák társadalmihoz kötődik. Az igazi alternatív mozgalmak tehát egyaránt elutasítják a szocializmust és a kapitalizmust.

Endreffy ökológiai filozófiáját több írásában kifejtette, ahol a modern civilizáció alapjait problematizálta, és zöld alternatívát keresett a modern társadalom problémáinak megoldására, elutasítva minden ipari társadalmat (Endreffy, 1999). A szocializmus számára olyan ipari és fogyasztói társadalom, amely a nyugathoz viszonyított elkésettségét igyekszik nagy tempóval behozni, amely gátlástalan természet- és kultúraromboláshoz vezet. Itt ugyanúgy releváns az ipari fogyasztás és technológia káros hatásainak kritikája mint a kortárs kapitalista társadalmakban. A béke, demokrácia és igazságosság értékeinek új globális rendben kell megvalósulniuk, ahol megszűnik majd a két rendszer különállása a társadalmi és technológiai szempontból közös alternativitásban. Az alternatív kritika így a blokk-konfrontációnak a fegyverkezési versenyben megjelenő halálos dinamikáját is elutasítja. A hagyományos forradalmiságnak már nincsen értelme, az új társadalmi mozgalmaknak a résztvevők és a támogatók identitását kel megváltoztatniuk, s ez a hagyományos, a társadalmat a gazdaság és a politika megváltoztatásával átalakítani kívánó szocialista elmélet és stratégia kritikája is egyben. Azonban kifejtett szocializmuskritikát alig találunk az ökológiai ellenzék diskurzusában, a szocialista rendszert a növekedés, az ipar, a technológia általános kritikájában fejtik ki.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi ellenzéki szocializmuskritika a marxista és alternatív szocialista irányzattól alakult ki, a marxizmus reneszánszával összefüggésben. A budapesti iskola, Lukács tanítványainak köre dominált, de sokféle irányzat jelen volt. Egyik fő problémakört a piacnak és a demokráciának a szocialista rendszerben való jelenléte, illetve hiánya jelentette, és ebből a kiindulópontból a rendszer megújulásra való képtelenségének bebizonyosodásával egyenes út vezetett a liberáldemokratikus irányba, illetve szociálliberális szemléleti szintézishez. Magyarországon a liberáldemokratikus kritika a marxista-szocialista álláspont bírálatából és önkritikájából alakult ki. A marxizmustól a liberalizmus felé irányuló fejlődési tendencia több más blokkországra is jellemző volt. A másik befolyásos irányzata a szocializmus kritikájának, a populizmus a

kulturális hagyomány–történelem vonalán alakul ki, illetve jelenik meg ismét explicit politikai formákban a nyolcvanas években. Míg a liberális demokrata irányzat a gazdaságot és a politikát, a populista irányzat a kultúrát és a nemzetet tekinti kiindulópontjának. A marxisták és a liberális demokraták intenzív nemzetközi kapcsolatrendszereket alakítottak ki, mind keleti, mind nyugati irányban, míg a populisták a magyar vonatkozási körben maradtak, a nyugati emigráció és a kisebbségi értelmiség jelentette az elsődleges nemzetközi kapcsolatrendszerüket. A két irányzat viszonyrendszere, amely konfliktust és kooperációt egyaránt tartalmazott, előrevetítette a későbbi pártpolitikai táborok viszonyrendszerét, és a magyar politikai gondolkodás laboratóriumává vált. Az ökológiai kritika ugyan jelen volt Magyarországon, de jelentősége átmeneti volt. A teológiai- egyházi kritika pedig erőtlen maradt a disszidens mozgalmakban, a fő irányzatok szekularizáltak voltak. Ez az ellenzéki gondolkodás szűk értelmiségi ellenelítelkhez való kötődését, nyugati orientációját hozta magával, leszámítva a populistákat, akik erős kulturális pozícióik alapján szélesebb hazai rezonanciára tettek szert. A marxista érvelés kihalt, a liberális demokrata és a populista érvelés pedig hatásossá vált a reformok és a fordulat körüli vitákban a nyolcvanas években. Az ökológiai kritika csak a rendszerváltásig volt hatásos, utána marginalizálódott, majd később új formákban kelt életre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balla Bálint (szerk.) (1990): *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem.
- Bence György – Kis János (Marc Rakowski) (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek.
- Bence György – Kis János (1991): Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In *Bibó-émlékkönyv*. 1. Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 386–403.
- Bence György – Kis János – Márkus György (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, Atlantisz.
- Bibó István (1986/1990): *Válogatott írásai*. 1–4. Budapest, Magvető.
- Bibó-émlékkönyv*. 1–2. (szerk.: Réz Pál) (1991): Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bíró Zoltán (1988): *Saját út*. Budapest, Eötvös Kiadó.
- Borbándi, Gyula (1976): *Der ungarische Populismus*. Mainz, Hase und Köhler.
- Borbándi Gyula (1989a.): *A magyar népi mozgalom*. Budapest, Püski.
- Borbándi Gyula (1989b): *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. 1–2. Budapest, Európa.
- Bozóki, András (1988): Critical Movements and Ideologies in Hungary. In *Südosteuropa*, No.7-8, 377–388.
- Bozóki András et al. (szerk.) (1999–2000): *A rendszerváltás forгатókönyve*. 1–7. Budapest, Magvető.

- Bozóki András (2007): Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre. In Buzogany, Aron – Frankenberg, Rolf (hrsg.): *Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*. Baden-Baden, Nomos, 261–277.
- Csizmadia Ervin(1992): Utak a pártosodáshoz. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 7–40.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. 1–3. Budapest, T-Twins.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra*. Budapest, Századvég.
- Csurka István (1991a): *Új magyar önépítés*. Budapest, Püski – Magyar Fórum.
- Csurka István (1991b): A magyarság esélyei. In Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei*. Lakitelek–Budapest, Antológia–Püski, 24–37.
- Csurka István (1991c): Bibó-felejtés. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. 1991, Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 416–425.
- Csurka István (2005): Új magyar önépítés. In Rainer M. János (szerk.): *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 28–43.
- Dalos György (1986): *Archipel Gulasch*. Bremen, Donat–Temmen.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993a.): *A hatalom humanizálása*. Pécs, Jelenkor.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993b): *Szabadság és nemzet*. Budapest, Gondolat.
- Eichwede, Wolfgang (hrsg.) (2000): *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen, Temmen.
- Eichwede, Wolfgang (szerk.) (2004): *Szamizdat. Alternatív kultúrák Közép- és Kelet-Európában 1956–1989*. Budapes, tStencil – Európai Kulturális Alapítvány.
- Endreffy Zoltán – Kodolányi Gyula (1983): *Ökológiai kapcsolatok*. Budapest, Népművelési Intézet.
- Endreffy Zoltán (1991): Atomenergia, demokrácia, decentralizáció. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 269–282.
- Endreffy Zoltán (1999): „Hogy művelje és őrizze”. Budapest, Liget.
- Eörsi János et al. (1992): *Beszélő összkiadás 1987–1989*. Budapest, AB Kiadó.
- Európai Kulturális Fórum és ellenfórum. Budapest 1985*. (2005). (vál. Müller Rolf) Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Falk, Barbara J. (2003): *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Budapest, CEU Press.
- Faragó Béla (1986): *Nyugati liberális szemmel*. Paris, Magyar Füzetek.
- Fehr, Helmut (1996): *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen. Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und in der DDR*. Opladen, Leske–Budrich.
- Flam, Helena (1997): Die poröse und die wasserdichte Sinnwelt der Opposition. Der ostdeutsche und der polnische Fall. In Pollack, Detlef – Rink, Dieter (hrsg.): *Zwischen Verweigerung und Opposition*. Frankfurt a. M., Campus, 145–171.
- Fleischer Tamás (1992): A dunai vízlépcső esete. In *Társadalomkutatás*. No. 2-3, 28–48.
- Tamás Gáspár Miklós (1993): A demokratikus ellenzék hagyatéka. In *Világosság*. Vol. 34. No. 8-9, 137–151.
- Gyarmathy Katalin – Lévai Jenő (1990): *Szamizdat 1981–1989*. Budapest, Hírmondó.
- Gyarmati György (szerk.) (2002): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Budapest, Történeti Hivatal.
- Gyarmati György (szerk.) (1999): *A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999*. Budapest, Történeti Hivatal.

- Gyarmati György (2000): *A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000*. Budapest, Történeti Hivatal.
- Haraszti Miklós (1990): The Beginning of Civil Society: The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary. In Tismaneanu, Vladimir (ed.): *In Search of Civil Society*. New York – London, Routledge – Chapman Hall, 71–88.
- Hegedűs András (1968): A társadalmi fejlődés alternatíváiról. In *Kortárs*. No. 6. 843–854.
- Heller Ágnes (1968): Üdvözüléstan-e a marxizmus? In *Új Írás*. No. 11. 103–105.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály (1970): Családforma és kommunizmus. In *Kortárs*. No. 11. 1655–1665.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1982): *Ungarn '56. Geschichte einer antistalinistischen Revolution*. Hamburg, VSA.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1990): *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen*. Budapest, Kossuth.
- Heller Ágnes – Kőbányai János (1999): *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Horváth József (1998): *A III/III. főnöke voltam*. Budapest, Püski.
- Horváth József (1991): *A lehallgatástól a kihallgatásig. A „kísértet” fogságában*. Budapest, Zingen.
- Huszár Tibor (2001): *Kádár*. 1-2. Budapest, Kossuth.
- Huszár Tibor – Szabó János (szerk.) (1999): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése*. Budapest, Zrínyi.
- Joppke, Christian (1994): Revision, Dissidence, Nationalism: Opposition in Leninist Regimes. In *The British Journal of Sociology*. Vol. 45. No. 4, 542–561.
- Judt, Tony (1988): The Dilemmas of Dissidence. In *East European Politics and Societies*. Vol. 2, 185–240.
- Juhász Judit (1992): Ökologische Konflikte in der Transformation Ungarns. In Nissen, Sylke (hrsg.): *Modernisierung nach dem Sozialismus*. Marburg, Metropolis, 163–168.
- Kende, Pierre [Péter] (1989): Leistungen und Aussichten der demokratischen Opposition in Ungarn. In Kende, Pierre – Smolar, Aleksandr: *Die Rolle oppositioneller Gruppen am Vorabend der Demokratisierung in Polen und Ungarn (1987–1989)*. Nr. 17–18. Forschungsprojekt Krisen in den Systemen sowjetischen Typs. Köln. INDEX. 64–95.
- Kende Péter (1991): *A párizsi toronyból*. Budapest, Cserépfalvi.
- Kende Péter (2003): *Még egyszer a párizsi toronyból*. Budapest, Új Mandátum.
- Kenedei János et al. (szerk.) (1990): *A Napló, 1977–1982*. Budapest, Minerva.
- Kenedi János (1996): *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. 1–2. Budapest, Magvető.
- Kis János (1987): *Vannak-e emberi jogaink? Párizs*, Magyar Füzetek.
- Kis János (1999): *Das Erbe der demokratischen Opposition*. In *Transit* 18, Wien/ Fam: IWM, 17–40.
- Kiszely Gábor (2001): *Állambiztonság 1956–1990*. Korona, Budapest.
- Knabe, Hubertus (1988): Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Vol. 40, 551–569.
- Kodolányi Gyula (1986): Utószó. In Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Budapest, Európa. 313–332.
- Konrád György (1989): *Az autonómia kísértése. Antipolitika*. Budapest, Codex-RT.
- Kovács Gábor (2004a): Forradalom, életmód, hatalom, kultúra. A politikai gondolkodás jellemzői a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 198–239.

- Kovács Gábor (2004b): *Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Köbel Szilvia (2005): „*Oszd meg és uralkodj!*“ *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel.
- Lánczi András (2001): Az író és a politika. Csúrka István drámáinak világlképe. In Lánczi András: *A politika reneszánsza*. Budapest, Pallas–Attraktor. 211–227.
- Linz, Juan J. – Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore –London, The Johns Hopkins U. P.
- Lukács György (1988): *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető.
- Machos Csilla (1992): Von den ‘alten’ zur ‘neuen’ ungarischen Opposition. Demokratische Charta `91. In *Berliner Debatte*. Vol. 3 No. 4. 57–68.
- Miszlivetz Ferenc (1989): Emerging Grassroots Movements in Eastern Europe: Toward a Civil Society? In Vera Gáthy (ed.): *State and Civil Society*. Budapest, MTA, 99–113.
- Molnár Miklós (1996): *Civil társadalom és akiknek nem kell*. Budapest, Educatio.
- Mumford, Lewis (1986): *A gép mítosza*. Budapest, Európa.
- Nóvé Béla (1999): *Tény-Soros A Magyar Soros Alapítvány első tíz éve (1984–1994)*. Budapest, T-Twins.
- Paetzke, Hans Henning (1986): *Andersdenkende in Ungarn*. Frankfurt a. M., Suhrkamp
- Pollack, Detlef (2000): *Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR*. Opladen, Leske–Budrich.
- Pollack, Detlef – Wielghos, Jan (eds.) (2004): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europa. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot, Ashgate Publ.
- Rainer M. János (szerk.) (1995): *A Monori tanácskozás 1985. június 14-16*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Révész Béla (1999): Politikai ellenzék, állambiztonsági funkcióváltás 1989. In Rozgonyi Ibolya (hrsg.): *A demokrácia 10 éve*. Nyíregyháza, MPT, 84–90.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.
- Rittersporn, Gabor T. – Malte, Rolf – Behrends, Jan C. (hrsg.) (2003): *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs*. Frankfurt a. M., Peter Lang.
- Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán (2001): *Búcsú Hegedűs Andrástól*. Budapest, Osiris.
- Schlotter, Peter (1999): *Die KSZE im Ost-West Konflikt. Wirkung einer internationalen Institution*. Frankfurt a. M., Campus.
- Schöpflin, George (1979): Opposition and Para-Opposition. Critical Currents in Hungary, 1968–1978. In Tökés Rudolf (ed.): *Opposition in Eastern Europe*. London, Mac Millan, 142–187.
- Skilling, Gordon H. (1989): *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford, MacMillan.
- Sólyom László (1988): Hungary: Citizens Participation in the Environmental Movement. In *IFDA-Dossier*. No. 64, 23–35.
- Standeisky Éva – Rainer M. János (1999): *1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Szabó Máté (1990a): Neue soziale Bewegungen in Ungarn. In *Forschungsjournal Neue soziale Bewegungen*. Vol. 3. No. 2., 33–40.
- Szabó Máté (1990b): A feledés és az emlékezés desztalinizálása. Nagy Imre példája. In Balla Bálint (szerk.): *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 127–139.

- Szabó Máté (1991a): Changing Patterns within the Mobilization of Alternative Movements in Hungary. In Szoboszlai György (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest, HPSA, 310–325.
- Szabó Máté (1991b): Die Rolle von sozialen Bewegungen im Systemwandel in Osteuropa: ein Vergleich zwischen Ungarn, Polen und der DDR. In *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. Vol. 20. No. 3, 275–289.
- Szabó Máté (1999): From a Police State to a Demonstration Democracy. In Dvoráková, Vladimíra (ed.): *Success or Failure? Ten Years After*. Prague, Friedrich Ebert Stiftung, 165–198.
- Szabó Máté (2000–2001). Dissidenz, Opposition und Repression im Kádár-Regime und deren Bedeutung für die Geschichte und politische Kultur Ungarns. In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis*. Vol. 41–42. No. 1, 163–177.
- Szabó Máté (2003): Dissidenz, Opposition und Widerstand im Kádár Regime. In *Südosteuropa*. Vol. 52. No. 4–6. 252–273.
- Szabó Máté (2003a.): Dissidenz, Opposition und Widerstand im Kádár Regime. In *Südosteuropa*. Vol. 52. No. 4–6, 252–273.
- Szabó Máté (2003b): Dissidenz und Opposition gegen das Kádár-Regime in Ungarn und die Herausbildung von Gegeneliten. In Beetz, Stephan – Jacob, Ulf – Sterbling, Anton (hrsg.): *Soziologie über die Grenzen. Europäische Perspektiven*. Hamburg, Kraemer, 2003, 275–297.
- Szabó Máté (2004a): Dissidenz in Ungarn als konstitutives Element der neuen politischen Elite nach 1989. In Veen, Hans-Joachim (hrsg.): *Alte Eliten in jungen Demokratien? Wechsel, Wandel und Kontinuität in Mittel- und Osteuropa*. Böhlau, Köln, 243–267.
- Szabó Máté (2004b): Hungary. In Pollack, Detlef – Wielghos, Jan (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate Publ. Aldershot, 51–73.
- Szabó Máté (2004c): Intelligence Against Dissidents: The Kádár-Regime, Control of Dissenting Intellectuals and the Emerging Civil Society in Hungary after 1956. In *The Journal of Intelligence History*. Vol. 4. No. 1, 75–107.
- Szabó Máté (2006): Dissent and Opposition in Kádár-regime of Hungary. In *Central European Political Science Review*. Vol. 7. No. 26, 2006. 136–156.
- Szilágyi Sándor (szerk.) (1999): *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III*. Budapest, Új Mandátum.
- Szirmai Viktória (1992): Die Rolle ökologisch-sozialer Bewegungen in Ungarn. In Nissen, Sylke (hrsg.): *Modernisierung nach dem Sozialismus*. Marburg, Metropolis, 141–163.
- Tamás Gáspár Miklós (1993): Irónia, kétértelműség, színlelés. A demokratikus ellenzék hagyatéka. In *Világosság*. Vol. 34. No. 8–9, 137–151.
- Thaa, Winfried (1996): *Die Wiedergeburt des Politischen*. Opladen, Leske–Budrich.
- Daniel C., Thomas (2001): *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights and the Demise of Communism*. Princeton, Princeton U.P.
- Tickle, Andrew – Welsh, Ian (eds.): *Environment and Society in Eastern Europe*. Essex, Longmann.
- Tomka Ferenc (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Budapest, Szent István Társulat.
- Tőkés Rudolf (ed.) (1979): *Opposition in Eastern Europe*. London, Mac Millan, 142–187.

- Tókécs Rudolf (1996): *Hungary's Negotiated Revolution. 1957–1990*. Cambridge, Mass., Cambridge U. P.
- Tókécs Rudolf (1998): *A kialakított forradalom*. Budapest, Kossuth.
- Unverhau, Dagmar (1999) (hrsg.): *Lustration, Akteneröffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn*. Hannover, LIT-Verlag.
- Vajda Mihály (1989): *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest, Századvég.
- Vajda Mihály (1991): Civil társadalom és demokrácia. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. Budapest–Bern. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 183–194.
- Zsille Zoltán (szerk.) (1985): *Független Fórum. Kéziratok magyar irodalom a Kárpát-medencében*. München, Danubius.

A NAGY HÁLÓZATI JÁTSZMA

ADALÉKOK A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMISÁG GLOBÁLIS, TÖRTÉNETI POLITIKASZOCIOLÓGIÁJÁHOZ¹

Böröcz József

(Associate Professor, Department of Sociology, Rutgers, The State University of New Jersey)

ÖSSZEFOGLALÓ

E tanulmány a modern nyugat-európai államok kialakulásának időszakát veszi szemügyre egyetlen dimenzió – a nyugat-európai központú globális gyarmatbirodalmak létrejöttével, fenntartásával és összeomlásával kapcsolatos geopolitikai játszma – vonatkozásában. Definiálja a birodalom fogalmát, és rámutat, hogy a vektorszerű, tengerentúli birodalmakat a szárazföldi birodalmaktól a kapcsolathálózati elv logikájának különbsége különbözteti meg. A globális gyarmati hálózat kiépítésére vonatkozó geopolitikai tevékenység kulcs tényezője volt a modern nyugat-európai államiság kialakulásának, így ez utóbbi jellegét hármas kapcsolatrendszerben – a gyarmati viszonyok, a gyarmati hatalmak rivalizálása és a belső politikai dinamika összefüggésében – érthetjük meg.

KULCSSZAVAK ■ gyarmatosítás ■ modern nyugat-európai államiság ■ hálózatok ■ birodalom
■ geopolitika

Formális értelemben bármely gazdasági, politikai, kulturális, avagy társadalmi csoport, intézmény vagy szervezet egyszerre hálózat is, hierarchia is. Az alá-fölérendeltségi viszonyokat az alkotóelemek összekapcsolódása közvetíti, s bármely, adott hierarchiában elfoglalt hely jócskán meghatározza, adott társadalmi szereplő mely szereplőkkel milyen kapcsolatba léphet. A hálózatiság fogalma tehát nem a hálózatok pusztá léte vagy nemléte tekintetében érdekes az elemző számára, hiszen mihelyst intézményekről, interakciókról beszélünk, definíció szerint hálózatokról (is) beszélünk.

Három egyéb összefüggésrendszerben szolgálnak hasznos információkkal a hálózatok a társadalomtudományi elemzés számára: 1) adott kapcsolatrendszer jellegetességeire vonatkozó megfigyelésekből következtethetünk a kapcsolatrendszert megtestesítő csoportok, intézmények vagy szervezetek sajátosságaira; 2) egyes szereplők adott kapcsolathálózatba tartozásából illetve kimaradásából, kirekesztéséből az adott szereplők és az adott hálózat által megtestesített csoport, intézmény vagy szervezet közötti viszonyra nézvést vonhatunk le következtetést, illetve 3) a hálózatok részét képező szereplők által a hálózatokban elfoglalt hely vonatkozásában következtetéseket vonhatunk le az illetők előnyös, hátrányos vagy semleges helyzetére vonatkozóan. A politikai

mezőt tárgyuul választó társadalomtudományok számára kulcskérdés, miként függ össze e három hálózatjelenség-kör a hatalom gyakorlásának módjával.

A modern világrendszer kialakulását megelőzően az Európa nyugati felét benépesítő társadalmak két jelentős geopolitikai kihívással néztek szembe: a Római Birodalom összeomlásától kezdve képtelenek voltak globális szinten értelmezhető uralmi egységet létrehozni, ráadásul – részben földrajzi körülmények, részben pedig technológiai elmaradottságuk következtében – az addigra hosszú ideje kiépült, nagy földrajzi távolságokat átfogó afro-eurázsiai kereskedelmi, hadi-politikai és kulturális hálózatrendszer perifériáján vegetáltak. Minden ide vágó, ismételt kísérletük ellenére globális törpeségük korlátait soha nem tudták leküzdeni Nyugat-Európa² társadalmi; esélyük arra volt, hogy átalakítsák azt a rendszert, amely egységes hálózatba foglalta a világ társadalmait. A modern tőkés világrendszer első háromszáz-háromszázötven éve így egyebek mellett Nyugat-Európa hálózatátalakító tevékenységének története. Jelen tanulmányban e vonatkozásra összpontosítok.

E hálózatátalakító tevékenység során Nyugat-Európa társadalmi két mélyre ható és tartós változtatást vittek végbe a világ szerkezetében. Egyrészt beerőszakolták magukat a már létező rendszerbe, azaz úgy formálták a gazdasági értékhordozók, a fizikai kényszerek és kulturális javak globális áramlását, hogy ezeknek egyre nagyobb, s egyre jövedelmezőbb hányada folyjék át rajtuk, hogy egyre inkább kulcsszerepet kapjanak a világ egyéb részei közötti áramlásokban. Másrészt – saját központ-mivoltuk megteremtésére vonatkozó erőfeszítéseik részeként – egyre szorosabban összekapcsolták a világ társadalmait.

Az alábbiakban a globális hálózatok átalakulásának e folyamatát dokumentálom, egyetlen dimenzió – a globális gyarmatbirodalmak létrejöttével, fenntartásával és összeomlásával kapcsolatos geopolitikai játszma – vonatkozásában. Két fő ok indokolja ezt a témaválasztást. Egyrészt a hálózatokról szóló politikai beszéd sokszor abból a hibás percepcióból indul ki, hogy a hálózatiság valamiképpen a közelmúlt, a huszadik század végi, huszonegyedik század eleji globalizáció, netán a poszt-államszocialista átalakulások terméke volna. E tekintetben hasznos lehet, ha emlékeztetünk némely „*longue-durée*” összefüggésre. Másrészt a hálózatokról szóló politikai beszéd – beleértve a tudományosság igényével föllépő elemzések egy részét is – úgy képzei a hálózatok világát, hogy abban struktúrateremtő, rendszeralakító szerepet jószerével kizárólag a globális szintéren jelen levő nagyvállalatok játszanak. A multinacionális vállalatok ilyenén szerepe persze tagadhatatlan, s fölöttébb nyilvánvaló a sok esetben a fölismérhetetlenségig szoros összefonódásuk az államok tevékenységével. Akárhogy is, a valóság igen jelentős részéről megfeleldeznek, aki kizárólag a nagyvállalatokra összpontosít, s figyelmen kívül hagyja a politikai hatalom szervezeteit. Elemzésem tehát a nyugat-európai modern állam kialakulásának időszakát veszi szemügyre, globális hálózati

szempontból. Különösen releváns mindez az Európai Unió – mely maga is hálózati elven alapuló szuperállam – vonatkozásában.

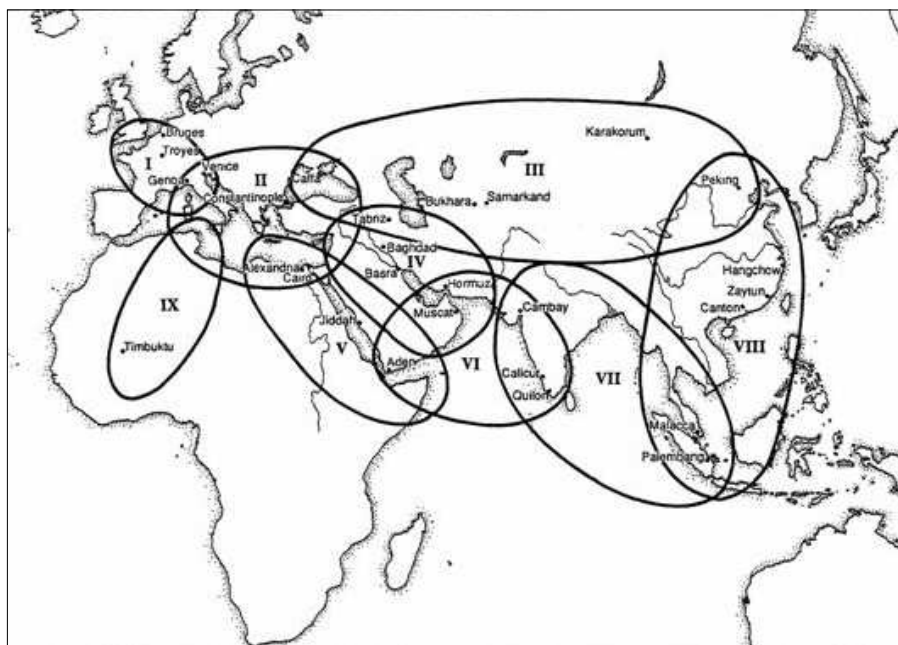
NYUGAT-EURÓPA A KAPITALIZMUS ELŐTT: A HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZET

A kínai gazdaság- és művelődéstörténet határozottan és meggyőzően állítja, hogy már az időszámításunk szerinti második évszázadban nemcsak létezett, de jelentős gazdasági következményekkel járt a stabil, kiépült kereskedelmi összeköttetés Kína és a Földközi-tenger keleti medencéje között.³ Úgy tűnik, még diplomáciai kapcsolatok létesítésére is kísérlet történt a Kínai és a Római Birodalom között.⁴ Így aztán aligha meglepő René Barendse 2000-ben megfogalmazott összegzése, mely szerint „az eurázsiai, afrikai ökumené jóval az európai tengerészek 501 évvel ezelőtti érkezése előtt szoros egységet képezett”.⁵

Elég egyetlen pillantást vetni a Janet Abu-Lughod,⁶ Christopher Chase-Dunn és Thomas Hall által⁷ korrigált, a tizenharmadik századi, azaz nagyjából a modern kapitalizmus előtti „világrendszer” ábrázoló térképére (lásd az 1. ábrát), hogy világos legyen: amit ma Nyugat-Európának hívunk, egy volt csupán az akkorra már tartósan összefonódott afro-eurázsiai „világ” kilenc kereskedelmi régiója közül. A részben szárazföldön, karavántekológiával, részben pedig vízi úton megvalósított, nagy távolságú kereskedelmi kapcsolatok e láncolata Szibéria csendes-óceáni partvidékétől Kínán, Japánon, Délkelet-Ázsián, a dél-ázsiai szubkontinensen, az Arab-félszigeten, Kelet- és Dél-Afrikán keresztül Afrika és Nyugat-Európa atlanti-óceáni partvidékéig⁸ terjedt.

Noha még Chase-Dunn és Hall térképe is hiányos valamelyest – kimarad belőle például az Afrikát nyugat-keleti irányban átszelő kereskedelmi útvonalak nagy része, s így némely lényeges kapcsolódási pont (így például a zanzibári partvidék⁹ és a Kongó folyó kereskedelmi rendszereinek kapcsolata az Arab-félszigetet, az Indiai-óceánt, avagy a Vörös-tengert és a Szaharát magában foglaló kereskedelmi útvonalakkal) –, ám a kapitalizmus előtti kereskedelmi kapcsolatrendszereknek még ezen, hiányos ábrázolása is világosan jelzi a nagy földrajzi távolságokat átfogni képes kereskedelem létét, jóval a világkapitalizmus megjelenése és Nyugat-Európa geopolitikai föllendülése előtt. A világ korabeli lakosságának mintegy 95 százaléka az 1. ábrában jelzett, kilenc kereskedelmi régió által integrált Afro-Eurázsziában élt.¹⁰

1. ábra. A XIII. századi világrendszer kilenc kereskedelmi régiója (Chase-Dunn és Hall nyomán)

A személyközi kapcsolatok egyértelműen gyakoribbak és intenzívebbek voltak e kilenc kereskedelmi térségen belül, mint ezek határain keresztül. Az is tagadhatatlan viszont, hogy létezett a mégoly szórványos személyes kapcsolatok több tízezer kilométeres láncolata is – ennek pusztja létét már csak azért sem kérdőjelezhetjük meg, mert jól tudjuk, e láncolat epidemiológiai következményei csaknem elnéptelénítették például Európa azon részeit, melyek érintve voltak e kereskedelmi rendszerben a tizennegyedik század negyvenes éveiben,¹¹ azaz jó hat emberöltővel az Immanuel Wallerstein és követői által a modern tőkés világgazdaság kialakulásának kezdőpontjaként megjelölt tizenhatodik század előtt.

A térképből nyilvánvaló: Nyugat-Európa a szó szoros értelmében marginális helyet foglal el a modern világrendszer előtti világban – mind térben, mind pedig az afro-eurázsiai kereskedelmi hálózat egészének saját logikájában. Nyugat-Európa kettős értelemben is jelentéktelen eleme az afro-eurázsiai rendszernek: 1) szabad szemmel is jól kivehető, hogy ez a legkisebb kereskedelmi régió¹², amely ráadásul 2) a szó szoros értelmében a rendszer peremén helyezkedik el. Továbbá Nyugat-Európát egyetlen kapocs köti csupán össze az afro-eurázsiai rendszer többi részével, s így a rendszer két legkevésbé integrált elemének egyike.¹³

Különösen föltűnő Nyugat-Európa térbeli peremhelyzete közvetlen szom-

szédjához, a térképen II.-vel jelzett régióhoz képest. Ez – a Kelet-Közép-Európát, a Balkán-félszigetet, Itáliát, az Adriai-tenger vidékét és a Földközi-tenger keleti medencéjét (benne Anatóliát, a Fekete-tenger partvidékét, és Észak- illetve Északkelet-Afrika egyes részeit) magába foglaló térség – valósággal kapcsolótáblája, elosztóközpontja a kapitalizmus előtti világrendszernek: öt különböző kereskedelmi régiót köt össze.¹⁴

Még élesebb megvilágításban mutatja a modern világrendszer kialakulása előtti Nyugat-Európa hátrányos helyzetét az a tény, hogy e térség található a legnagyobb hálózati távolságra¹⁵ a kapitalizmus kialakulása előtti világ legjelentősebb áruterelő régióitól. Ahhoz, hogy eljusson Kelet-Ázsia és az Indiai-óceán térségeihez – vagyis, hogy más régiók kereskedőit megkerülve, közvetlen kapcsolatba kerüljön a korszakban a „legjövendelőbb kereskedelmi lehetőségeket”¹⁶ kínáló régiókkal, az afro-eurázsiai kereskedelmi rendszer „centrumával”¹⁷ – egy nyugat-európai kereskedőnek a rendszer minden egyéb résztvevőjéhez képest a legnagyobb számú régió kellett (volna) keresztülügyeskednie magát. A térbeli jelentéktelenség, a hálózati peremhelyzet és a hálózati távolság mind-mind nyilvánvaló hátrányok, kereskedelmi értelemben csakúgy, mint katonai szempontból. Nyugat-Európa helyzetét a modern világrendszer kialakulása előtt e hátrányok kombinációja jellemzi.

NYUGAT-EURÓPA GLOBÁLIS-HÁLÓZATI TEVÉKENYSÉGE

Innen kiindulva rekonstruálhatjuk a modern világrendszer hálózatrendszerének kialakulását. Ennek egy felbecsülhetetlen értékű forráskiadvány, David P. Henige 1970-ben megjelent, *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present* című munkája szolgál alapjául. E kiadvány 412 gyarmattartomány mintegy 9800 helytartójának nevét és uralmának kezdő-, illetve végpontját sorolja föl, az 1415-től (az észak-afrikai Ceuta városának portugál elfoglalásától, s így az első „modern” gyarmat létrejöttétől) 1970-ig (a könyv adatainak lezárásáig), a mindenkori gyarmattartó ország megjelölésével.¹⁸ Itt e bőséges anyagból a gyarmattartók és gyarmataik kapcsolatrendszere történetének egyetlen elemét¹⁹ rekonstruálok – a szemléltetés kedvéért, amennyire lehetséges, vizuális formában.²⁰ Az adatok értelmezésekor ne feledjük: a gyarmati rendszer „fejlődése” természetesen mind az érdekek, mind pedig a szervezeti megoldások szintjén szorosan összefonódik a globális játszmában érdekelt nyugat-európai vállalatok tevékenységével. Utóbbiról azért esik a kellelénél kevesebb szó itt, mert Henige adatai az előbbiekre vonatkoznak, s mert tanulmányom a gyarmati hálózat kialakulásának és a nyugat-európai állam jellegének összefüggésére összpontosít.

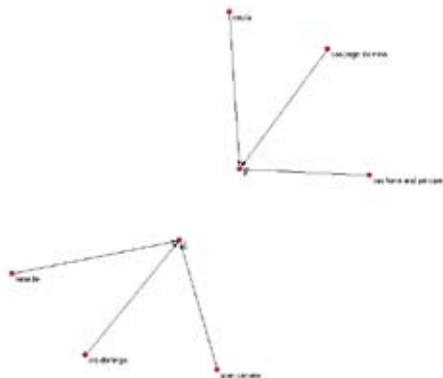
A nyugat-európai társadalmak globális rendszerteremtő tevékenysége és geopolitikai fölfutása egyértelműen összefügg egy réges-régi uralmi típus, a

birodalom vadonatúj válfajának megteremtésével. (A birodalom fogalmába az olyan, társadalmak fölötti hálózatokból fölépülő politikai rendszerek tartoznak, melyeknek belső hatalmi viszonyrendszere *homoarchikus*, azaz „az alkotóelemek kizárólag egyetlen rangsorba rendezhetők.”)²¹ Ennek két fő típusát kell megkülönböztetnünk.

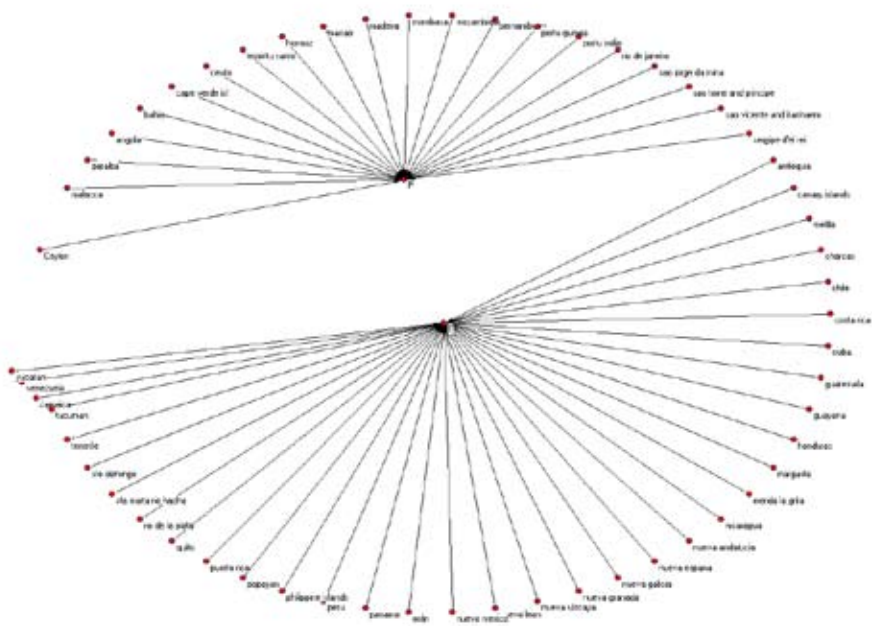
A tizenhatodik századot megelőzően létrejött birodalmak jellegzetessége térbeli szerkezetükben ragadható meg: ezek földrajzilag egymáshoz kapcsolódó, egymással határos egységeket foglaltak keretbe, melyekben az uralmi hierarchia csúcsa a birodalom földrajzi értelemben vett peremétől lehetőleg távol esett. E szomszédaik bekebelezése révén növekedő, a térképre ömlött tinta módján terjedő, szárazföldi birodalmak természetesen sokban különböztek egymástól, például az általuk uralt egységek száma vagy mérete vonatkozásában. Közös ugyanakkor minden ilyen politikai rendszerben, hogy a birodalmiság szervezőelve, a homoarchikus logika megvalósulásának záloga az alá- és fölérendelt egységek közötti áramlások zavartalan működtetése. Ezek az áramlások az egyes birodalomrészek egymással való érintkezése miatt a gazdasági javaknak, a politikai kényszereknek és a kulturális reprezentációs formáknak – legalábbis potenciálisan – igen széles körére kiterjedhettek.

A modern világrendszer a nagy távolságokat átfogó, tengeri közlekedésre és szállításra alapozott, új birodalomtípus alapszerkezete inkább egy közös pontban – a, mint látni fogjuk, eleinte kizárólag, de később is túlnyomórészt nyugat-európai gyarmatosító társadalomban – egybefoglalt vektorcsokorra²² emlékeztet. Ezen újfajta, gyarmati típusú birodalmak szerkezete egyértelműen *hálózati* logikát követ: az egyes birodalmi vektorok egyik végét a gyarmatosító hatalom alkotja, a másikat pedig az alávetett „gyarmati” társadalom. A birodalmi központ és az alávetett terület közötti hálózati összeköttetés az esetek túlnyomó részében hosszú földrajzi távolságokon ível át. A nagy távolságok, a kapcsolatok vektorjellege és a birodalmi rendszer hálózati logikája sok fontos szempontból másféle, a „tintafoltszerű” birodalmaktól elütő jogi, politikai, gazdasági és kulturális formák létrejöttéhez vezetett.

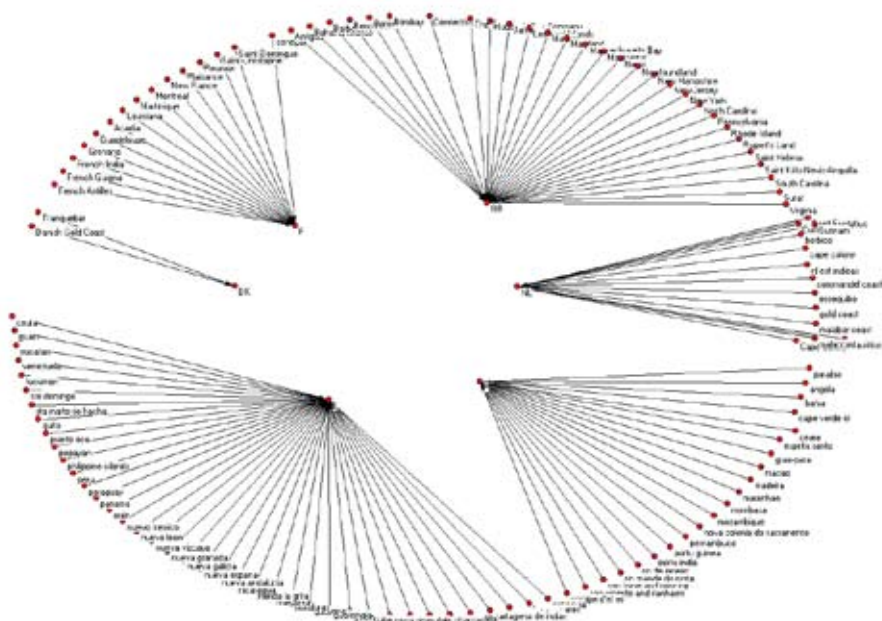
2. ábra. A globális gyarmati hálózat 1500-ban

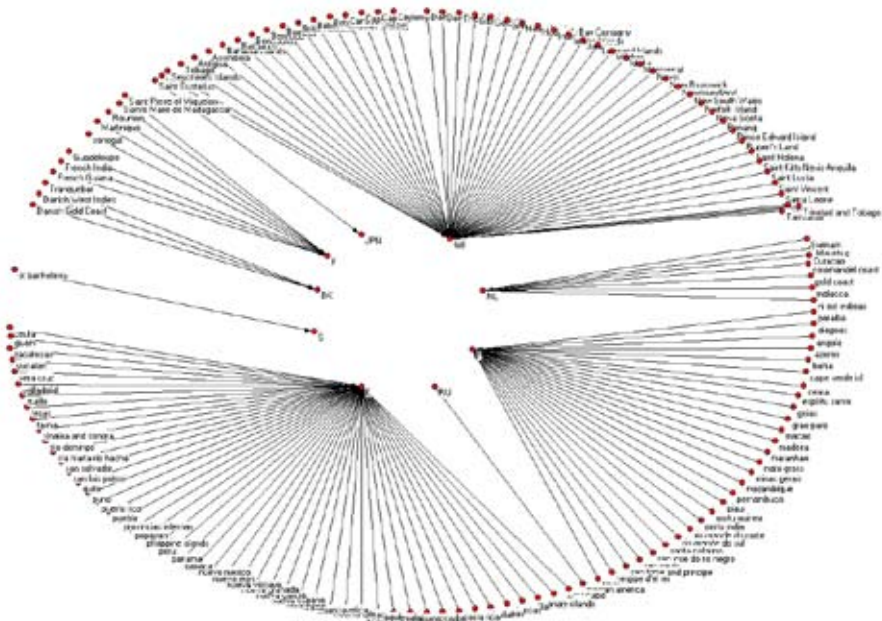
3. ábra. A globális gyarmati hálózat 1600-ban

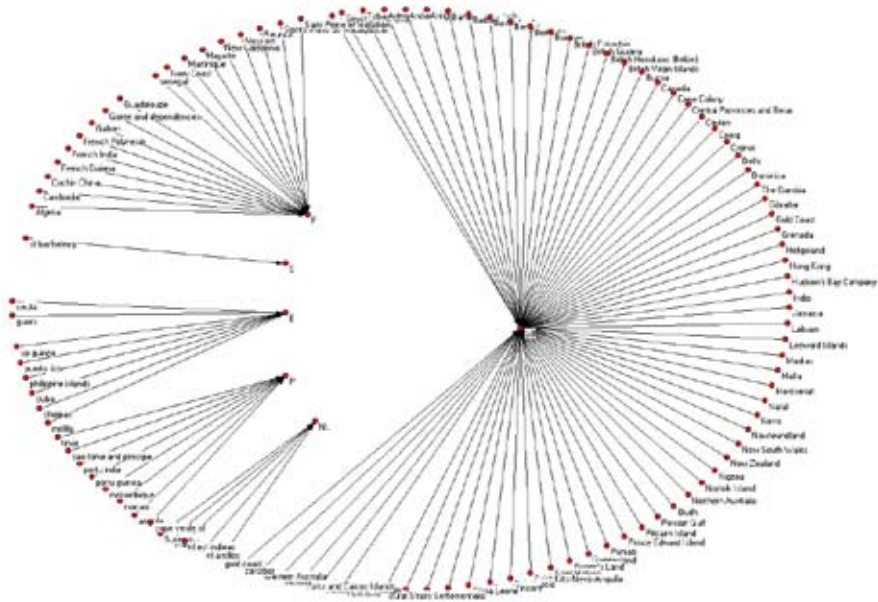
4. ábra. A globális gyarmati hálózat 1700-ban

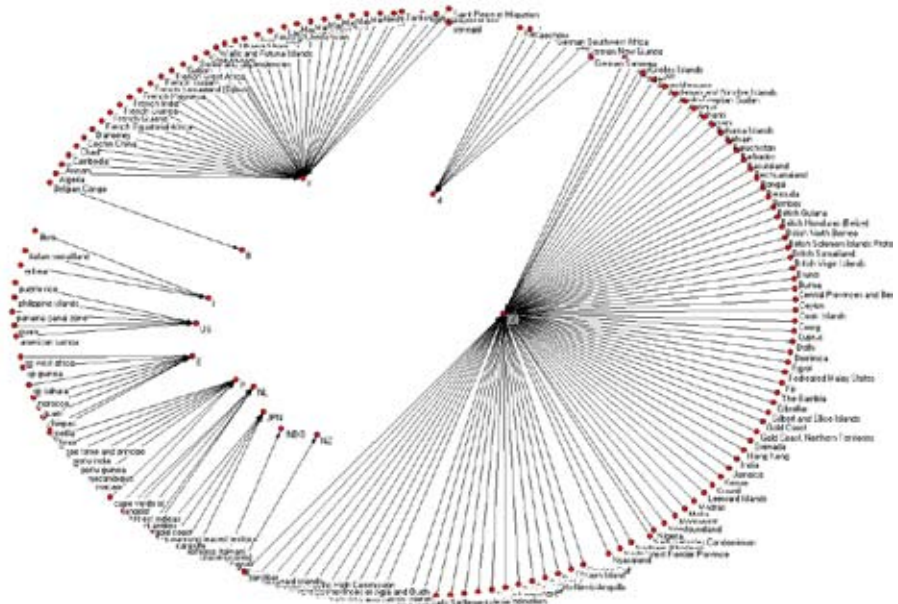
5. ábra. A globális gyarmati hálózat 1820-ban

6. ábra. A globális gyarmati hálózat 1870-ben

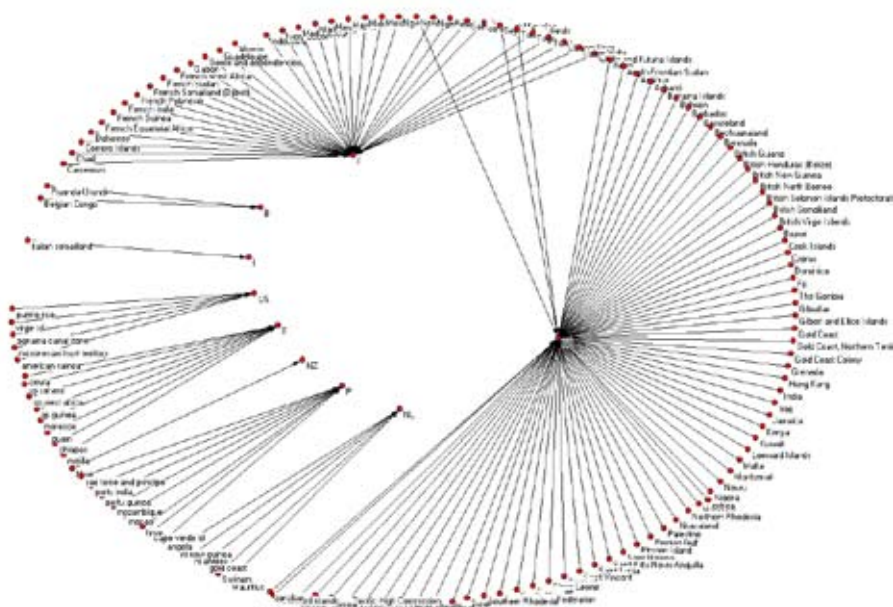

7. ábra. A globális gyarmati hálózat 1913-ban

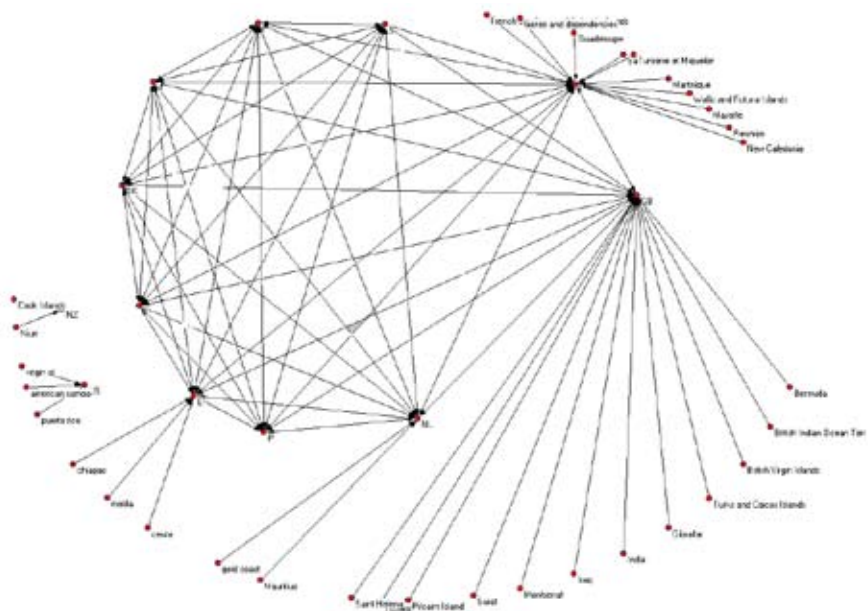

8. ábra. A globális gyarmati hálózat 1950-ben

9. ábra. A globális gyarmati hálózat 2007-ben

1500-ban (lásd a 2. ábrát) még meglehetősen egyszerű képet mutat a világ gyarmati kapcsolatrendszere: hálózatelemző programunk két, egyenként három-három gyarmatot összefogó hálózat létét jelzi, a portugál és a spanyol gyarmati birodalom kezdeteit. A spanyol és a portugál udvar – a római pápa hathatós közbenjárására – épp ekkoriban, a tizenötödik-tizenhatodik század fordulóján egyezik meg (egy Tordesillas nevű spanyolországi kisvárosban, melyről aztán az egyezmény a nevét is kapja) a világ fölosztásáról egy, a Zöldfoki-szigetektől kb. 1800 kilométerre nyugatra húzott, észak-déli irányú, képzeletbeli vonal mentén, s ezzel létrehozza a morális és nemzetközi jogi „alapjait” annak, hogy Nyugat-Európa államai „szűzföldként,” azaz „szabadon” gyarmatosítható területként tekintsenek a világ Európán kívüli részére, függetlenül attól, „amúgy” milyen közjogi státust, az államiság és a közhatalom milyen hagyományait tudhatja magáénak az adott pillanatban leigázott és egy gyarmati hálózat részeként „globalizált” társadalom.

Száz évvel később (a 3. ábra tanúbizonyága szerint) már jóval összetettebb a kép: noha még mindig csak a portugál és a spanyol gyarmatbirodalom létezik, ezek jóval nagyobb számú gyarmatot tudnak „magukénak”. Újabb fél évszázad múltán, az 1648-ban elfogadott vesztfáli béke jóvoltából Európa hatalmai félreteszik torzsalkodásaikat, s így energiáikat a Nyugat-Európán kívüli világ minél hatékonyabb Nyugat-Európa-hoz csatolására fordíthatják. 1700-ra (mint a 4. ábrán látható) immár hat nyugat-európai központú gyarmatbirodalom vesz részt a globális hatalmi viszonyok alakításának „játzmájában”: Portugália és Spanyolország mellett Hollandia, Nagy-Britannia, Franciaország és Dánia is megjelenik a globális kapcsolathálózat-építési versenyben.

Az 5. ábra tanúsága szerint a 19. század elején (1820-ban) immár kilenc gyarmatbirodalom van a színen, közülük hét nyugat-európai, kettő – Japán és Oroszország – pedig azon kívüli központtal. Először jelenik meg a világhegemón pozíciójában a brit birodalom. Az 1870-es állapotot rögzítő, 6. ábrán jól kivehető, hogy a tizenkilencedik század második harmadára jórészt összeomlott a spanyol és a portugál gyarmatbirodalmi rendszer a latin-amerikai függetlenségi hullám, azaz az európai központú gyarmatbirodalmak első válsága jóvoltából. A globális gyarmati rendszer Nagy-Britannia növekvő túlsúlyát és Franciaország „követő” helyzetét mutatja.

Az első világháború előestéjén (1913-ban, lásd a 7. ábrát) egyrészt fönnáll Nagy-Britannia hegemoniája, másrészt egy sor új gyarmatosító megjelenése jelzi a gyarmatosítás második hullámát: Németország, Belgium, Új-Zéland, Indonézia és az Egyesült Államok mind-mind belép a gyarmati „játzmába”. Az 1884-85-ben megtartott Berlini Konferencián hozott, mai szemmel lélegzetelállítóan imperialista egyezés²³ értelmében Afrika belső területeit is „beiktatják” a globális gyarmathálózati rendszerbe. Ezzel befejeződik a világ Európán kívüli részének gyarmatosítása: a szárazföldi birodalom mivoltában eddigelé rendíthetetlen, azaz államjogi értelemben a gyarmattá degradálódást

elkerülő, a tőkés világgazdaságba „csak” a kereskedelem és a tőkemozgás folyamatai révén, a nyugat-európai és észak-amerikai nagyvállalatok hálózatai révén bekapcsolódó Kína, Oroszország, Perzsia és az Oszmán Birodalom, valamint a minden külső hódításnak páratlan sikerrel ellenálló Thaiföld kivételével az Európán kívüli világ szinte valamennyi jelentősebb lakott területe átesett a gyarmattá válás folyamatán. Ezek egy része már kivívta függetlenségét, más része gyarmati sorban maradt.

A Henige listáján szereplő 412 gyarmattartomány és gyarmatosítói között mindössze 468 unikális hálózati kapcsolat figyelhető meg, azaz a 412 gyarmattartomány csaknem ötszáz éves történetében csupán 56 olyan eset fordult elő, ahol egy adott gyarmat gyarmatosítót „váltott” volna. Ezek jelentős hányada úgy történt, hogy az adott gyarmat többször váltott nyugat-európai „gazdát.” E cserék nagy része egyébként vérontás (mármint az érintett nyugat-európai gyarmattartók véreinek ontása) nélkül²⁴ ment végbe – vagy a kereskedelmi magánjogból ismeretes alku útján cserélt gazdát, vagy pedig azért, mert a korábbi gyarmatosító egyszerűen „kihalt”, netán jobb lehetőségek reményében, a korábbi gyarmatot hátrahagyva távozott. Ha és amikor katonai erő alkalmazására került sor, annak jelentős része kimerült a puszta fenyegetés cselekményében. Úgy tűnik tehát, hogy – legalább is a gyarmatosítás időszakának nagy részében – a gyarmati hatalmak tiszteletben tartották egymás gyarmatbirtokait, s nagyrészt tartózkodtak ezek erőszakos átvételétől. Ez – a Berliini Kongresszus által még nemzetközi jogi formában is rögzített – konszenzus törik meg a huszadik század első két évtizedében, s vezet az első világháborúhoz. Az első világháború veszteségeinek (Németországnak és az Oszmán Birodalomnak) a központjuktól távolabb eső birtokait különféle nemzetközi fórumok a korábbi nyugat-európai gyarmatosító államok „felügyelete” alá helyezik.²⁵

A második világháború utáni időszak közismerten az európai központú gyarmati birodalmak összeomlásának kora. 1950-ben (ld. a 8. ábrát) még nagyrészt az 1913-as struktúrára emlékeztet a globális gyarmati hálózatok rendszere. Ekkor négy globális kapcsolathálózat-átalakulási folyamat indul meg, nagyjából egy időben.

1) A nyugat-európai államok valamikori gyarmatai sorra vívják ki függetlenségüket;

2) a gyarmati alávetettséget így a függés új típusa, a pénzügyi, felvevőpiaci, technológiai és politikai függés ezernyi „láthatatlan” elemből összetevődő hálózata váltja föl;

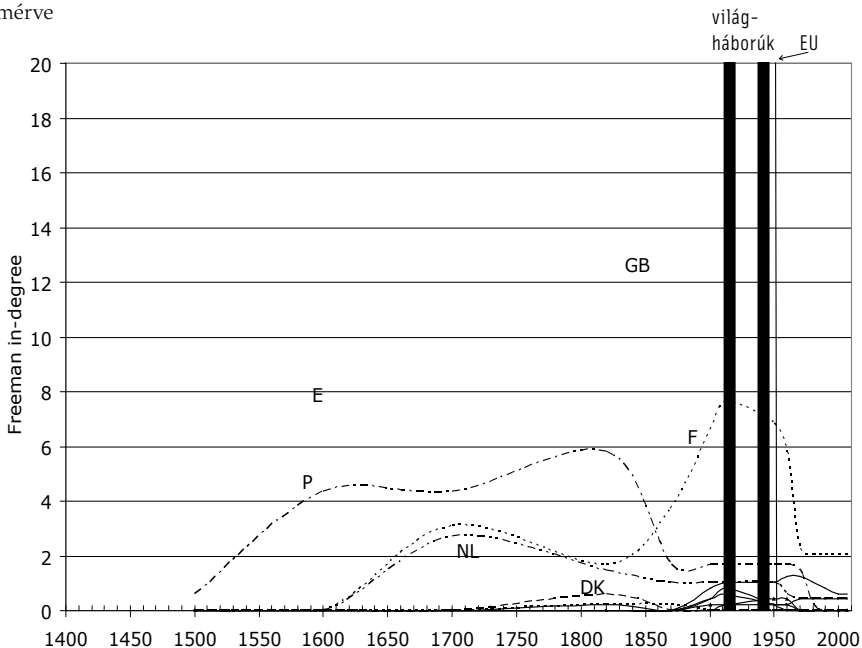
3) a kolonializmus összeomlása miatt – részben az újonnan függetlenné vált államok komplex kapcsolatreorientáló tevékenységének, részben pedig a második világháborúból győztesen kikerült Szovjetunió alternatív hálózatépítő tevékenységének következtében, ha mégoly ellentmondásos és részleges értelemben is, de valamiféle „rendszer”-alternatívát kínáló világban – megindul

egyfajta laterális, Nyugat-Európát és Észak-Amerikát elkerülő kapcsolatkiépítési folyamat; s végül

4) a nyugat-európai volt gyarmatosító államok egyezményes úton kiiktatják egymáshoz fűződő viszonyaikból a katonai konfliktus elemét, és egyre ambiciózusabb módon, fokozatosan lebontják állami intézményrendszereik azon elemeit, melyek az elzárkózást, a nyugat-európai konkurenciával szembeni ellenállást voltak hivatva biztosítani. Ennek két fő intézményi formája jelenik meg: a hidegháború „menedzselésére” hívatott katonai szervezet, a NATO, és a (sokféle elnevezésen és jogi formán, átváltozáson átesett), ma Európai Uniónak hívott, sok szempontból heterarchikus²⁶ szupraállam.

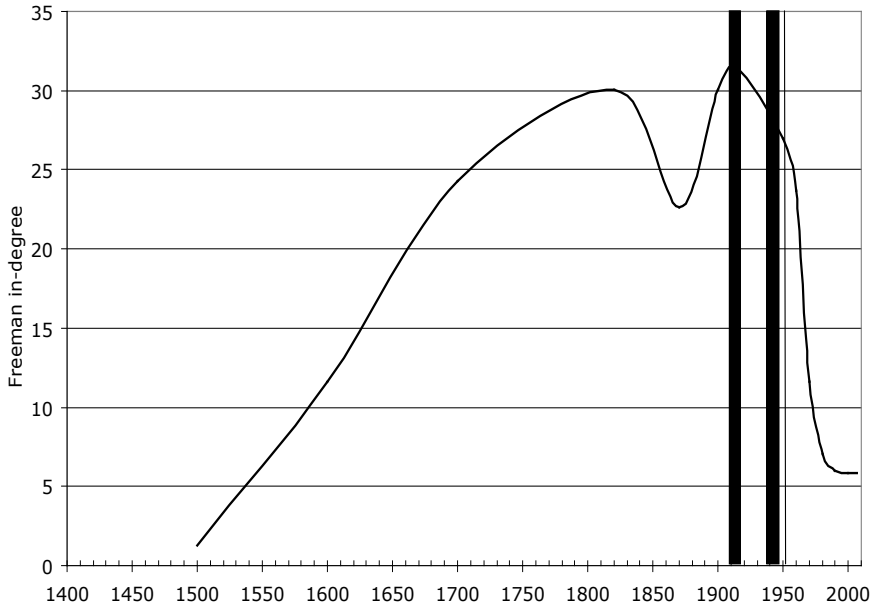
A huszonegyedik század elejére már jól látható: hálózelemzési szempontból az EU nem más, mint a globális rendszer olyan alrendszere, amelynek minden tagja az alrendszer minden egyéb tagjával a kapcsolatok új minőségű és intenzitású, minden eddiginél szorosabb és tartósabbnak szánt formáját tartja fenn, ám az egységes állammá válás opcióját határozottan elveti. A hálózelemzésben ezt, a többi elemnél szorosabban egymáshoz kapcsolt alrendszert „klikk”-nek nevezik. A 2007-es állapotot tükröző 9. ábra egyrészt jól mutatja a gyarmati hálózat megritkulását, másrészt markánsan kirajzolódik benne az egymással szorosan összekapcsolt nyugat-európai országok klikkje.²⁷

10. ábra. A globális gyarmati hálózat története (normalized in-degrees) gyarmati helytartókban mérve

Forrás: saját számítások Henige, 1970 adatai alapján

11. ábra. A nyugat-európa-központú gyarmati hálózatok sűrűsége (normalized in-degrees) gyarmati helytartókban mérve

Forrás: saját számítások Henige, 1970 adatai alapján

A 10. ábra az egyes nyugat-európai gyarmattartók hálózati tevékenységének mérlegét vonja meg. Világosan kivehető benne a spanyol és portugál birodalmak kezdeti fölfutása, majd 19. század eleji összeomlása. Ugyancsak jól megfigyelhető a brit, holland és francia gyarmatbirodalmi hálózatok létrejöttének mintegy 100-120 éves késése és a brit birodalom hálózat-teremtő tevékenységének dinamikája. A 11. ábra ugyanezen információkat Nyugat-Európa egészére vetítve mondja el. A nyugat-európai gyarmattartó hatalmak globális uralmi hálózata a 16. század elejétől a 19. század elejéig töretlen fölfutást mutat. A latin-amerikai spanyol és portugál gyarmatok függetlensége mintegy hetven-nyolcvan évre visszaveti ezt a „fejlődést”, amely a huszadik század első évtizedében éri el történelmi csúcspontját: a nyugat-európai államok ekkor összesen 152 gyarmati helytartót foglalkoztatnak a világ Európán kívüli részén. A gyarmati hálózatok fölívelő tendenciájának megtorpanása (a vonatkozó görbék lefelé fordulása) után történelmi mértékben jószerével azonnal (az 1951. április 18-án aláírt Párizsi Szerződéssel) színre lép a nyugat-európai államépítés új szereplője, az Európai Szén- és Acélközösség, a mai EU elődje.

Összefoglalásul: téves tehát az a közkeletű elképzelés, mely szerint „a globalizációt”, azaz a világ társadalmainak összekapcsolását a kapitalizmus hozta

volna létre. A világ társadalmi korántsem valamiféle zárványként, „szigetként” léteztek a kapitalizmust megelőzően: kizárólag az amerikai kontinens tekinthető a világ többi részétől többé-kevésbé elzárt területnek a 15. század végéig, így ennek „fölfedezése” és bekapcsolása az afro-eurázsiai rendszerbe a globális tőkés rendszer egyetlen földrajzi értelemben vett novuma. A modern világrendszer működési logikájának kulcseleme, hogy Nyugat-Európa kialakulóban levő, modern államai és a nemzetközi kereskedelem erőszakkal keresztülvitt válfajára szakosodó magánvállalatai irigylésre méltó harmóniában léptek föl az Európán kívüli világban: betolakodtak a már létező afro-eurázsiai rendszerbe, létrehozták a birodalmiság új, korábban ismeretlen, hálózatalvú változatát – a gyarmati birodalmat – s a világ példátlanul nagy részére kiterjesztették e szervezetszociológiai újítást.

A MODERN NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAM HÁRMAS KÖTŐDÉSRENDSZERE

Talán nem kerülte el az olvasó figyelmét az a tény, hogy a tanulmányomban elemzett adatok a modern nyugat-európai állam kialakulásának időszakáról szólnak. A gyarmatbirodalmi hálózatok létrejötte a modern, tőkés világrendszer létrejöttének egyik kulcstörténete. Annál meglepőbb, hogy a modern világrendszer egyik legfontosabb alkotórésze, e globális hálózat létrehozója, a modern tőkés állam történetét szinte kizárólag mint saját, belső viszonyainak történetét mondja el – nemcsak a köznyelv és az oktatási rendszer, de a szaktudományos elemzések nagy többsége.

A modern nyugat-európai állam a globális gyarmati hálózat közegében, mintegy annak kialakítója és kulcseleme jön létre. Ha tüzetesebben szemügyre vesszük például a 2.–9. ábrák bármelyikében akármelyik nyugat-európai gyarmattartó állam helyzetét, olyan hálózati struktúra középpontját látjuk, melyben a résztvevők kizárólag rajta, a centrális helyzetben levő elemre keresztül tudnak egymáshoz kapcsolódni. E megfigyelés megfordítása, hogy a rendszer úgy is leírható, mint amelyben bármely két, Nyugat-Európán kívüli elem egymás közti kapcsolata egyetlen úton, nevezetesen a nyugat-európai gyarmati hatalmon keresztül valósulhat csak meg. Márpedig azt könnyű belátni, hogy definíció szerint előnyös helyzetben vannak bármely adott hálózat azon elemei, melyek a rendszer több tagjával közvetlen kapcsolatban állnak, s hátrányokat szenvednek azok, amelyek csak más szereplők közvetítésén keresztül kapcsolódhatnak a rendszer többi részéhez.²⁸

A fenti megfigyelés még a legegalitáriusabb hálózati rendszerre is áll – azaz még az olyan helyzetekben is érvényes, ahol a hálózat tagjait kizárólag többé-kevésbé egyenrangú viszonyok fűzik össze. A gyarmati rendszert ugyanakkor még a kapitalizmus vagy az eurocentrikus látásmód leglelkesebb apológéái sem írják, írhatják le egalitárius rendszerként. Definíció szerint egyenlőtlen a

nyugat-európai államok és a világ Európán kívüli részének ezen új, gyarmatbirodalmi típusú globális hálózati rendszerben hozzájuk kapcsolt részei közötti viszony: a 2.–9. ábrákban látható vektorok mentén szinte kizárólag erőszak, egyenlőtlen „kereskedelmi” csere és rasszizmus „áramlott.”

Nyilvánvaló tehát, hogy a globalizáció gyarmati-hálózati logikája, melynek kialakulását Henige adatai alapján itt nagy vonalakban rekonstruálni próbáltam, alkotórészeinek fölöttébb korlátozott jellegű és mértékű összekapcsolódását tette csak lehetővé. Egyrészt a gyarmatbirtok társadalma és a gyarmatosító társadalom közötti viszonyt az utóbbi egyoldalú tevékenysége *kényszeríti ki*. Az effajta kapcsolat pusztá ténye tehát önmagában a függőség és az alávetettség szélsőséges esete. Másrészt a rendszer csak a gyarmatosító hatalom és gyarmata közötti kapcsolatot „engedi meg”: gyarmati alávetettségben létező elemi jószerevel semmiféle „szabadságot” nem élveznek a rendszer egyéb elemeivel való kapcsolatfelvétel vonatkozásában. Hálózatelemzési nyelven elmondva, a kapitalizmus első négyszázötven évének története nem annyira egy négyszáz-tizenkétyszer négyszáz-tizenkét elemű, óriási kapcsolatrendszer-mátrix kialakulásának története; mint inkább egy négyszáz-tizenkétyszer – Henige adatai alapján, a gyarmatosító hatalmak számából kiindulva, mondjuk – tizenötös mátrixé, melyben a rendszer központi elemeinek szerepét egy néhány nyugat-európai állam, és az őket jó háromszázötven-négyszáz évvel követő néhány további nyugat-európai, illetve Európán kívüli gyarmatbirodalmi „epigon” játssza. Értelemszerűen a rendszer fő haszonélvezői (legelőnyösebb, központi helyet elfoglaló alkotórészei) azok az elemek, melyek létrehozták és fénykorában páratlan öntudattal működtették az egész gyarmati rendszert.

Jól szemlélteti mindezt a legjelentősebb olyan árucikk áramlása, amely a szó közvetlen földrajzi értelmében kivétel a „mindent csak Nyugat-Európán keresztül” elv alól – miközben gazdasági értelemben nagyon is a „mindent csak Nyugat-Európa gazdasági és geopolitikai érdekei szerint” főszabálynak megfelelő logikát követi: a munkaerő áramlásának sajátos, magántulajdonú-piacgazdasági formájára, közkeletű nevén a rabszolga-kereskedelemre gondolok. Ez kétségkívül olyan kereskedelmi hálózat volt, mely globális szempontból nézve közvetlen, kereskedelmi kapcsolatot hozott létre a világ különféle, Nyugat-Európától távoli pontjai között, azaz szerepe volt a kapitalizmus első háromszázötven évének globálishálózat-építő folyamatában. J. E. Merritt a brit gazdaságtörténet-írás sallangmentes nyelvezetében így foglalja össze a brit rabszolgakereskedelem-üzlet lényegét:

A rabszolga-kereskedelem [...] kereskedelemfinanszírozási vállalkozásként indult [...], amely az árucikkek nagyon széles skáláját exportálta Nyugat-Afrikába. A következő lépés rabszolgák beszerzése volt a nyugat-afrikai partvidéken, ez az emberi szállítmány Nyugat-Indiába [a karib-tengeri szigetek nyugat-európai gyarmataira] került.

A láncolat a négerek eladásával zárult, valamely [vezető nyugat-európai] kereskedelmi bank által kibocsátott, poszt-datált értékpapír ellenében.²⁹

A modern, „racionális,” tőkés rabszolga-kereskedelem történetében a maguk 28,1%-os részesedésével³⁰ a brit vállalkozások egyébként másodhegedúsi szerepet játszottak: a piac legnagyobb hányadát a portugál kereskedők foglalták el (45,9%-kal).³¹ A szállítmányok túlnyomórészt Afrika nyugati partvidékéről, kisebbrészt Közép-Afrika nyugati területeiről, illetve Délkelet-Afrikából indultak, s az amerikai kontinens portugál, brit, francia, spanyol és dán gyarmataira áramlottak. David Eltis 11 062 000 főre teszi³² a nyugat-európai központú, a világ két, Európán kívüli régióját meglehetősen hatékonysággal összekapcsoló emberáru-kereskedelem össz volumenét az 1519 és 1867 közötti időszakban. Mivel Eltis becslései intervallumokat ölelnek föl, a világ népességadatai viszont adott időpontokra vonatkoznak (miközben a népességbecslések épp az amerikai gyarmatok vonatkozásában a leghiányosabbak), a pontos népességarányok meghatározása nem lehetséges, ám a nagyságrendek érzékeltetése érdekében álljon itt egy összevetés.

1. táblázat. A rabszolga-áramlások és a népesség arányai (%)

	1	2	3	4
A világnépesség %-ban	0.0478	0.2076	0.7397	0.1444
Afrika népességének %-ban	0.48	2.05	10.38	2.03
Nyugat-Európa népességének %-ban	0.43	1.82	6.73	1.13
Amerika egész népességének %-ban			23.71	2.18

1: rabszolgakereskedelem 1519 és 1600 között, becsült népesség 1600-ban

2: rabszolgakereskedelem 1601 és 1700 között, becsült népesség 1700-ban

3: rabszolgakereskedelem 1701 és 1825 között, becsült népesség 1820-ban

4: rabszolgakereskedelem 1825 és 1875 között, becsült népesség 1870-ben

Források: a rabszolgakereskedelem vonatkozásában Eltis „The Volume and Structure . . .”, a népességbecslésekre nézvést: Maddison, *The Global Economy* szolgált számításaim alapjául.

Az 1. táblázat meglehetősen új megvilágításba helyezi a nyugat-európai történelem sok központi elemét (például a nemzetállamok kialakulását vagy a felvilágosodás közismerten a 18. századra datált intellektuális mozgalmát), melyek szerfölött különös módon egybeesnek a nyugat-európai globális gyarmati-hálózatépítési folyamat rabszolga-kereskedelmi fázisának konjunktúrájával: 1701 és 1825 között annyi embert bocsátottak áruba a nyugat-európai kereskedők amerikai gyarmataikon, hogy az, ha egyetlen évben került volna

spedícióra, Afrika 1820-as lakosságának több mint 10%-át tette volna ki (ami Nyugat-Európa össznépessége 6,7%-nak felelt meg).³³

Összegezve, mint minden társadalmi jelenség esetében, a múltnak – esetünkben a gyarmati hálózatok történetének – meghatározóan fontos történeti, politikaszociológiai következményei vannak a nyugat-európai állam jellege tekintetében. A legitim erőszak használatára vonatkozó monopóliumát, lakossághomogenizáló és -heterogenizáló tevékenységét, valamint jogokat és kötelességeket újraelosztó funkcióit a modern nyugat-európai állam nem kizárólag belső viszonyaira adott válaszként, s nem is csupán a szomszédaival folytatott viaskodások eredményeképpen, hanem egy jóval komplexebb, *hármaskötődésrendszerben* alakítja ki. E kötődésrendszer fő elemei a következők:

1) a nyugat-európai társadalom és gyarmatai közötti viszony: a gyarmati hálózat létrehozatala és fönntartása, a gyarmati viszony egyenrangú viszonyná alakításának megakadályozása, röviden a gyarmati elnyomó tevékenység;

2) a nyugat-európai társadalom és az összes egyéb gyarmati és szárazföldi birodalom közötti kapcsolatok – a versengés, az együttműködés és a fegyveres vagy morális konfliktus – különös elegye, valamint;

3) a belső politikai viszonyok és folyamatok, a rendies-, osztály-, nemi, etnikai és rasszdistinkciók „kezelése”, alárendelésük a tőkés piacgazdaság és – a tizenkilencedik századtól kezdve egyre inkább – az ipari kapitalizmus követelményeinek. A modern nyugat-európai állam legalább annyira – ha nem még inkább – következménye a gyarmati hálózatrendszer kiépítésének és az ebben elfoglalt központi helyének, mint belső gazdasági, kulturális és politikai folyamatainak, illetve a szomszédaival folytatott torzskodásainak.

A nyugat-európai állam belső átalakulásai, illetve a Nyugat-Európán belüli nemzetközi politikai folyamatok elválaszthatatlanok tehát a tágabb kontextustól, azaz a gyarmati kapcsolatrendszer lététől és jellegétől. A gyarmati terjeszkedés és a birodalmi rivalizálás nem valamiféle, a belső politikai folyamatoktól függetlenül, azaz jelentéktelennek tekinthető függelékei a modern nyugat-európai állam tevékenységének: előbbieket tekintetbe vétele nélkül nem érthetjük meg az utóbbit sem. E vonatkozásban a globális hálózatok egy meghatározott típusának – a gyarmati kapcsolatrendszer – létrehozatala a modern nyugat-európai állam *sine qua non*ja. Hiányos, és alighanem irányt téveszt tehát minden olyan elemzés, amely *sui generis* folyamatként, kizárólag a nyugat-európai társadalmak belső sajátosságai következményeként értelmezi a nyugat-európai modern állam kialakulását – függetlenül attól, hogy a belső jellegzetességek mely elemeinek hangsúlyozásával, a gazdasági, politikaszervezeti, demográfiai vagy kulturális összetevők kiemelésével teszi-e ezt. E külső elemek elhanyagolásában egyaránt vétkes a nyugat-európai állam minden hagyományos megközelítésmódja, legyen az elkötelezetten „weberiánus” vagy mégoly megátalkodottan „marxista”.

A modern nyugat-európai állam ma zajló átalakulása e vonatkozásban nem más, mint a nyugat-európai modern államok által, gyarmatbirodalmaik elvesztésére adott alkalmazkodási reakciósorozat – amely meglehetősen logikusan vezetett a volt gyarmati, globális-hálózati központok eme fél-földrésznyi regionális konzorciumának, az EU-nak a létrehozásához. Így a nyugat-európai államok belső szerkezeti átalakulásai csakúgy, mint legutóbbi metamorfózisuk – az EU létrejötte –, csak a korábbi globális kapcsolatrendszerek történeti összefüggésében érthetők meg.

Mindebből az is következik, hogy merőben történetietlen minden olyan elképzelés, mely szerint a Nyugat-Európán kívüli társadalmak „haladásának” a nyugat-európai állam morfológiai leképezése, merő utánzása volna a záloga. Ez – az ide vágó morális, kulturális, gazdasági és egyéb ellenvetésektől függetlenül – jószerével teljességgel értelmetlen vállalkozás volna tekintettel a gyarmatosító történelem csak Nyugat-Európára jellemző vonásainak, illetve a nyugat-európai államok és társadalmak gyarmati múltból következő, globális és „belső” társadalomalaktani alapszerkezetének hiányára.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány a szerző *EU-Rope: Geopolitics of Weight, Linkages and Global Rivalry* című, készülő könyvének adatain és elemzésén alapul.
- ² Fontosnak tartom megjegyezni, hogy amikor részkontinensekről beszélek, nem tételezek esszenciális, a történelem egészén átívelő, szükségszerű régióhatárokat és -egységeket.
- ³ Shen Fuwei így összegzi az ide vágó alapvető történeti tényeket: „a Kínával folytatott selyemkereskedelemnek óriási hatása volt a Római Birodalom pénzügyi helyzetére. Az idősebb Plinius becslése szerint Róma mintegy 100 millió sestertiust kellett, hogy fizessen az Arab-félszigetről, Indiából és Kínából érkező importjáért. Ez mintegy százezer uncia aranyra felelt meg, [...] Róma mintegy 100 millió [1930-as értéken vett] fontnak megfelelő kereskedelmi deficitet halmozott föl keleti kereskedelmében” (*Cultural Flow*, 41).
- ⁴ Shen: *Cultural Flow*, 41.
- ⁵ Barendse: *Trade and State*.
- ⁶ Abu-Lughod: *Before European Hegemony*.
- ⁷ Chase-Dunn and Hall: *Rise and Demise*.
- ⁸ Lásd Beaujard: *The Atlantic Ocean...*
- ⁹ A Philippe Beaujard imént idézett tanulmányában található 3. térkép (*The Indian Ocean...* 427), mely a 11–13. századi időszakra vonatkozik, magában foglalja a zanzibári partvidéket is. Érdekesebb azonban témánk szempontjából, hogy Beaujard jóval bizonytalanabbra veszi a Nyugat-Európa és az afro-eurázsiai rendszer közötti kapcsolatot: ez egyetlen útvonalra, a Földközi-tenger keleti medencéje és Bruges, illetve Párizs közötti, Velencén keresztül vezető útra, illetve két, Spanyolország Földközi-tengeri partvidéke felé mutató nyílra korlátozódik. Beaujard 4. térképe (428), amely a tizenharmadik és tizenegyedik századot van hivatva áb-

- rázolni, ugyancsak bizonytalannak tekinti a Nyugat-Európa és afro-eurázsiai rendszer közötti kapcsolatot, melyet egyetlen, az ibériai félsziget és a La Manche csatorna közötti tengeri út jelképez.
- ¹⁰ Saját számításom McEvedy and Jones: *Atlas of World Population History* című művében foglalt adatok alapján.
- ¹¹ Arról, hogy az eurázsiai kereskedelmi hálózat többek között a bubópestis Kínából Európába vándorlásának is az egyik elfogadott magyarázata, lásd pl. Marks: *The Origins of the Modern World*. 32.
- ¹² Ez különösen így van, ha figyelembe vesszük, hogy a Chase-Dunn és Hall által használt nyerstérkép – a legtöbb, hagyományosan rendelkezésre álló világtérképhez hasonlóan – a háromdimenziós földgolyót úgy jelképezi a térkép kétdimenziós terében, hogy az egyenlítőhöz közelebb eső elemek valós arányaiknál kisebbnek, az attól távolabbiak – köztük Nyugat-Európa – pedig nagyobbak tűnnek.
- ¹³ A UCINET nevű hálózatelemző program segítségével könnyűszerrel kifejezhetjük mindezt a számok nyelvén is. Az afro-eurázsiai hálózat egészére nézve az egyes elemek átlagos kapcsolatszáma 2,67 (ennek szórásnégyzete 1,25). Nyugat-Európa és a Szaharát átszelő kereskedelmi hálózat, a maguk egyetlen kapcsolatával így egy szórásnégyzetnél nagyobb mértékben az átlag alatt található. A Freeman Betweenness Centrality tekintetében mind Nyugat-Európa, mind pedig a Szahara 0 értéket vesz föl, szemben a hálózat egészének átlagos 3,78-as értékével (4,01-es szórásnégyzet mellett).
- ¹⁴ A lehetséges nyolcból öt külső kapcsolatával a II. régió csaknem az átlagos kapcsolatszám kétszeresét tudhatja magáénak. Emiatt a Betweenness Centrality tekintetében (13,8) is e térség a rendszer legközpontibb eleme (szemben a hálózat egészének 3,78-as átlagértékével).
- ¹⁵ Nyugat-Európa hálózati távolsága (Geodesic Distance) Délkelet-Ázsiáig (a IX-el jelzett térségig) négy régió. Ez a rendszer két leghosszabb távolságának egyike. A kelet-ázsiai, kelet-afrikai és dél-ázsiai alrendszerig (a VIII. és a VI. térségig) mutató távolság ugyancsak nagyon hosszú, három régiót ölel föl.
- ¹⁶ Goldstein: *Long Cycles*. 300.
- ¹⁷ Beaujard: *The Indian Ocean*. 437.
- ¹⁸ Henige forrásmunkájának korlátja, hogy csak a gyarmati típusú függési hálózatokat vesz számba, a szárazföldi, egymással egybefüggő területeket egybeolvasztó birodalmi függéstípust nem. Henige így fogalmaz ezzel kapcsolatban, Oroszország kapcsán: „Oroszország expanziója csaknem teljes egészében szárazföldön történt, hasonlóan az Egyesült Államok 1783 utáni nyugati terjeszkedéséhez, és [az elemzőnek] el kell döntenie, hogy egy adott terület gyarmat vagy a központ kiterjesztése-e. Ha a kolonializmust úgy határozzuk meg mint a politikai és gazdasági ellenőrzés kiterjesztését egy alapvetően idegen kulturális területre, akkor az orosz imperializmus története a XVI. századdal, az asztrahányi és kazányi tatár kánság elfoglalásával kezdődik, és az orosz birodalom minden egyes, keleti irányú bővítését kolonializmusnak vagy gyarmatosításnak kellene tartanunk. Oroszország például ugyanúgy használta Szibériát, ahogy Nagy-Britannia Ausztráliát vagy Franciaország Francia Guyanát, és az orosz ellenőrzés alá rendelése nagyjából ugyanúgy zajlott, ahogy Kanada francia, majd angol elfoglalása vagy a portugál betörés Brazília belső részeibe (Henige, *Colonial Governors*, 275).

Fogalmi szinten Henige problémáját (nevezetesen, hogy nem tud fogalmi különbséget tenni a térben egymáshoz kapcsolódó, szárazföldi, „tintafolt”-birodalom és a vektorra emlékeztető tengerentúli birodalomtípus között) megoldja a fentiekben bevezetett distinkció. Mindennek tanulmányomra nézvést azonban megmarad az a következménye, hogy itt Henige adatai alapján csak a gyarmati rendszerre vonatkozóan tudunk következtetést levonni.

- ¹⁹ Nyilvánvaló, hogy ez a megközelítés – mint minden empirikus elemzés – korlátozott érvényességű: Henige adatai csak részleges információkkal szolgálnak a kolonializmus egészéről. Köztudott például, hogy a helytartói státus a gyarmati viszonyoknak csak meglehetősen előrehaladott állapotában, a gyarmatosító hatalmának megszilárdulása, közvetlen uralmának megteremtése után merül föl. A gyarmati helytartókra alapozott módszer tehát alighanem alulbecsli, a valóságosnál kisebbnek, korlátozottabbnak tűnheti föl a gyarmati rendszert.
- ²⁰ Az 1970-től 2007-ig tartó időszakra vonatkozó információkat különféle online és könyvtári forrásokból pótoltam.
- ²¹ Bondarenko – Grinin – Korotayev: *Alternative Pathways*. 55. Lásd még uőök: *Alternatives of Social Evolution*, illetve Grinin: *The Early State*...
- ²² A vektormetaforát először Lauren Bentonnál (*Law and Colonial Cultures* című munkájában) olvastam.
- ²³ A konferencia Berlinben ülésezett 1884 novembere és 1885 februárja között. Résztvevői: Nagy-Britannia, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Németország, Oroszország, az USA, Portugália, Dánia, Spanyolország, Olaszország, Hollandia, Spanyolország és Törökország. Az egyezmény minden köntörfalazás nélkül, a kolonializmus legnyíltabb formájának részeként exponálja a kereskedelem „szabadságára” vonatkozó előírásokat. A szöveg „befolyási övezeteket” juttat a résztvevő hatalmaknak (így például II. Leopold belga király személyes tulajdonába adja a Kongó folyó völgyét), rögzíti a „kereskedelem” „szabadságát” (így teljes adó- és vámmentességet, általános védettséget nyújt az aláíró hatalmak „kereskedőinek”, hajóinak, szállítmányainak stb.), és betiltja a rabszolga-kereskedelmet. Az aláíró felek közötti esetleges konfliktusok elkerülése, illetve kezelése érdekében konzultációs mechanizmus bevezetésével szabályozza az új, eddigelé nem gyarmatosított területek megszerzésének módját, és bevezeti a „protektorátus” fogalmát ezen, újonnan megszerzett területek vonatkozásában (*The Berlin Conference*...).
- ²⁴ Az e tendencia alóli, kisszámú kivételek egyike például Martinique, melynek politikatörténetét Henige a következőképpen foglalja össze: „Franciaország 1625-ben foglalta el a Kis-Antillák részét képező Martinique szigetét, de csak tíz évvel később, a Compagnie des Îles de l’Amérique vezetésével kezdte benépesíteni telepésekkel. Utóbbi 1650-ig kormányozta a szigetet, amikor is Jacques Dyel du Parquet vásárolta meg. 1664-ben a Compagnie des Indes Occidentales vásárolta meg a szigetet Dyel du Parquet örökösétől, de csak 1674-ig tartotta birtokában, amikor is a sziget a francia korona gyarmata lett. 1667-től 1762-ig Martinique volt a Kis-Antillák általános kormányzóságának székhelye. 1768 és 1775 között ismét életre hívták az általános kormányzóságot. 1762 és 1763, 1794 és 1802, majd 1809 és 1814 között a britek foglalták el és kormányozták [...]. 1946-ban Martinique, Guadeloupe-hoz hasonlóan Franciaország tengerentúli területe lett, s így nem kormányzó, hanem prefektus áll a sziget élén (Henige: *Colonial*

- Governors*. 43).” E leírást követi a brit és francia kormányzók részletes listája uralmuk kezdetének és végének évszámaival.
- ²⁵ Így lett példálul a volt Oszmán Birodalom azon része, amelyet ma Iraknak hívnak, a Brit Birodalom része a győztes hatalmak „gondoskodásának” köszönhetően 1920-ban.
- ²⁶ Egy szervezet akkor heterarchikus, ha „elemei között nincs rangsor, illetve ha lehetséges, hogy az elemek számos, különféle módon kerüljenek rangsorolásra.” Erről bővebben lásd még Bondarenko, Grinin és Korotayev *Alternative Pathways...* című tanulmányát.
- ²⁷ Mivel ez az elemzés alapvetően a gyarmati hálózatrendszer átalakulását van hivatva megragadni, csak azok a nyugat-európai államok jelennek meg benne, amelyek az 1500 és 2007 közötti időszakban valaha részt vettek a gyarmati „játzmában”.
- ²⁸ Erre a megfigyelésre épül a formális hálózatelemzés egyik alapműve, Ron Burt *Structural Holes* című könyve, és az ezt továbbfejlesztő, terjedelmes szakirodalom (lásd pl. Borgatti: *Structural Holes*).
- ²⁹ Merritt: *The Triangular Trade*.
- ³⁰ Íme a teljes lista:
Portugália:	45,9%
Nagy-Britannia:	28,1%
Franciaország:	13,2%
Hollandia:	4,8%
Spanyolország:	4,7%
Egyesült Államok és a Karib-szigetek	
brit gyarmattartói:	2,5%
Dánia:	0,9%.
- Forrás: Eltis: *The Volume and Structure...* Table I., 43.
- ³¹ Eltis: *The Volume and Structure...* Table I., 43.
- ³² Eltis: *The Volume and Structure...*Table II., 44.
- ³³ Az 1. táblázat adatai némileg új megvilágításba helyezik az 1884-85-ös Berlini Konferencián elfogadott egyezmény azon (ímént idézett) kitételét is, melynek értelmében a szerződő felek véget vetnek az addigra – úgy tűnik – idejét múlt rabszolga-kereskedelemnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abu-Lughod, Janet (1989): *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. New York, Oxford University Press.
- Barendse, R. L. (2000): Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century. In *Journal of World History*. 11. 2, 173–225.
- Beaujard, Philippe (2005): The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems. In *Journal of World History*. 16. 4, 411–65.
- Benton, Lauren (2002): *Law and Colonial Cultures. Legal Regimes in World History, 1400–1900*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Bondarenko, Dmitri – Grinin, Leonid E. – Korotayev, Andrey V. (2002): Alternative Pathways of Social Evolution. In *Social Evolution and History*. 1. 1, 54–79.
- Bondarenko, Dmitri – Grinin, Leonid E. – Korotayev, Andrey V. (2004): Alternatives of Social Evolution. In Grinin, Leonid E. – Carneiro, Robert L. – Bondarenko, Dmitri M. – Kradin, Nikolay N. – Korotayev, Andrey V. (eds.): *The Early State and Its Alternatives*. Volgograd, Uchitel' Publishing House, 3–27.
- Borgatti, Stephen P. (1997): Structural Holes: Unpacking Burt's Redundancy Measures. In *Connections*. 20. 1, 35–38.
- Burt, Ron (1995): *Structural Holes. The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Chase-Dunn, Christopher K. – Hall, Thomas (1997): *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO., Westview.
- Eltis, David (2001): The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade. In *The William and Mary Quarterly*. 3rd Ser., 58. 1, Jan., 17–46.
- Henige, David P. (1970): *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present. A Comprehensive List*. Madison, WI, The University of Wisconsin Press.
- Goldstein, Joshua S. (1988): *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*. New Haven and London, Yale University Press.
- Grinin, Leonid E. (2004): The Early State and Its Analogues: A Comparative Analysis. In Grinin, Leonid E. – Carneiro, Robert L. – Bondarenko, Dmitri M. – Kradin, Nikolay N. – Korotayev, Andrey V. (eds.): *The Early State and Its Alternatives*. Volgograd, Uchitel' Publishing House. 88–138.
- Maddison, Angus (2003): *The World's Economy. Historical Statistics*. Paris, OECD. Online data supplement.
- Marks, Robert B. (2007): *The Origins of the Modern World. A Global and Ecological Narrative from the Fifteenth to the Twenty-first Century. Second Edition*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard (1978): *Atlas of World's Population History*. Harmondsworth, UK, Penguin.
- Merritt, J. E. (1960): The Triangular Trade. In *Business History*. III, 1–7.
- Shen, Fuwei (1996): *Cultural Flow Between China and Outside World's Throughout History*. Beijing, Foreign Languages Press.
- The Berlin Conference: The General Act of February 26, 1885*. <http://web.jjay.cuny.edu/~jobrien/reference/ob45.html> 2008. február 7.

REALIZMUS, IDEALIZMUS ÉS „NEOREALIZMUS”

AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKA VÁLSÁGA AZ 1970-ES ÉVEKBEN
ÉS A NEOKONZERVATÍV FORDULAT

Mánda Tibor

(egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Alábbi írás célja a neokonzervativizmusnak mint az 1970-es évek amerikai külpolitikájának válságára adott reakciónak a bemutatása. Az írás szándékolt műfaja az eszmetörténet, ennek megfelelően az 1970-es évek amerikai külpolitikájának válságát elsősorban a korabeli külpolitikai gondolkodás válságaként értelmezi, és a korszak politikatörténeti eseményei csak a legszükségesebb mértékig, az előbbieket háttérként, erősen vázlatos formában jelennek meg. Az 1970-es évek első felének amerikai külpolitikai gondolkodását két meghatározó irányzat vitája jellemezte. Ezek közül az első, a nemzeti érdeket előtérbe helyező külpolitikai realizmus iskolája, Richard Nixon elnöki működéséhez, illetve legbefolyásosabb tanácsadója, Henry Kissinger nevéhez köthető. A második, az emberi jogi alapú idealizmus külpolitikájának megvalósítására elnökként Jimmy Carter tett kísérletet. A neokonzervativizmus címkeje alatt gyülekező gondolkodók – mindenekelőtt az irányzat alapítójának tartott Irving Kristol, illetve ebben az időszakban legfontosabb külpolitikai teoretikusának számító Jeane Kirkpatrick – mindkét előbbi megközelítést éles kritikával illették. A realizmust a nemzetközi szinten fellépő államok belső politikai berendezkedésével kapcsolatos érdektelensége, végső soron ideológiai-morális kérdésekben tanúsított közönye, az idealizmust túlhajtott racionalizmusa, az eszmék szerepének túlértékelése, illetve félreértése miatt. A neokonzervatívok realizmus és idealizmus egyfajta sajátosan amerikai ötvözetét ajánlották, melyet a 'neorealizmus' névvel illettek, és melyben a nemzeti érdek összekapcsolódik az amerikai eszmények képviselésével.

KULCSSZAVAK ■ amerikai külpolitika ■ külpolitikai realizmus és idealizmus
■ neokonzervativizmus ■ Henry Kissinger ■ Irving Kristol ■ Jeane J. Kirkpatrick

A REALIZMUS KÜLPOLITIKÁJA: NIXON

Amikor Richard Nixont 1968-ban az Egyesült Államok elnökévé választották Washingtonban az a mondás járta, hogy ő az első olyan elnök a második világháború vége óta, akinek nem kell tartania attól, hogy Richard Nixon támadni fogja, mert nem elég kemény a kommunizmussal szemben (Cohen, 1993: 182). Így aztán amikor az újonnan megválasztott elnök beiktatási beszédében kijelentette, hogy a Szovjetunióval való viszony tekintetében „átlépünk a konfrontáció időszakából a tárgyalások korszakába”, majd nem sokkal később első sajtótájékoztatóján elvetette a stratégiai fölény koncepcióját, amely addig a védelmi tervezés alapjául szolgált, és az „elégesség” elve mellett állt ki, hangütése meglehetősen eltért a várakozásoktól (Gaddis, 1990: 268, 270).

Kevésbé fogunk ezen csodálkozni, ha tekintetbe vesszük, hogy a kommunizmus elleni harc állása éppen nem volt túlzottan biztató. A 60-as évek végére a Szovjetunió elérni látszott régen áhított célját: paritást az Egyesült Államokkal a stratégiai atomfegyverek terén. 1968 februárjában az északvietnami hadsereg megindította a meglepetésszerű Tet-offenzívát, mely, mielőtt sikerült volna visszaverni, már Saigont fenyegette. Bár végül az északiaknak súlyos veszteségeket kellett elkönyvelniük, azt elérték, hogy megrendüljön az amerikaiaknak a háború megnyerhetőségébe vetett hite. Johnson elnök 1968 márciusában bejelentette, hogy nem kíván indulni a következő választásokon, helyette minden idejét a vietnami békekötésre fordítja; rendszeressé váltak a háborúellenes tiltakozó megmozdulások; 1968 nyarán a kormányzó Demokrata Párt chicagói elnökjelölti konvencióját véres összecsapások kísérték a tüntetők és a karhatalom között (LaFeber, 1993: 256–260).

1969-ben tehát az új kormányzatnak a Vietnamból emelt fővel való kivonulás feladatával, és egy minden addiginál erősebb, egyenlő szuperhatalmi státuszt követelő Szovjetunióval kellett szembenéznie. Nixon a Harvard egyetem tanárát, Henry Kissingert kérte fel a nemzetbiztonsági tanácsadói poszt betöltésére. Kissinger volt az első azoknak a társadalomtudósoknak a sorában, akik a következő években döntő befolyást gyakoroltak az amerikai külpolitika alakulására.

Kissinger a nemzetközi kapcsolatok realista elméletének volt elkötelezett képviselője. Ez az elmélet a nemzetközi „rend” anarchikus jellegéből indul ki, ahol nemzetek feletti uralkodó hiányában minden állam fenyegetve kell, hogy érezze magát a többiek által, mégpedig függetlenül azok belső berendezkedésétől. A háború elkerülésének egyetlen módja az erőegyensúly kialakítása.

A realisták szerint a külpolitikában a moralizálásnak nincs helye. Az államok úgynevezett „legitim” rendszere, amelyben azok elfogadják, és nem kívánják megkérdőjelezni egymás létezési jogát, stabilabb, mint a „forradalmi”, ahol megpróbálják ráerőltetni a másakra saját erkölcsi elképzeléseiket, ezzel súlyos konfliktusokat okozva.

Kissinger kifejezetten küldetésének tekintette az amerikai közvélemény „átnevelését” – azaz leszoktatását arról, hogy a külpolitikát annak a felfogásnak a keretei között értelmezze, amelyet általában wilsoni idealizmusnak neveznek, és amelyet a nemzetközi rend kollektív biztonságon, nemzetközi bíraskodáson és leszerelésen alapuló koncepciójaként jellemezhetünk. Mindezek helyett Kissinger természetesen az erőegyensúly és a – morális megfontolásoktól mentesített – nemzeti érdek elvének követését szorgalmazta. Ahogy ő fogalmazott: külpolitika mint stratégia – külpolitika mint keresztes hadjárat helyett (Kissinger, 1994: 741–745; Fukuyama, 1994: 352–358).

Nixon és Kissinger nem azért tartották kívánatosnak az Egyesült Államok és Szovjetunió közötti feszültség „enyhülését”, mert nem tartották veszélyes-

nek a Szovjetuniót. Éppen ellenkezőleg: a realista felfogáshoz híven komoly aggodalommal figyelték a nemzetközi erőegyensúly eltolódását, az amerikai stratégiai nukleáris fölény és vele az elsőcsapásmérő képesség elvesztését, amely megnövelte a hagyományos fegyveres erők jelentőségét – éppen amikor a vietnami trauma miatt az amerikai hajlandóság ezek alkalmazására erősen megkérdőjeleződött (Kissinger, 1994: 751).

A stratégiai fegyverzet tekintetében nem a Szovjetunió rohamosan növekvő potenciálja volt az egyetlen probléma. A Nixon-kormányzatnak komoly nehézségei voltak a védelmi költségvetés kongresszusi jóváhagyásával: a Kongresszus minden egyes alkalommal jelentősen csökkentette a ráfordításokat. A helyzet további rosszabbodásától tartva Nixon levelet küldött Koszigin szovjet kormányfőnek, amelyben új stratégiai fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat (*Strategic Arms Limitation Talks*, SALT) kezdeményezett. A két évvel később, 1972-ben Moszkvában aláírt SALT-I szerződés ötéves időtartamra befagyasztotta az interkontinentális, illetve a tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéták számát, ami a gyakorlatban jelentős szovjet fölény rögzítését jelentette (LaFeber, 1993: 273; Gaddis, 1990: 272).

Ami a szovjet geopolitikai előretörés feltartóztatását illeti, arra közvetlen amerikai beavatkozás hiányában a Nixon-doktrína értelmében az Egyesült Államok által pénzzel, fegyverrel támogatott baráti regionális hatalmak – a Közel-Keleten például Irán – lettek hivatottak. Hasonló logika szerint Vietnamban a kivonuló amerikai csapatok helyét a megerősített dél-vietnami hadseregek kellett volna átvennie („vietnamizálás”) (LaFeber, 1993: 264).

Kissinger szerint az enyhülés külpolitikája mindaddig sikeres volt, amíg Nixon rendelkezett az elfogadtatásához szükséges erkölcsi tekintéllyel. Az amerikai kormányzati rendszerben a sikeres külpolitikának elengedhetetlen feltétele az erős elnöki hatalom: lévén az elnök a politikai élet egyetlen országosan megválasztott szereplője, ő a nemzeti érdekek meghatározásának első számú letéteményese is. Továbbá egyedül ő képes hosszabb időn keresztül következetesen alkalmazni egy bizonyos politikát, a Kongresszus ugyanis csak kölcsönös kompromisszumok révén működőképes, amelyeket általában hajlamos az eléje kerülő ügyek kisebb, külön eldönthető kérdésekre való felosztásán keresztül elérni (Kissinger, 1994: 737, 741).

Párhuzamosan az elnöki hatalom megrendülésével – ami Nixon 1974. augusztusi lemondásához vezetett – a Kongresszus a 70-es években folyamatosan növelte hatáskörét a külpolitika területén. Az 1973-ban elnöki vétó ellenében elfogadott, a háborúindítás jogáról szóló törvény (*War Powers Act*) értelmében az amerikai csapatok külföldi bevetése esetén az elnöknek hatvan napon belül meg kell szereznie a Kongresszus jóváhagyását. Egyes szakértők szerint ez a törvény tulajdonképpen megfosztotta az elnököt az Alkotmány által ráruházott hadsereg-főparancsnoki tisztétől, végső esetben a Legfelsőbb Bíróságra hagyva a döntést, hogy a csapatokat vissza kell-e vonni. Az évtized végére

egykes becslések szerint hetven törvényhely korlátozta az elnök hatáskörét a külpolitikával kapcsolatban. 17 szenátusi és 16 képviselőházi bizottság nyert felhatalmazást a külügyek ellenőrzésére (Johnson, 1992: 653).

Ez a hatalmi súlyponteltolódás nem maradt következmények nélkül. Az 1973 februárjában aláírt békeszerződést, amely az Egyesült Államok részéről véget vetett a vietnami háborúnak, a dél-vietnami kormány csak azután fogadta el, miután Nixon egy titkos levélben garanciát vállalt arra, hogy az Egyesült Államok „teljes ereje bevetésével fog válaszolni, amennyiben Észak-Vietnam megszegné a feltételeket” (LaFeber, 1993: 274). Csakhogy 1974-ben a Kongresszus megtiltotta az amerikai katonai beavatkozást, úgyhogy amikor a következő év elején az északiak általános támadást indítottak, a Nixon helyébe lépő Ford hiába érvelt azzal, hogy „ha az Egyesült Államok nem hajlandó megfelelő segítséget nyújtani végveszélyben lévő szövetségeseinek, az súlyosan befolyásolhatja szavahihetőségünket az egész világ előtt”. 1975. április 21-én a dél-vietnami kormány lemondott. A saigoni amerikai követség személyzetét az épület tetejéről kaotikus jelenetek közepette a haditengerészet helikopterei mentették ki (Johnson, 1992: 653–654).

Helsinkiben, a világháború óta először, az emberi jogok és alapvető szabadságok bekerültek a kelet–nyugati párbeszéd és tárgyalások elfogadott témái közé. A konferencia a *mi* humánus magatartásról alkotott fogalmainkat helyezte előtérbe, amelyek milliók számára jelentettek – és jelentenek most is – reménysugarat (Kissinger 1994: 760).

Henry Kissingernek, aki korábban többször is kijelentette, hogy a Szovjetunió „forradalmi jellegű provokálása” legfeljebb erkölcsi kielégülést okozhat (Fukuyama, 1994: 399), ez az 1975-ös beszéde enyhén szólva meglepő. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkiben 1975 nyarán aláírt záróokmánya, cserébe a teljes egészében erkölcsi jellegű ígéretért, mely szerint a Szovjetunió ezentúl tiszteletben fogja tartani az emberi jogokat, az európai határok sérthetlenségét ismerte el – eleget téve ezzel a szovjetek több évtizedes kívánságának, hogy legitimálják a második világháború utáni kelet-európai hódításaikat (Gaddis, 1990: 290).

Kissinger az egyezményvel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy az tulajdonképpen csak a határok erőszakos megváltoztatásáról való formális lemondást tartalmaz, ami, miután ilyesmire komolyan senki sem gondolhatott, aligha tekinthető szovjet nyereségnek. Az úgynevezett „harmadik kosárban” felsorolt alapvető emberi jogok viszont olyan nemzetközi viszonyítási alapot jelentettek, amelyet a kelet-európai ellenzékiek kiindulási pontként használhattak, és amely így jelentős szerepet játszott a szovjet birodalom széthullásában (Kissinger, 1994: 759).

Az 1976-os választási kampány során Gerald Fordnak a republikánus el-

nökjelöltségért nagy harcot kellett vívnia a párt konzervatív szárnya nevében fellépő Ronald Reagannel. Az egyik fő nézeteltérés a külpolitika területén mutatkozott, és bár végül Ford lett a jelölt, a konzervatívoknak sikerült elérniük, hogy az elnök mindenestől törölje politikai szótárából az „enyhülés” kifejezést, melyről ekkor már Kissinger is megjegyezte, hogy szeretné elfelejteni (Gaddis, 1990: 292; LaFeber, 1993: 284).

Kissinger végül maga is elismeri az általa szorgalmazott realista megközelítés bizonyos alapvető hiányosságait, amikor arról ír, hogy az új irányvonal megkérdőjelezte az amerikai kivételességtudatot, és az ezzel kapcsolatos elvárást, hogy a külpolitikát magasabbrendű értékek kinyilvánítására kell alapozni, majd máshol hozzáteszi: „a nemzetközi kapcsolatok geopolitikai felfogása, amennyire szükségessé vált az Egyesült Államok számára, önmagában annyira elégtelen is volt” (Kissinger, 1994: 742, 761).

A NEOKONZERVATIVIZMUS SZÜLETÉSE

Amikor 1976-ban Irving Kristol Washingtonba érkezett, mint az *American Enterprise Institute* nevű *think-tank* ösztöndíjasa, a Ford-kormányzat hivatali idejének végéhez közeledett. A tisztviselők körében eluralkodott az elkerülhetetlen választási vereség tudata és az az érzés, hogy a Republikánus Párt zsákutcába jutott. „Közletről láthattam a hagyományos konzervativizmus alapvető politikai tehetetlenségét – ez a konzervativizmus a demokraták hibáiból élt, saját kormányzó filozófiája nem volt” – írja Kristol (1995: 34–35).

Kristol azonban nem volt „hagyományos konzervatív”. Mi sem árulkodik erről jobban, mint az a tény, hogy ötven éves koráig mindössze egyszer, akkor is egyetlen napra járt Washingtonban. Tösgyökeres New York-i értelmiségi volt, fiatalon a 30-as évek végén a helyi *City College*-ben a trockista szervezet tagja, és bár a radikalizmussal huszonkét éves korára szakított, még 1965-ben, híres folyóirata, a *The Public Interest* alapításakor is liberálisnak tekintette magát – ha külön véleményt hangoztató, „revizionista” liberálisnak is (Kristol, 1995: 11–13, 31).

A *The Public Interest* – és egy másik New York-i folyóirat, a *Commentary* – körül ekkoriban hasonló háttérű és szemléletű újságírók, társadalomtudósok kezdtek gyülekezni; Kristol szállóigévé vált meghatározása szerint: „olyan liberálisok, akiket kifosztott a valóság”. A 60-as évek végén aztán, bizonyos Michael Harrington, a „renegátok” iránti megvetése jeléül rájuk ragasztotta a „neokonzervatív” nevet (Kristol, 1995: 33; Podhoretz, 1996: 20).

Ami a neokonzervatívokat a legkorábban és legerőteljesebben szembeállította a korabeli amerikai liberalizmussal, az – saját baloldali radikális tapasztalataikból is táplálkozó – kérlelhetetlen antikommunizmusuk volt. Ahogy Norman Podhoretz, a *Commentary* főszerkesztője írja (George Willt, a híres

konzervatív újságíróat parafrázálva, aki egyszer a kommunista országokkal kapcsolatokat ápoló üzletemberekről megjegyezte, hogy azok jobban szeretik az üzletet, mint amennyire gyűlölik a kommunizmust): a neokonzervatívok semmit sem szerettek annyira, mint amennyire gyűlölték a kommunizmust (Podhoretz, 1996: 21).

Nyilvánvalóvá vált ez abból az 1952-ben a *Commentary*-ban megjelent cikkből, amelyet Kristol maga pályafutása legvitatottabb írásának nevez. A cikk azokat az amerikai liberálisokat támadta, akik az akkoriban az érdeklődés közepontjában álló mccarthyizmus kapcsán, a személyiségi jogok szenvedélyes védelmezőiként, Kristol szerint elmulasztottak világosan elhatárolódní – az éppen folyó háborúban nyíltan Észak-Koreát támogató – kommunistáktól; mint később írja: „számukra a kommunisták egyszerűen a többieknél szókimondóbb és harciasabb »progresszívek« voltak” (Kristol, 1995: 19). Bár Kristol McCarthyt „otromba demagóg”-nak nevezte, a cikket mégis sokan a mccarthyizmus védelmezéseként fogták fel – elsősorban a következő híressé vált passzus miatt:

Mert van egy dolog, amit az amerikaiak tudnak McCarthy szenátorról: ő, mint ők maguk, egyértelműen antikommunista. Az amerikai liberalizmus szószólóiról, úgy érzik, nem tudnak ilyesmit. És nem egészen alaptalanul (Draper 1995: 29).

A másik nagy lökést a neokonzervatívoknak a liberális táborral való szakításában az úgynevezett „ellenkultúra” 60-as évekbeli térhódítása jelentette. „Hirtelen felfedeztük, hogy kulturális értelemben mindig is konzervatívok voltunk” – emlékszik vissza Kristol (1995: 31). A neokonzervatívok döbbenet figyelték, ahogy az amerikai liberalizmus hagyományos intézményei – az egyetemek, az országos sajtó, a Demokrata Párt – „megadták magukat”, amikor „egy menthetetlenül romlott társadalom oszlopainak” bélyegezték őket. Ők úgy találták, hogy az amerikai társadalom és intézményei érdemesek a védelemre. Hozzáláttak tehát, hogy „visszavegyék a liberalizmus hagyományos elveit a baloldaltól, amely elrabolta és meghamisította azokat” (Podhoretz, 1996: 20, 22–23).

Láttuk azonban, hogy Kristol a korabeli amerikai konzervativizmussal sem volt éppen elégedett. Egy 1976-ban, a Ford-kormányzat bukásának évében közzétett vitáiratában keményen bírálja a Republikánus Pártot, mint – John Stuart Mill kifejezésével élve – „az ostobaság pártját”. Bár a konzervativizmusnak azok a tulajdonságai – főleg a pusztá elméleti spekuláción alapuló újításokkal szembeni idegenkedés –, amelyek miatt Mill a fenti kifejezéssel illette a konzervatív pártot, tulajdonképpen kívánatosak a politikában, a tömegkommunikáció korában semmiképpen sem elegendőek. Egy ilyen korban az a párt, amely kevésbé képes kifejezni magát, kevésbé képes részt venni az eszmei-ideológiai vitákban, komoly hátrányba kerül. Mivel az amerikai Republikánus Párt az utóbbi évtizedekben ilyen „ostoba pártként” viselkedett, nem

csoda, hogy elveszítette támogatottságát. A Kristol szerint nagyon is létező konzervatív többséget csakis a politikai eszmék mozgósító ereje segítségével lehet létrehozni (Kristol, 1995: 349–353).

A NIXONI REALIZMUS NEOKONZERVATÍV BÍRÁLATA

Egy anekdota szerint Ernest Bevin, volt szakszervezeti vezető, miután 1945-ben Nagy-Britannia külügyminisztereként részt vett a potsdami csúcstalálkozón, arra a kérdésre, hogy milyenek voltak a szovjetek, azt válaszolta, hogy „pont olyanok, mint a kommunisták”. Bevin azokra az angol kommunistákra gondolt, akikkel odahaza folyamatosan harcolnia kellett, megakadályozandó, hogy átvegyék a szakszervezetek irányítását (Podhoretz, 1996: 22). Az amerikai neokonzervatívok ehhez nagyon hasonló perspektívával rendelkeztek. Irving Kristol írja: „A *City College*-ben és a trockista ifjúsági szervezetben kitűnő neveltetést kaptam kommunizmusból. Tudtam, hogy ha az ember komolyan veszi a marxizmus-leninizmust, akkor a megfelelő amerikai külpolitika szinte magától adódik” (Kristol, 1995: 24).

Az Egyesült Államok 70-es években követett külpolitikája azonban korántsem felelt meg a Kristol által elképzeltnek. Mindenekelőtt a Kissinger-féle realista iskola (lévén mélyen meggyőződve arról, hogy az államok belső be rendezkedése kívül kell eszen a külpolitika érdeklődési körén) hajlamos volt úgy kezelni a Szovjetuniót, mintha „egy »normális« birodalmi ambíciókkal rendelkező hatalom volna, amely csupán keresi a helyét a nemzetközi nap alatt” (Podhoretz, 1996: 22). „De mi van, ha a Szovjetunió nem egy normális nemzetállam? Mi van, ha ebben az esetben az ideológia erősebb a hagyományos értelemben vett nemzeti érdeknél? [...] Mi van, ha a Szovjetunió jobban hasonlít Hitler Németországára, mint Vilmos császárára?” – tette fel a kérdést Norman Podhoretz (Hoeveler, 1991: 150).

A külpolitikai realizmusnak azonban a neokonzervatívok szemében nem a szovjet rendszer jellege iránti érzéketlenség volt a legfőbb hibája. Sokkal inkább az amerikai rendszer jellege iránti érzéketlenség.

Jeane Kirkpatrick, a neokonzervatívok akkori első számú külpolitikai teoretikusa kifejti: „az az elképzelés, hogy a külpolitikának erőegyensúly-politikának, avagy reálpolitikának kell lennie, teljesen idegen az amerikai hagyománytól”. Nemcsak arról van szó, hogy a demokratikus politikában mindig felvetődik az erkölcsi igazolhatóság kérdése, hanem az Egyesült Államok esetében még arról is, hogy az országra jellemző rendkívüli társadalmi és kulturális sokféleség különösen megköveteli az egybekovácsoló magasabb rendű eszmények létezését. Úgyhogy – bár a wilsoni idők túlzásaitól tanácsos tartózkodni –, az amerikai külpolitika idealizmusa megkerülhetetlen része a nemzeti karakternek (Hoeveler, 1991: 171).

Hasonló szemlélettel találkozhatunk más fontos neokonzervatív szerzőknél is. Irving Kristol (Kirkpatrickkel szinte szó szerint megegyezően) azt írja, hogy „a tisztán amorális »reálpolitika« nem része az amerikai politikai hagyománynak”. Az a nemzet, amely megelégszik azzal, hogy pusztán a hatalom és az érdek céljait kövesse, feláldozza erkölcsi támaszait a cinizmus oltárán, és „a jogtalanság palástját borítja” eszményeire. Ezért az Egyesült Államok külpolitikájának számot kell vetnie az ország Szovjetunióval szembeni erkölcsi fölényével, és annak legyőzését kell célul tűznie (Hoeverler, 1991: 152).

AZ IDEALIZMUS KÜLPOLITIKÁJA: CARTER

Jimmy Carter az 1976-os elnökválasztási kampány során szintén élesen elítélte Kissinger „amorális” reálpolitikáját, és meghirdette az amerikai eszményekhez való visszatérés programját, amelynek középpontjában az emberi jogok tiszteletben tartásához való ragaszkodás állt (Cohen, 1993: 207; Gaddis, 1990: 292). Elnökként első nagyobb külpolitikai beszédében kijelentette: „Most, hogy visszanyertük saját jövőnkbe vetett hitünket, megszabadulhatunk a kommunizmustól való mértéktelen félelemtől, amely arra ösztönzött bennünket, hogy üdvözlünk minden diktátort, aki osztozott velünk ebben a félelemben.” Ennek megfelelően az Egyesült Államok ezentúl nem reagálhat reflexszerűen ellenségesen az olyan forradalmakra, amelyek bár lehet, hogy marxista jellegűek, de ettől függetlenül a nemzeti önrendelkezés, a gazdasági fejlődés és az emberi jogok iránti jogos vágyakat fejeznek ki (Gaddis, 1990: 296). Az új kormányzat kiadott egy listát a következő négy év prioritásairól, amelyben az amerikai-szovjet kapcsolatok „stabilizálása” a negyedik helyen szerepelt, „a Szovjetunió ellenséges cselekedetektől való elrettentésére alkalmas” védelmi feltételek biztosítása pedig az utolsó, tizediken (Gaddis, 1990: 298).

Az új külügyminiszter, Cyrus Vance – és szovjet ügyekben illetékes főtanácsadója, a Columbia egyetem professzora, Marshall Shulman – nagy reményeket táplált a brezsnyevi vezetés mögött várakozó új nemzedék „rendszeren belüli reformereivel” kapcsolatban. A hidegháborúnak az enyhülés továbbvitelével, a szovjet magatartás „puha eszközökkel” való befolyásolásával, a tárgyalások és a gazdasági kapcsolatok szorgalmazásával lehet véget vetni. Az amerikai erőfeszítéseknek mindenekelőtt a SALT-II szerződés megkötésére kell irányulniuk, eközben a Közel-Keleten elfogadható a szovjet befolyás növekedése, a helyi problémákra, ahol fontos amerikai érdekek nem forognak kockán, „helyi megoldásokat” kell keresni, tartózkodva ezek nagyhatalmi összeütközésként való felfogásától (LaFeber, 1993: 287–292; Cohen, 1993: 208–209).

Afganisztánt kritikus fekvése miatt már a XIX. századi brit gyarmatosítók is kulcsfontosságú színtérnek tekintették a közel-keleti „nagy birodalmi játszámában”. Meg is vívtak három afgán háborút, kevés maradandó sikerrel.

A Szovjetuniót sem a brit tapasztalatok, sem az „enyhülés” szelleme nem tántorította el attól, hogy 1979 decemberében bevonuljon Afganisztánba. Carter 1980 januárjában úgy nyilatkozott a *New York Times*nek, hogy Afganisztán lerohanása után „drámaian megváltozott” a véleménye a szovjetek szándékait illetően. Még ugyanebben a hónapban a Kongresszus előtt elmondott beszédében az eseményt úgy értékelte, mint „a legsúlyosabb fenyegetést a békére a második világháború óta”.

Az elnök szovjet szándékokról alkotott véleményének drámai megváltozását drámai tettek követték: visszavonta a Szenátusból a ratifikálásra beterjesztett SALT-II szerződést, embargót rendelt el a Szovjetunióba irányuló gabona- és technológiaexportra, a Kongresszustól kérte a védelmi költségvetés jelentős emelését, ennek keretében harmadik világbeli válsághelyzetekben gyorsan bevethető csapatok felállítását, döntött a moszkvai olimpia bojkottjáról, és meghirdette a Carter-doktrínát, melynek értelmében:

Bármely olyan kísérletet, bármely külső erő részéről, amely arra irányul, hogy ellenőrzése alá vonja a Perzsa-öböl térségét, úgy fogunk tekinteni, mint az Egyesült Államok létfontosságú érdekei ellen intézett támadást, és egy ilyen támadás elhárítása érdekében minden szükséges eszközt igénybe fogunk venni, beleértve katonai erő alkalmazását is (LaFeber, 1993: 301–302; Gaddis, 1990: 310–311).

Irán a Nixon-doktrína meghirdetése óta kulcsszerepet töltött be az Egyesült Államok külpolitikájában, mint az ország első számú szövetségese a Közel-Keleten. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Carter 1977 végén tett látogatása, amikor is az elnök az emberi jogok iránti elkötelezettsége és a sah hírhedt titkosrendőrsége, a SAVAK tevékenysége közötti kínos ellentmondást úgy oldotta fel, hogy pohárköszöntőjében vendéglátóját mint „a nép tiszteletétől, csodálatától és szeretetétől övezett” uralkodót méltatta, aki országát „a stabilitás szigetévé” tette. Amikor a következő év során a nép szeretete és a stabilitás meginogni látszottak, Vance külügyminiszter a sahtól való elhatárolódást, és a forradalmárokkal való kapcsolatfelvételt javasolta. Carter habozott, miközben 1979 februárjában a Khomeini ajatollah által vezetett felkelők átvették a hatalmat. A kapcsolatfelvétel végül is megtörtént: 79 őszén a forradalmárok elfoglalták az Egyesült Államok teheráni nagykövetségét, és túsul ejtették a személyzetet. Az amerikai kormány 1980 májusában mégis katonai megoldással próbálkozott, ám a túsok kiszabadítására küldött helikopterek összeütköztek és lezuhantak a sivatagban (LaFeber, 1993: 290–301).

Carter, aki 1977-ben még a jövőbe vetett hit visszaszerzéséről beszélt, 1979 júliusában már e szavakkal fordult az amerikai néphez: „Válság sújt le nemzetünk szívére, lelkére, szellemére. [...] A jövőbe vetett hit elvesztése már azzal fenyeget, hogy szétroncsolja az amerikai társadalmi és politikai élet szövetét” (Johnson, 1992: 697). Az 1980-as elnökválasztás idejére a köz-

vélemény-kutatások szerint a megkérdezettek 84%-a úgy gondolta, hogy az ország „mély és súlyos” válságban van, míg 82% értékelte negatívan az elnök külpolitikáját (LaFeber, 1993: 302–303). Egy kommentátor, aki saját bevallása szerint 76-ban Carterre szavazott, jelképes értékűnek minősítette a kocogás közben rosszullett miatt összecsupló, testőrei által támogatott elnök fényképét (Epstein, 1990: 25).

A CARTERI IDEALIZMUS NEOKONZERVATÍV BÍRÁLATA

Henry Kissinger diplomáciatörténeti összefoglalójában így jellemzi a 70-es évek végére kialakult helyzetet: „A szovjet terjeszkedés rendkívüli hulláma” előtt „úgy tűnt, tényleg dőlnek a dominók”, és a „kommunista előretörés lendülete mindent elsöpör”. Hasonlóan értékelte az eseményeket Jeane Kirkpatrick is, amikor „a szomszédos államok náci–szovjet paktum utáni bekebelezése óta példátlan” szovjet külpolitikáról beszélt (Kissinger, 1994: 753; Kirkpatrick, 1983: 32).

Ez a nagy egyetértés némiképp meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Carter emberi jogi idealizmusa első pillantásra éppen annak tűnik, amit a neokonzervatívok olyannyira hiányoltak Kissinger „amorális” külpolitikájából (mint láttuk, Carter ugyanezt a jelzőt használta a kissingeri politikával kapcsolatban). Amint a fenti helyzetértékelésekből is kitűnik azonban, a neokonzervatívok felfogása valójában sokkal közelebb áll a Kissinger-féle realizmushoz, mint Carter idealizmusához.

Ennek bizonyítására felhozhatjuk, hogy amikor Irving Kristol 1985-ben az elsősorban belpolitikai témákkal foglalkozó *The Public Interest* testvérlapjaként megalapította a *The National Interest* című külpolitikai folyóiratot, valószínűleg nem csupán a két lap közötti rokonságot kívánta kifejezésre juttatni a cím-választással. A „nemzeti érdek” a realista külpolitikai felfogás egyik kulcsfogalma, és valóban, az új lap irányvonalát Kristol „az opportunizmusnál nem sokkal többet jelentő pragmatizmus” és „a wilsoni internacionalista utópizmus” között helyezi el, végül „neorealistának” nevezve azt (Kristol, 1995: 37).

De megemlíthetjük itt Kissinger kedvenc Goethe-idézetét is: „Ha választanom kellene egyrészeről az igazság és zűrzavar, másrészeről az igazságtalanság és a rend között, mindig az utóbbit választanám” (LaFeber, 1993: 262) – mely tökéletesen összecseng Kristol egy, a neokonzervativizmus meghatározására kísérletet tevő cikkében arra a vádra adott válaszával, hogy a neokonzervatívok „a stabilitást tekintik az igazságosság előfeltételének, és nem fordítva”:

Nem tudok róla, hogy lett volna akár egyetlen politikai filozófus is, Platónról Tocqueville-ig, vagy bárki az alapító atyák közül, aki másként vélekedett volna erről a kérdésről. [...] »Igazságosságot« követelni a világtól a politikai vagy társadalmi

stabilitás előfeltételeként olyan követelés, amelyet a világ eddig még sohasem teljesített (Kristol, 1983: 75).

Jeane Kirkpatrick Carter külpolitikájáról írt híres esszéjében (*Dictatorships and Double Standards*) leszögezi: „a Carter-kormányzat külpolitikája [...] a realizmus hiánya miatt vallott kudarcot” (Kirkpatrick, 1982: 49).

A „neorealista” külpolitikai felfogás talán éppen Jeane Kirkpatrick emberi jogokkal kapcsolatos álláspontjában érhető tetten a legjobban. Kirkpatrick egy, a *Council on Foreign Relations* előtt 1981-ben elmondott, az emberi jogok témájának szentelt beszédének az *Ideas and Institutions* (Eszmék és intézmények) címet adta, egyik könyve bevezetőjében pedig „a modern politika racionalisztikus eltévelyedéséről” ír, amelynek lényege a képzelet és a tapasztalat birodalma (az eszmék és az intézmények) közötti különbségtétel elmulasztása. Ami mármost az emberi jogokat illeti, mint *eszméket* könnyű őket elképzelni, ám sokkal nehezebb (nem is mindig lehetséges) *intézmények* formájában megvalósítani. Hiszen míg az eszmék, lévén a képzelet szülöttei, könnyen alakíthatók, addig az intézmények, amelyek hús-vér emberekhez, az ő szokásaikhoz, értékeikhez és azonosságtudatukhoz tapadnak, kivételesen ellenállók a változtatással szemben (Kirkpatrick, 1982: 40).

Jeane Kirkpatrick legismertebb és minden bizonnyal legnagyobb hatású cikke, a már említett *Dictatorships and Double Standards* (Diktatúrák és kettős mércék) az előbbieken bemutatott elméleti alapról adja Carter külpolitikájának kritikáját. Kirkpatrick érvelésének lényege, hogy a Carter-kormányzat az emberi jogok nevében meggondolatlanul hozzájárult az Egyesült Államokkal baráti viszonyban lévő, igaz, autoritárius jellegű rendszerek destabilizálásához, aminek következtében ezeket nem kevésbé autoritárius (sőt, gyakran totalitárius), ráadásul az Egyesült Államokkal ellenséges rezsimek váltották fel, ennek minden stratégiai következményével együtt. A legfontosabb példákat Irán és Nicaragua szolgáltatta (utóbbiban 1979-ben szandinista felkelők döntötték meg – kubai segítséggel – Somoza elnök hatalmát).

Kirkpatrick ezzel a mondattal zárja nevezetes cikkét: „A liberális idealizmusnak nem kell azonosnak lennie a mazochizmussal, és nem kell összeegyeztethetetlennek lennie a szabadság és a nemzeti érdek védelmével” (Kirkpatrick, 1982: 23–52). Ugyanő egy interjúban a 70-es évek amerikai külpolitikájával kapcsolatban megjegyezte: „A legveszélyesebb dolog, ami történt, a moralitás és a nemzeti érdek szétválasztása volt. Az amerikai nemzeti érdek követése és védelmezése igenis olyan morális cél, amely méltó egy szabad országhoz” (Hoeveler, 1991: 165).

A neokonzervatívok tehát nemcsak azt nem gondolták – mint a realisták –, hogy a nemzeti érdek szempontjából az egyes országok belső berendezkedése lényegtelen; de azt sem – mint a liberális idealisták –, hogy egy szabad és

demokratikus berendezkedésű országnak (mint az Egyesült Államok) nem lehetnek nemzeti érdekei.

A „NEOREALIZMUS” KÜLPOLITIKÁJA: REAGAN ÉS A NEOKONZERVATÍVOK

Jeane Kirkpatrick és Norman Podhoretz is úgy utal Ronald Reaganre, mint az egyik első „neokonzervatívra”. Reagan ugyanis korábban nemcsak sokáig (egészen ötvenegy éves koráig) demokrata párttag volt, de ráadásul még szakszervezeti vezető is – a Kaliforniában nem csekély befolyással rendelkező filmszínész szakszervezet ötször újraválasztott elnöke, aki ily módon Ernest Bevinhez hasonlóan szintén első kézből származó tapasztalatokkal bírt a kommunizmus természetéről. Az sem volt teljesen véletlen, hogy a Reagant hatalomba segítő választói koalíció – hasonlóan korábbi, Kalifornia kormányzójává történt kétszeri megválasztásához – szokatlanul nagyszámú demokrata párti szavazót tartalmazott (ezek voltak az úgynevezett „Reagan-demokraták”; Kirkpatrick 1983: 8–10; Podhoretz 1996: 22).

Igaz, hogy a Reagan-kormányzatban a külpolitika szempontjából meghatározó jelentőségű posztokat elsősorban a Nixon-adminisztráció veteránjai foglalták el – Haig, majd Shultz külügy-, illetve Weinberger védelmi miniszter (sorrendben Nixon egykori kabinetfőnöke, pénzügyminisztere és költségvetési igazgatója) személyében –, a neokonzervatívok azonban – többek között Jeane Kirkpatrick mint ENSZ-nagykövet, Richard Perle mint a nemzetközi biztonságpolitikáért felelős védelmi miniszterhelyettes és Eugene Rostow mint a Fegyverzetellenőrzési és Leszerelési Ügynökség vezetője – kivételesen céltudatos fellépésüknek köszönhetően számarányukat és az általuk betöltött pozíciók fontosságát jóval meghaladó mértékben tudták érvényesíteni elképzeléseiket (Gaddis 1990: 304–315; Winik, 1988: 135–136).

Reagan még alig három hete volt hivatalban, amikor a Margaret Thatcher brit miniszterelnök tiszteletére adott fehér házi vacsorán kifejtette abbéli meggyőződését, hogy a kommunizmus a legjobb úton halad afelé, hogy a történelem szemétkosarába kerüljön. 1981 májusában egy beszédében úgy aposztrofálta a kommunizmust, mint „az emberi történelem egy bizarr fejezetét, amelynek utolsó lapjai most íródnak.” Majd 82-ben a brit parlamentben ismét a „történelem szemétdombjára” utalta a fent nevezett társadalmi rendszert (Novak, 1990: 34; Gaddis, 1990: 320; LaFeber, 1993: 304).

A neokonzervatívokhoz hasonlóan Reagan is úgy vélte, hogy a kommunizmus legyőzéséhez mindenképp az amerikai akaraterő és önbizalom helyreállítására, ehhez pedig az amerikai erkölcsi fölény egyértelmű kinyilvánítására van szükség. 1983 márciusában, a floridai Orlando-ban (lelkipásztorokból álló közönség előtt) tartott híres beszédében így fogalmazott:

Ha a történelem valamire megtanít, akkor arra, hogy a megbékítéssel való naiv kíséreltetés és az ellenfeleinkkel kapcsolatos vágyalmok kergetése könnyelműség. [...] Nagyon kérem Önöket, hogy emeljék fel a szavukat azok ellenében, akik az Egyesült Államokat katonailag és erkölcsileg alárendelt helyzetbe akarják hozni. [...] Nagyon kérem Önöket hogy ne hagyják figyelmen kívül a történelem tényeit és egy gonosz birodalom agresszív szándékait, ne gondolják, hogy a fegyverkezési verseny csak egy óriási félreértés, és ne vonják ki magukat a helyes és helytelen, a jó és a gonosz közötti küzdelemből (Gaddis, 1990: 318).

Egy másik 83-as Reagan-beszédben szerepel az amerikai külpolitika alapjaival kapcsolatban az alábbi passzus:

Azzal, hogy az amerikaiak által nagy becsben tartott örök igazságokat és értékeket összekapcsoltuk napjaink valóságával, az amerikai külpolitikát alapvetően új irányban indítottuk el – olyan irányban, amely szabad intézményeink szégyenérzet és mentegetőzés nélküli képviselésén alapul (Kissinger, 1990: 575).

Reagan és munkatársai azonban nemcsak az amerikai értékek letéteményeseinek, de védelmezőinek is tekintették magukat. „Annak a meggyőződésnek a helyreállítására, hogy a modern világban a liberális demokrácia fennmaradásához szükséges az amerikai erő – az Egyesült Államok külpolitikájának legfontosabb fejeménye az elmúlt évtizedben” – mondta Jeane Kirkpatrick egyik beszédében (Kirkpatrick 1983: 14).

Reagan első elnöki sajtótájékoztatóján kijelentette, hogy a Szovjetunió egyirányú utcának tekintette és saját céljaira használta fel az enyhülést, miközben a szovjet vezetők „fenntartották maguknak a jogot, hogy bármilyen bűnt elkövessenek, hazudjanak, csaljanak”. Ennek megfelelően a Reagan-kormányzatban a leszereléssel kapcsolatos kulcspozíciókat – Richard Perle, Eugene Rostow, és a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekről szóló tárgyalások vezetésével megbízott Paul Nitze személyében – olyanok kapták, akiknél annak (mármint a leszerelésnek) elszántabb és kipróbáltabb ellenzőit csak igen nagy nehézségek árán lehetett volna fellelni. A fegyverkezési verseny fokozásának célja nem utolsó sorban az volt, hogy az Egyesült Államok technológiai fölényének kiaknázásával térdre kényszerítsék a rogyadozás egyre nyilvánvalóbb jeleit mutató szovjet gazdaságot (Gaddis, 1990: 314–316; Cohen, 1993: 224).

Norman Podhoretz nem minden alap nélkül írta 1996-ban, hogy: „Bár a Szovjetunió összeomlásának gyorsaságán a neokonzervatívok is meglepődtek, magán az összeomláson nem. Igazolva érezték magukat, és joggal.” Podhoretz rámutat, hogy a neokonzervatívok által szorgalmazott erőteljes fellépésnek a végső célja éppen az volt, hogy segítse a szétesés irányában munkáló erőket (Podhoretz, 1996: 25–26). Hogy ez nem pusztán utólagos öngazolás, azt bizonyítani látszik Jeane Kirkpatrick egy 1981 decemberében elhangzott beszé-

dének alábbi kitétele: „Végül egy új külpolitikának abból a megmásíthatatlan tényből kell kiindulnia, hogy a szovjet birodalom szívében megkezdődött a rothadás”. Ugyanebben a beszédben azonban Kirkpatrick arra is figyelmeztet, hogy a két „civilizáció” közötti harc kimenetele nem eldöntött. A győzelemhez elengedhetetlenül szükséges a nem pusztá túlélésre, hanem felülkerekedésre irányuló akarat, mely feltételezi a hitet saját érdemességünkben. Ezért folytatódik így a fenti idézet:

Talán mindenekfelett, egy új külpolitikának abból a megmásíthatatlan tényből kell kiindulnia, hogy az Egyesült Államoknak vannak alku tárgyává nem tehető céljai, és alku tárgyává nem tehető erkölcsi elkötelezettségei.

És ezért kaphatta az egész szöveg ezt a címet: „A nyugati értékek reagani újrafelvállalása” (*The Reagan Reassertion of Western Values*; Kirkpatrick, 1983: 28–36).

Norman Podhoretz 1996-ban a *Commentary*-ban „Neokonzervativizmus: gyászbeszéd” (*Neoconservatism: A Eulogy*) címmel közölt cikkében így ír:

Mivel olyan sokáig voltam neokonzervatív, hogy talán már „paleoneokonzervatív-nak” kellene nevezni, jó okom volna rá, hogy meggyászoljam ennek a mozgalomnak, vagy tendenciának a kimúlását. És mégis, be kell vallanom, nekem úgy tűnik, hogy ez a haláleset inkább ünneplésre, mintsem szomorúságra ad okot. Mert ami a neokonzervativizmust megölte, az nem a vereség volt, hanem a győzelem; nem a kudarcba halt bele, hanem a sikerbe. [...]

[A neokonzervatívok] szenvedélyesebben és hatásosabban, mint bárki más, vállalták a feladatot, hogy helyreállítsák az intellektuális és morális bizalmat az amerikai társadalom alapjául szolgáló értékekben és intézményekben, nem is szólva a fizikai védelem helyreállításáról, amitől az ország biztonsága függ. Az erőfeszítés, amely több mint negyedszázadot vett igénybe, és a kései 60-as évekbeli induláskor meglehetősen reménytelennek látszott, oly mértékben sikeresnek bizonyult, hogy a neokonzervatívok végül úgy jártak, mint a mór, aki megtette kötelességét (Podhoretz, 1996: 25).

Az 1990-es évek közepére a fenti vélekedés meglehetősen általánosnak számított: a neokonzervativizmus mint önálló politikai-ideológiai irányzat megszűnt létezni, mivel legfontosabb célkitűzései megvalósultak, követelésesei pedig beépültek nemcsak a Republikánus Párt, de a Bill Clinton-féle „új demokraták” programjába is (utóbbiról lásd: Mándi, 2000). Szintén széles körben elterjedt az a nézet, hogy Ronald Reagannek, illetve neokonzervatív tanácsadóinak, döntő szerepe volt a hidegháború „megnyerésében” (lásd például: Economist, 2004). Ennek az írásnak természetesen nem volt célja utóbbi állítás bizonyítása vagy cáfolata. A maga eszközeivel csupán annak bemutatására tett kísérletet, milyen szempontból jelentett fordulatot a neokonzervatív eszmeáramlat megjelenése

majd térnyerése az 1970-es évek amerikai külpolitikai gondolkodásában. Szintén kívül maradt vizsgálódásunk körén a neokonzervativizmus mint önálló politikai-ideológiai irányzat újbóli, hangsúlyos előtérbe kerülése 2001. szeptember 11-e után. Úgy véljük azonban, hogy a neokonzervativizmus első, sok szempontból meghatározó korszakának, érveinek és személyiségeinek felidézése az utóbbi szempontjából is szolgálhat nem elhanyagolható tanulságokkal. Ezek levonása azonban már egy másik cikk feladata lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cohen, Warren I. (1993): *The Cambridge History of American Foreign Relations – Volume IV.: America in the Age of Soviet Power, 1945–1991*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Draper, Theodore (1995): An Anti-Intellectual Intellectual. In *The New York Review of Books*. November 2.
- Economist, The (2004): The man who beat Communism. In *The Economist*. June 10.
- Epstein, Joseph (1990): The American 80's: Disaster or Triumph – A Symposium. In *Commentary*. September.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Gaddis, John Lewis (1990): *Russia, the Soviet Union and the United States: An Interpretive History*. New York, McGraw–Hill.
- Hoeveler, J. David, Jr. (1991): *Watch on the Right – Conservative Intellectuals in the Reagan Era*. Madison, Wis., The University of Wisconsin Press.
- Johnson, Paul (1992): *Modern Times – A History of the World from the 1920s to the 1990s*. London, Phoenix.
- Kirkpatrick, Jeane J. (1982): *Dictatorships and Double Standards – Rationalism and Reason in Politics*. New York, Simon and Schuster.
- Kirkpatrick, Jeane J. (1983): *The Reagan Phenomenon – and Other Speeches on Foreign Policy*. Washington, D. C., American Enterprise Institute.
- Kissinger, Henry (1994): *Diplomacy*. New York, Simon and Schuster.
- Kristol, Irving (1983): *Reflections of a Neoconservative – Looking Back, Looking Ahead*. New York, Basic Books.
- Kristol, Irving (1995): *Neoconservatism – The Autobiography of an Idea*. New York, The Free Press.
- LaFeber, Walter (1993): *America, Russia and the Cold War, 1945–1992*. New York, McGraw–Hill.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. Az amerikai Demokrata Párt, a brit Munkáspárt és a keynesianizmus vége. In *Századvég*. Ősz.
- Novak, Michael (1990): The American 80's: Disaster or Triumph – A Symposium. In *Commentary*. September.
- Podhoretz, Norman (1996): Neoconservatism: A Eulogy. In *Commentary*. March.
- Winik, Jay (1988): The Neoconservative Reconstruction. In *Foreign Policy*. Winter.

POLITIKAI BIZALMI VÁLSÁG

Balázs Zoltán

(PhD, habil. egyetemi docens, PPKE BTK, Szociológiai Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az esszében a politikai bizalmi válság problematikáját elméleti szinten igyekszem tisztázni. A válság és a bizalom elemzése után a bizalmi válság mibenlétét határozom meg. Ezt követően négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek: a polgárok közötti, a politikusok közötti, a politikusok és támogatóik közötti, végül a politikai elit és a választók közötti viszonyt. Felfogásom szerint általános „politikai bizalmi válságról” gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes politikai viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról. Végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére, a fenti viszonyok terminusaiban.

KULCSSZAVAK ■ válság ■ bizalom ■ politikai kapcsolatok ■ elit ■ politikus ■ polgár

BEVEZETÉS

A rendszerváltás óta eltelt éveknek szinte mindegyikében találunk olyan fontos politikai kijelentést, amely súlyos válságot, problémát, katasztrófa-közeli állapotot diagnosztizál. A Horthy-rendszer restaurációja versus az idegen erőknek való teljes kiszolgáltatottság; a leszakadók arányának drámai növekedése versus a fogyasztói kultúra fékevesztett terjedése; a küszöbön álló államháztartási csőd versus a magyar tőke megfojtása – ezek a párok egyúttal bizonyos bal- és a jobboldali preferenciákhoz is igazodnak, drámai hatásúak, s jól mutatják a válságérzékelés politikai szubjektivitását is. Természetesen soha nem teljesen légből kapott állításokról van szó, ám az ennyire általános, helyzetértékelésszerű kijelentések elkerülhetetlenül valamilyen politikai irányba is húznak.

A „bizalmi válság” megállapítása az imént idézett példáktól némileg eltér. Egyrészt abban, hogy még azoknál is általánosabb; másrészt abban, hogy – legalábbis ebben a formájában – még nem nevezhető sem jobb-, sem baloldali vesszőparipának. Az alábbi eszmefuttatásban ezért – néhány szakirodalmi, módszertani megjegyzés után – a bizalmi válság problematikáját általában igyekszem tisztázni, majd a négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek, végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére.

A bizalomról ma már elég széles körű irodalom áll rendelkezésre. Ennek áttekintésére nincs módom, annyit érdemes megjegyezni, hogy a Russell Sage Foundation immár évek óta rendszeresen és tervezetten publikál a bizalom

elméleti és gyakorlati kutatásának eredményeit feldolgozó tanulmányokat és monográfiákat, Russell Hardin vezetésével; a nagy közvéleménykutató szervezetek, a kormányok, az Európai Bizottság pedig rendszeresen rendelkeznek meg bizalmiindex-kutatásokat, illetve követik nyomon ezek változásait.¹ A makroszociológiai kutatások országos szintű összehasonlításokat és elemzéseket is lehetővé tesznek.² A Medián Magyarországon is rendszeresen közöl ilyen indexeket, de tőle független szociológiai kutatások is rendelkezésre állnak (Utasi Ágnes munkássága mindenképpen megemlítenendő),³ elsősorban makroszinten, másodsorban – a helyi politika, illetve bizalmi hálózatok kutatásának termékeként – mikroszinten (a gazdaság mikrovilágának bizalmi problémáival jóval kevesebb hazai kutatás foglalkozik, jóllehet szükségességét a tranzakcióközpontú, institucionalista irányzatot követő közgazdászok egyre erőteljesebben hangsúlyozzák). A bizalom elméleti problémáinak magyarul is hozzáférhető klasszikusa F. Fukuyama könyve,⁴ ezen túlmenően viszont elég kevés irodalmat találunk. Saját, korábban publikált elgondolásaim, észrevételeim a bizalommal kapcsolatban szintén elsősorban elméleti és fogalmi összefüggések, problémák tematizációi, s az alábbiakban is csak utalásszerűen hivatkozom empirikus kutatásokra.⁵ Úgy vélem, nem érdemes addig komoly kutatásokhoz hozzáfogni, amíg a bizalom lehetséges jelentéseit, értelmezéseit és félreértelmezéseit, más viszonyokkal való összefüggéseit nem próbáltuk meg kezelhető formába hozni.

FOGALMAK

Mit jelent tehát a bizalmi válság? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a bizalom és a válság jelentését is tisztáznunk kell. Mindkettő külön-külön is fölöttébb összetett feladat, amelyet itt csak egészen vázlatosan van lehetőségem megoldani. A *válság* kifejezést itt olyan súlyos kollektív diszkomfortézként határozom meg, amelynek valamilyen mérhető (pl. statisztikailag), ténybeli (ez lehet morális tény is) – s éppen ezért: vitatható alapja van. Ennélfogva például a „személyes válság” kifejezés csak analógia, a válság igazi értelme valamilyen közösségi összefüggésrendszerben bontakozik ki. Sokféle diszkomfortézés terjedhet el egy-egy közösségben, de a válság fogalmához kétségkívül valamilyen súlyosságmozzanat tapad. Sokféle közösség kerülhet válságba, értelemszerűen bizalmi válságba is, a továbbiakban azonban csak a politikai közösséget érintő válságra korlátozom a figyelmet.

A *bizalom* pedig olyan aszimmetrikus vagy szimmetrikus viszonyulás, amelyben legalább az egyik fél vagy arra *számít*, hogy a másik fél jóindulatúan, kompetensen, az ő érdekében jár el; vagy *nem számít* ennek ellenkezőjére; vagy legalábbis úgy viselkedik, mintha ilyen megfontolások vezérelnék.⁶

Ehhez a meghatározáshoz néhány értelmező megjegyzés tartozik. 1) A bi-

zalom lehet kölcsönös, de lehet egyoldalú: az egyik fél megbízik a másikban, a másik pedig ennek tudatában van (ennek híján legfőljebb ráhagyatkozásról beszélhetünk). 2) A „számítás” itt nem kalkulációt, valószínűségi becslést jelent, ami nehezen volna összeegyeztethető a bizalom intimitásmozzanatával, hanem csupán „igazított cselekvést”, a felsorolt szempontok (jóindulat, kompetencia, érdek) figyelembe vételét. A szakirodalomban két megközelítés köré csoportosíthatók a bizalom meghatározásai: az egyik az ún. kognitív, a másik a nem kognitív megközelítéstípus. Az előbbi sem tisztán kalkulációval azonosítja a bizalmat, az irányzat klasszikusa, R. Hardin szerint az, akiben megbíznak, a megbízó érdekében jár el, de hogy ennek pontosan mi az oka (szimpátia, közös érdek stb.), az voltaképpen lényegtelen, az a fontos, hogy a megbízó úgy tudja (arra számít), hogy a másik fél az ő érdekét tartja – az adott ügyben, témában – a szeme előtt. A nem kognitív irányzat képviselői a bizalom „indokait” igyekeznek feltárni, s természetesen attitudinális, érzelmi, morális (jóindulat, lelkiismeretesség, altruizmus) alapokra helyezik a nagyobb hangsúlyt. Az itt megadott definíció mindkét irányzat számára elfogadható. 3) Azzal a kitételrel, hogy „nem számít ennek ellenkezőjére,” a nem kognitív megközelítést hangsúlyoztam, illetve azt, hogy egyes bizalmi viszonyok nem egyetlen ügyre, cselekvésre vonatkoznak, hanem tartós kapcsolatra is, amelyekben az állandó tudatosítás, a bizalom kérdésének napirenden tartása nem egyszerűen szükségtelen, hanem adott esetben kifejezetten kontraproduktív. Aki állandóan azon töpreng, hogy valóban megbízhat-e a másikban, az valójában *már nem is bízik* benne; illetve aki újra és újra *bizalmat kér*, az könnyen oda jut, hogy csupán bizalmatlanságot gerjeszt maga ellen. 4) Végül a meghatározásban számításba vettem, hogy vannak bizalmi viszonyulások, amelyeknek az érintettek a szó teljes értelmében nincsenek feltétlenül a tudatában; mások ellenben igen, vagy ők maguk csak bizonyos helyzetben tudatosítják magukban, hogy kapcsolatuk a másik emberrel bizalmi jellegű (volt). Egy-egy váratlan krízishelyzet, pozitív vagy negatív sokk ráébreszthet bennünket arra, hogy a másikban mennyire megbíztunk az adott pillanatig; anélkül, hogy ennek különösebben a tudatában lettünk volna. A meghatározásnak ez az eleme kétségtelenül meglehetősen diffúzzá, empirikusan nehezen kezelhetővé teszi a bizalom fogalmát, ám a valóságot nem tehetjük zárójelbe. A szakirodalomban sajnálatos módon nagyon kevés szó esik erről a mozzanatról.⁷

Mielőtt a „bizalmi válság” jelentését ezek után összeraknánk, még két gondolati szálat kell elvarrnunk.

Az egyik arra vonatkozik, hogy vajon mi a viszony a szóban forgó jelenségek és ellentéteik között. A viszonylag jól meghatározható 'válság' ellentétét meglehetősen nehéz egzakt módon leírni, valamilyen normálállapotra, rendezett körülményekre, boldogság-, illetve elégedettségi indexekkel mért szociológiai-gazdasági környezetre lehet gondolni. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy mint a legtöbb hasonló, politikailag is gyakran használt fogalom esetében, a

válsághelyzet értelmezésénél is szükség van legalább homályos elképzelésre az ellentétes fogalommal kapcsolatban, amely tehát a valamilyen értelemben „normális” körülményeket jelent.

A bizalomnak az ellentéte, a bizalmatlanság jóval erősebb kontúrokkal rendelkezik (s így voltaképpen harmonikusabb is volna „bizalmatlansági válság”-ról beszélni). A bizalmatlanság nem egyszerűen a bizalmi viszonyokban bekövetkező törés, hanem a jóindulat, a kompetencia, a lelkiismeretesség és más fontos, a bizalmat konstituáló affektív, attitudinális, prudenciális és morális tényezők ellentétének (rosszindulat, inkompetencia, lelkiismeretlenség, korrupció, félelem) a dominánssá válása magánkapcsolatokban és közösségi szinten egyaránt. A bizalommal kapcsolatos és általában vett pozitív értékelésnek éppen az az oka, hogy a bizalmatlanságot nagy rossznak tekintjük, tehát a két viszonyt nagymértékben egymáshoz képest érzékeljük annak, ami. Persze tudvalevő, hogy a bizalomnak is vannak, lehetnek káros vagy nemkívánatos fajtái, esetei. Ilyen a vakbizalom vagy a közös rossz elkövetésén alapuló cinkos bizalom. De arra is gondolni kell, hogy bizonyos fokig minden erősen bizalmi viszony – pszichológiai okokból – bizalmatlansági viszonyokat is indukálhat; a kizárt vagy magát kizártnak érzékelő harmadik személyben például nőhet a bizalmatlanság, s ugyanez vonatkozik a csoportokra is: az etnikai csoportok közötti konfliktusok kiéleződése együtt jár a csoporton *belüli* bizalmi viszonyok erősödésével, ami pedig a csoporton kívüli bizalmatlanság erősödését okozhatja).

Ugyanakkor a bizalom és a bizalmatlanság együttvéve sem írja le teljesen a lehetséges „bizalmi jellegű viszonyulások” tartalmát! A „bízni” és a „nem bízni” között elég széles spektrum helyezkedik el, amelyen a „se nem bízom, se nem nem bízom” kapcsolatai találhatóak.⁸ Itt főleg az idegenek közötti interakciókra kell gondolni, márpedig ezek a modern társadalmakban egyre nagyobb jelentőségűek. Gondoljunk a közlekedésre, vagy azon belül a tömegközlekedésre: gyakran kerülünk igen közeli fizikai kapcsolatba idegenekkel metrón, buszon; sokszor „éles” helyzetben és tartósan, mint a repülőgépen; s nem tudjuk, hogy a mellettünk álló-ülő ember nem súlyosan fertőző-e, nincsenek-e terrorista szándékai, nem súlyosan depressziós-e, akitől a következő pillanatban bármi kitelik. Ezek a félelmek teljesen racionálisak lehetnek, s mivel a bizalomhoz szükséges feltételek ellenőrzésére nincs módunk, a nagyfokú bizalmatlanság látszik a helyénvaló „default”-beállítódásnak; többnyire mégsem eszerint járunk el. Mindazonáltal vonakodnánk azt mondani, hogy csak azért, mert nem nem bízunk meg a körülöttünk lévőkben, kifejezetten megbízunk bennük. Fölvethető, hogy itt egyáltalán nincs szó sem bizalomról, sem bizalmatlanságról. Ez lehet, mégis, szükség esetén egy ilyen „primordiális” viszonyrendszerből igen gyorsan kialakul (pl. egy baleset, egy rosszullet kezelésénél) egy masszív bizalmi vagy bizalmatlansági hálózat a résztvevők között, ami arra utal, hogy

a korábbi, „felkészülési” folyamatnak illetve helyzetnek mégis csak volt valami köze a kifejezett, „pozitív” bizalomhoz vagy bizalmatlansághoz.

Másodszor tisztázni kell, hogy hogyan tudjuk koherens módon együtt kezelni a válságot, amely kollektív, közösségi szintű jelenség, és az alapvetően személyes fogalomként meghatározott bizalmat vagy bizalmatlanságot. A megoldáshoz fontoljuk meg, hogy a nem személyekbe vetett bizalom értelmezhető-e, s ha igen, miképpen. A szakirodalomban van olyan nézet, amely az intézményekbe, elvont szabályokba vetett bizalom fogalmát elveti, a kívánatos koherencia megteremtését lehetetlennek nyilvánítva, illetve az intézmények legitimitását nem bizalmi kérdésnek tartva. Mások fordítva gondolják, s az intézmények elkerülhetetlen személyes mozzanatait (képviselők, ügyintézők, vezetők) hangsúlyozzák. A magam részéről úgy vélem, hogy az intézményekbe vetett bizalom vizsgálata valóban nehezen kezelhető kérdéseket vet föl, s helyesebb, ha az intézmények (esetleg: eljárások, szokások, normák, szabályok) működésének eredményességével, hatékonyságával kapcsolatban a „ráhagyatkozás”, a „megbízhatóság” (*reliance*) kérdését vizsgáljuk, empirikus kutatásokban is. Így pl. jobb, kevésbé félreérthető, illetve könnyebben értelmezhető válaszokhoz jut a kérdező, ha nem azt a kérdést teszi föl, hogy „mennyire bízik ön a rendőrségben?”, hanem azt, hogy „megbízhatónak tartja-e a rendőrséget / a rendőrség működését?” Ha a kérdező a bizalom kérdését veti föl, úgy, ahogyan azt a személyes kapcsolatokban szoktuk, akkor óhatatlanul az adott intézményhez kötődő személyek teljesítménye felé „torzít”, ami persze lehet kívánatos és fontos eredmény, de éppenséggel félrevezető is.⁹ A modern államoknak mint bürokráciáknak, a modern demokratikus politikai mechanizmusoknak (választások) és elveknek (népszuverenitás, ill. annak közvetett gyakorlása, hatalommegosztás, fékek és ellensúlyok, alkotmány) rendszerint éppen az az értékük, hogy személyes teljesítményektől függetlenül is „megbízhatóan” működnek, ennél fogva a velük kapcsolatos bizalmi kérdés fölvetése valódi értékük és jelentőségük tekintetében bizonytalanítja el a polgárokat. Ugyanakkor egyetlen intézmény, norma, szabály „működtetése” sem nélkülözheti a személyes emberi cselekvést, döntést, függetlenül azok rutinizáltsági fokától. Ezért soha nem *egészen* félrevezető az intézményekbe vetett bizalom iránt sem érdeklődni.¹⁰

A probléma kezelését azzal egyszerűsítem, hogy a továbbiakban a bejártatott, rutinszerűen működő (és rendszerint viszonylag magas „bizalmi indexet” produkáló), bürokratizált, illetve a politikai közösséget leginkább érintő politikai folyamatoktól viszonylag távol lévő intézményeket figyelmen kívül hagyom, csakúgy, mint a még elvontabb szinten elhelyezkedő szabályok, elvek, eljárások, normák lehetséges bizalmi problémáinak tárgyalását. A pártok, politikai elitcsoportok, parlamenti és önkormányzati képviselők, magyarán a politikusok és választóik (felhatalmazóik) ugyan maguk is intézményesülnek (a pártok, a parlament, a helyi testületek, illetve a „választóközönség”, a „választókerület” stb. nem *ad hoc* csoportosulások, hanem vagy történettel, identitással, eljá-

rásrenddel stb. rendelkező intézmények, vagy legalábbis jogilag, filozófiailag körülhatárolt közösségek), de a politikának sokkal személyesebb aspektusait hordozzák, mint a bíróságok, a közigazgatási apparátusok, a hatóságok, a fegyveres testületek, noha ezek is a közhatalom részei, s mint ilyenek a politikai közösség politikai karakterének igen fontos alakítói.

Így annak ellenére, hogy a nagy létszámú demokratikus politikai közösségekben a politikusok és a választók között a személyes kontaktusok, interakciók intenzitása és sűrűsége jóval kisebb, mint kisebb közösségekben, részben a tömegkommunikáció, részben a demokrácia belső logikájának hajtóereje mindenképpen lehetővé és értelmessé teszi azt a föltételezést, hogy a választók és a politikusok között valamilyen mértékben személyes bizalmi viszony van.

E két gondolati szál elvarrása után megpróbálkozhatunk a politikai közösséget érintő bizalmi válság körülírásával. *Ez olyan kollektív diszkomfortérzet, amely a politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszonyok szokásos alapját, indokát adó tényezők (kompetencia, jóindulat, lelkiismeretesség, érdekezésség stb.) széles körben érzékelt meggyengüléséből vagy meglétük kétségessé válásából ered, amelyet az érintettek vagy kifejezetten bizalmatlanságként, vagy a bizalom hiányaként írnak le és tudatosítanak, illetve ennek megfelelően cselekszenek és viselkednek.*

POLITIKAI BIZALMI VISZONYOK

Nagy létszámú közösségben, mint a politikai közösség is, igen sok bizalmi viszonyelem van, s természetesen aligha adható meg olyan objektív küszöbszám vagy mérce (hány ilyen viszonyt kell megszűnnie vagy megkérdőjeleződnie, illetve milyen mértékben), amelynek átlépése a bizalmi válság diagnosztizálásának egyértelmű indoka volna. Számolni kell azzal is, hogy – mint más válságok – a bizalmi válság is öngerjesztő lehet; továbbá mindazokkal a problémákkal, amelyek abból adódnak, hogy a bizalom egyes típusai (kognitív, nem kognitív és nem reflexív) sokszor egymás ellen is hathatnak. Ezért a továbbiakban is az elméleti, logikai összefüggések számbavételénél maradok. Az áttekinthetőség kedvéért ezeket sematikus összefoglalom.

A nyílt bizalmi viszonyulásokat jelentenek. A bizalmi viszony mint viszony értelemszerűen legalább kétszereplős, azaz minden nyíl két szereplőt köt össze. Ahogy jeleztem, lehetséges, de nem szükséges, hogy egy bizalmi viszony kölcsönös legyen, ezért nem egy kétirányú, hanem két egyirányú nyílt tüntetem föl mindenhol. A már meghatározott korlátok között négy szereplőt különböztetek meg, azaz két vezető politikai aktort (egyént vagy csoportot, pl. pártot) és két nem vezető politikai aktort (ugyancsak egyént vagy csoportot). A határok nem mindig egyértelműek, így pl. egy politikai párt tagjai bizonyos értelemben az alsó, egy másik értelemben a felső szinthez tartoznak (maguk is viselkedhetnek politikai döntéshozóként, vezetőként, de egyszerű „tömegként”,

mezei támogatóként is). Ezzel a mostani szempontból mellékes problémával a továbbiakban nem foglalkozom.

Mindenekelőtt arra kell felfigyelni, hogy mindkét szinten két (értsd: legalább két, de akár több) szereplő különböztetendő meg. Ez azt a tényt hivatott megjeleníteni, hogy a politikai tevékenység inherens módon hordoz konfliktusos mozzanatokot is. Ezt a tényt a plurális politikai rendszerek nyíltan vállalják, más rendszerek esetleg igyekeznek elleplezni, de csak ritkán sikerrel. A politika részben, ám szükségképpen konfliktusos természetének politikaelméleti hátere jól ismert, ezt nem részletezem. A bizalom ugyanakkor éppen nem a két fél érdekeinek ellentétét, hanem összeegyeztetését, sőt, kifejezetten azonosságát tételezi föl. A politika világában ezért – ahogy ezt Hardin is hangsúlyozza – a bizalom kérdését eleve célszerű „bizalmatlanul” kezelni, s ez nem csak a kutatóra, hanem a résztvevőkre is vonatkozik. Természetesen a konfliktus mellett a kompromisszum, a konszenzus, az egyetértés, a közösségvállalás nélkül sincs politikai közösség, sőt, mivel a társadalomban föllépő konfliktusok megoldásának, kezelésének, mederben tartásának nincs más módja, mint a valamilyen elfogadható politikai eljárásrend szerinti megegyezés, ezért a bizalmi viszonyok teljes száműzése biztosan túllépés a célon. Mármost ha a konszenzus és a diszszenzus vagy konfliktus mindig együtt van jelen a politikai viszonyokban, ha nem is azonos súllyal (ez ugyanis a cselekvést lehetetlenné tenné), sőt, részben ez a jelenség teszi politikáivá ezeket a viszonyokat,¹¹ akkor a bizalom ezekben a viszonyokban meglehetősen sajátosan alakul. Nem azzal kell számolnunk, amit Carl Schmitt vélhetően erről gondolna, hogy ti. a barátstátus automatikusan a bizalmi, az ellenségstátus a bizalmatlansági viszonyt alapozza meg, hanem azzal, hogy minden politikai kapcsolatban egyszerre jelenik meg a bizalom és a bizalmatlanság, vagy – adott esetben – a kettő között húzódozó tér.

Azt, hogy sokféle társadalmi kapcsolatot színez a politikai bizalom, Claus Offe (1999) is kiemelte, de nem részletezte. A magam részéről – a fenti ábrát követve – négy politikai kapcsolattípust különböztetek meg. Az egyik *a*) a polgárok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (az alsó négyzetben belüli nyilak). A másik *b*) a politikusok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (a felső négyzetben belüli nyilak). A harmadik *c*) azonos táborba tartozó polgárok és a politikusok közötti politikai bizalom (az alsó és felső ellipszisek közötti nyilak). A negyedik *d*) pedig a politikusok és a polgárok összessége („elit” és „nép”) közötti politikai bizalom (a négyzetek közötti nyilak). A továbbiakban ezeket veszem sorra, mégpedig a bizalom definíciójában említett alapjainak, illetve elemeinek segítségével.

A polgárok közötti politikai bizalom

Tömegtársadalmakban rendszerint egyszerre figyelhető meg bizonyos klasszikus kapcsolatok meggyengülése (közös normák, tradíciók stb.) és új kapcsolatok megerősödése. Ezek között a nemzeti érzület a legfontosabb, s ráadásul ez jellegzetesen politikai viszony. Sokféle nemzeti érzület van és lehetséges, köztük egészen racionális-morális jellegű és affektív, érzelmi jellegű egyaránt, s persze ezek a valóságban rendszerint keverednek is. Ezért a honfitársi, nemzetközi viszonyok jól vizsgálhatók bizalmi viszonyokként is. Értelemszerűen ennek a viszonyoknak a jelentősége akkor kiemelkedő, ha külső fenyegetés éri az adott politikai közösséget, hiszen ilyenkor válik egyáltalán az egyszerű polgárok számára is közvetlenül elérhetővé a politikai cselekvés lehetősége (aminek persze adott esetben nem feltétlenül örül, gondoljunk Bibó István nevezetes megállapítására a kelet-európai parasztság számára a történelem által könyörtelenül föltett nemzeti sorskérdések sokaságára). A bizalmi viszony egyik alapját jelentő közös érdek ilyenkor a megmaradás, a lét kérdése, ami rendkívül erős alapot ad, hosszú és tartós háborúk megvívására is alkalmassá téve az adott közösséget. A másik polgár jóindulata, politikai kompetenciája, egyéb morális erényei ilyen esetekben mellékessé válnak. Az érdekes az, hogy a nemzeti összetartozás bizalmi viszonyaiban a kognitív és nem kognitív elemek egyszerre és egyformán erősen jelennek meg, helyesebben a megmaradás, a lét kérdései bizonyos fokig *túl vannak* a kognitív és nem kognitív felosztáson: a létebeli fenyegetettség egyszerre érzés és tudat, egyszerre hiperracionális és hiperaffektív.

Értelemzhető-e egyáltalán a bizalom többi, a közös érdeken kívüli alapja, indoka a nemzeti közösségként felfogott politikai közösség tagjai között? A jóindulat, a lelkiismeretesség, a morális erények vélhetően nem, illetve nem a mindennapokban szokásos értelemben, hiszem – a fentiek szerint – ez a fajta kapcsolat csak ritkán válik élessé. Viszont éppen a létkérdésjelleg miatt a bizalmatlanság mint fenyegetés, veszély különösen is súlyos lehet sokak szemében, akik éppen ezért állandóan vizsgálni, ellenőrizni kívánják a kérdéses politikai bizalmi viszony alapjainak meglétét. Érzelmeket és ritkán használatos erényeket ellenőrizni persze elég nehéz, nem véletlen, hogy a nemzeti érzület, a nemzettudat minősége iránt aggódók a polgárok nemzeti kérdésekben való *kompetenciáját* igyekeznek ellenőrizni, fejleszteni, elmélyíteni és így tovább, persze minduntalan beleütközve a bizalom egyik klasszikus problémájába, hogy a bizalom „fejlesztése” adott esetben nem más, mint a bizalmatlanság „gerjesztése.”

Természetesen nem csupán a nemzeti érzület, a nemzetközi viszony az egyetlen politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között. A demokratikus hatalmi berendezkedés számtalan további lehetőséget ad a politikai részvételre, sőt, kötelességként el is várja ezt a polgároktól. A közös ügyek intézése politikai

kapcsolatokat alakít ki, s ezek közismerten fontosak úgy a republikánus felfogás, mint a különféle bázisdemokrata, „civilpolitikai” ideológiák számára. Ez a fajta polgárok közötti politikai kapcsolat kevésbé van kiélezve a megmaradás, a lét kérdéseire, de ez a dimenzió sem hiányzik belőle. A köztársaság vagy a demokrácia védelme olykor komoly áldozatokat is megkövetelhet, s kérdés, hogy egy polgár mennyire számíthat társai republikánus/demokratikus elkötelezettségére. Van-e olyan kompetencia, amelynek megléte vizsgálható? Itt is Bibóra utalok, akinek aforizmáját: demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni, nem véletlenül emlegették a rendszerváltás során olyan gyakran, s ma is jól ismertnek mondható. A demokrácia iránti lelkesedés, elkötelezettség persze nem csak a félelemmel, illetve annak ellentétével, a „közbátorsággal” (ami eredetileg közbizalmat is jelentett) van összefüggésben, hanem számos további „polgári erénnyel:” a magán- és a köztulajdon tiszteletével, az igazságosság és a jogrend iránti érzékkel, a törvénykövető magatartással, a demokratikus eljárások preferálásával – a sor hosszan folytatható. Értelemszerűen ezek a képességek, erények – ahogy írtam – „éles” helyzetben (polgárháborús helyzet, a szabadság fenyegetettsége) szükségesek igazán, de a nemzeti érzülettel ellentétben a demokrácia mindennapos működésében is elengedhetetlenek. Egy törvényszegés, bűncselekmény, főleg és elsősorban akkor, ha nem „családi-rokoni” kapcsolatrendszerben, hanem idegenek között, idegenek rovására történik, mindig hordoz magában valamilyen politikai dimenziót is, ahogy Hobbes és Locke egyaránt kiemelte. Egy morálisan fontos törvény megszegése nem egyszerűen az erkölcsi rend elleni lázadás, hanem a politikai rend felforgatása, a politikai közösség megtagadása is. Nem egyszerűen a közerkölcsöt, hanem a „közbátorságot” is megrendíti.

A legnagyobb nehézséget kétségkívül az okozza, hogy a republikánus / demokratikus politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között szükségképpen meg van terhelve a politika kettős, konfliktusos és konszenzusos természetével. Egyáltalán nem könnyű a politikailag más véleményen lévő polgártárssal politikai bizalmi viszonyban maradni, ami nem egyszerűen annak demokratikus elkötelezettségét, a *totális* győzelem akarásáról való hihető, hiteles lemondását, hanem a politikai ellenfél ellentétes nézeteinek pozitív elfogadását is jelenti.¹² Magyarán az ellenfeleknek nem csupán a demokrácia elvont eszméje és/vagy gyakorlati, részben magánhasznai érdekében, hanem – tudásuk és kompetenciájuk töredékes, esetleges voltának belátása után – az ellenfél eszmei, elvi igazságának részleges vagy bizonyos értelemben vett elismerése, elfogadása miatt is okuk lehet bízni egymásban. De ez kétségkívül igen komoly morális és intellektuális erőfeszítéseket tételez fel, s még nehezebbé teszi a kívánatos színvonalú politikai bizalom kialakulását a polgárok között, hiszen megfelelő történelmi tapasztalatok híján, illetve ellenkező hatású történelmi tapasztalatok alapján könnyen juthatnak arra a következtetésre, hogy az ellenfél egyáltalán nem is képes egy ilyen kényes bizalmi viszonyt kialakítani és fenntartani.

Empirikusan is hasznosítható tanulságként annyit mindenképpen szeretnék rögzíteni, hogy a politikai bizalom kutatása során minden mást megelőzően tisztázandónak az alábbi kérdéseket látom. Hogyan tematizálhatjuk a polgárok közötti politikai jellegű bizalmi viszonyokat? Ezeknek milyen főbb típusait különböztethetjük meg? Milyen indokokat érdemes föltételeznünk ezek mögött? Hogyan kezeljük a politika inherensen kettős – konfliktusos és konszenzusos – természetét a bizalmi viszonyok keretein belül?

A politikusok közötti politikai bizalom

Ezt a viszonylatot az előbbtől azért érdemes megkülönböztetni, illetve külön tárgyalni, mert bár az előbbieken elmondott szempontok itt is mérvadóak (ezeket nem ismétlem meg), a politikusok és csoportjaik között a polgárokkal és csoportjaikkal szemben rendszerint fennáll (1) a személyes ismeretség és (2) valamiféle szakmai- illetve elittudat.

A személyes ismeretség jelentősége a bizalmi viszonyok esetén kiemelten fontos, annak hiánya kifejezetten megoldandó feladattá teszi a bizalom fogalmának értelmezését. A politikai vezetőrétegen, eliten (ami lehet országos és helyi szintű is) belül ez a személyes ismeretség rendszerint adott. Természetesen nem mindig közvetlenül, de rendszerint könnyen hozzáférhetőek olyan személyes információk, amelyek a politikusok közötti kapcsolatok alakulásában döntő fontosságúak. A bizalom tekintetében itt inkább az a kérdés, hogy milyen mértékben tolódik el a bizalom elemei között a kognitív elem javára a kapcsolat lényege. Ugyanis minél kalkulatívabb, racionálisabb, haszonelvűbb ez a viszony, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy megszűnik valódi értelemben vett bizalmi jellegű lenni, s átadja helyét a ráhagyatkozással, vára-kozással jellemezhető viszonyulásnak. A személyes információk a politikában éppoly racionálisan hasznosíthatók, mint az üzleti szférában, sőt, gyakran ezek jelentik a valódi, igazán hasznosítható tőkét. Ennélfogva az eliten belüli személyes ismeretségek alakulását döntően befolyásolja, hogy a résztvevők egymásról szerzett információi nem annyira a bizalom, hanem racionális, érdekvezérelt cselekvés magyarázatában kapnak helyet. Más szóval ezek az ismeretek nem a másik jóindulatának megalapozására, hanem viselkedésének előrejelzésére lesznek alkalmasak.

Ezt a vonást, amely a politikusok közötti bizalmi viszonyok fontosságát empirikus értelemben mérsékli, bizonyos fokig ellensúlyozza a közös hivatás és „szakmaiság” tudata, a politika üzemszerű működésének fenntartásában való közös érdekelttség. Ez vélhetően főleg olyankor fontos, amikor új szereplő érkezik az „üzembe” (a választások után gyakran nem egy, hanem egyszerre sok), akinek meg kell tanulnia a szakmát, bizonyos kompetenciákat el kell sajátítania, s ezeket távolról sem csak a saját táborának, csoportjának politiku-

saitól (akikkel főszabályként, s ezt nem szabad elfelejteni, a politika alapvető sajátosságai miatt potenciális versenyhelyzetben van!), hanem az ellenfelektől is tanulja. Az ilyen jellegű bizalmi viszonyt tovább erősítheti, ha az „üzem” (eljárások, intézmények, szabályok, kompetenciahatárok) kialakítása közös munka (alkotmányozás vagy azzal egyenértékű törvényalkotás) eredménye. Az ebben közvetlenül részt vevők, politikai ellentétek ellenére is, bizonyos mértékben egyformán érdekeltek abban, hogy alkotásuk fennmaradjon, kiállja az idők próbáját, magyarán itt a bizalmi viszony egyik fontos alapját adó érdekazonosság, illetve kölcsönös és nem haszonelvű érdekbeszámítás meglétével is számolhatunk.

Az azonos táborba tartozó politikusok és polgárok közötti bizalmi viszony

Ezekben a bizalmi viszonyokban a politika konfliktusos jellege értelemszerűen háttérbe szorul, ennél fogva a legerősebb vagy klasszikus bizalmi jellege vélhetően ezeknek a politikai kapcsolatoknak van. Egyúttal azt is várhatjuk, hogy a bizalom kognitív elemei mellett erőteljesebben jelentkeznek a nem kognitív, attitudinális-affektív elemek. Ez nem azt jelenti, hogy a kognitív elemeknek semmi jelentőségük sincs, hiszen – normális demokratikus környezetet föltételezve – a választási siker vagy sikertelenség egyértelműen értékelhető kompetenciakritériuma az adott tábor vezető politikusoknak. A súlyos sikertelenség az erős affektív szálakat is megszakíthatja. Sőt, ahogyan azt az amerikai elnökválasztások klasszikusan példázzák, egy-egy tábor szavazói, támogatói saját politikusaik „kiválasztásánál,” bizalmi viszonyaik alakításánál figyelembe veszik azt is, hogy kedvenc, vagy bizalommal kitüntetett saját politikusaik milyen bizalomra számíthatnak az *ellenfél* táborában. A kognitív elemek tehát itt sem elhanyagolhatók, a kiinduló állítás csak annyit tartalmazott, hogy a nem kognitív elemeknek viszonylag nagyobb súlya van az ide sorolt politikai bizalmi kapcsolatokban. Az elvi-ideológiai hitelesség, a morális erények, a személyes múlt, a kifogástalan és példászerű magánélet még egy adott helyzetben sikertelen politikus számára is biztosíthatják a túlélést.

Persze – ellentétben az előző kapcsolattal – a személyes ismeretség lehetőségei itt csekélyebbek, holott a személyes kapcsolat a bizalom fontos összetevője. Ezt a legtöbb modern, néppártot vagy kifejezetten médiapártot vezető politikus igyekszik is ellensúlyozni, illetve pótolni; s a politikai sikeresség/sikertelenség helyett lehetőleg a bizalmi viszonyt tartósabbá tevő nem kognitív, a kompetencia kérdéseit háttérbe szorító momentumokat kiemelni; illetve a vezetői kompetencia szűkebben racionális, szakmai kérdéseit minél jobban feloldani a „bizalomra méltóság” különböző egyéb szempontjaiban.

Ennél a kapcsolattípusnál fel kell hívni a figyelmet egy fontos aszimmetriára is. Az ábrán minden kapcsolatot két nyílal jeleztem, hogy ne sugalljak

automatikus kölcsönösséget. Ez itt válik először fontossá. Nemcsak a támogatóknak, a saját tábor választóinak a politikusba vetett bizalma érdekes, hanem a fordítottja is. A politikus számára is fontos kérdés, hogy mennyire bízik meg saját táborában, támogatóiban. Az nem kétséges természetesen, hogy úgy kell tennie, mintha megbízna, ellenkező esetben a felé irányuló bizalmat nyilvánvalóan megingatná. De, különösen nagy néppártok esetében, amelyeknél a párttagság, a bevethető aktivisták létszáma és a választási sikerhez szükséges választói létszám között több nagyságrendi különbség van, a politikusnak rendszerint el kell gondolkodnia azon, hogy az egyes választói csoportjaiban mennyire bízik meg, illetve a többi csoportban tud-e önmaga iránt bizalmat gerjeszteni. Ez igen kényes dolog, hiszen a bizalom egyes elemei és egyes alapjai, ahogy többször jeleztem, egymás ellen is hathatnak, illetve ördögi köröket idézhetnek elő. Egy választói csoport inkompetenssé, előítéletessé, a politikai ítélőképesség hiányában szenvedővé, vagy egyszerűen rosszindulatúvá nyilvánítása vélhetően nem növeli a bizalmat az ő körükben, de növelheti a bizalmat a saját támogatók között. A nyers érdekezésség kijelentése (osztályhelyzet, konkrét juttatások megígérése) erős bizalmat is gerjeszthet a politikus iránt, de az esetleges szükséghelyzetben, az ígéretek betartásának ellehetetlenülésekor nagyon gyors bizalomvesztés következhet be, amelyet már nem lehet mással pótolni. A bizalom kérdésének napirenden tartása a saját táboron belül éppenséggel alá is áshatja a bizalmat; de megtörténhet ennek a fordítottja is. Ugyanígy: a bizalom kérdésének fel sem vetése adott esetben jót tehet a bizalmi viszony fennmaradásának, de a politikust el is bizonytalaníthatja, s így máris a bizalmatlanság légkörét teremti meg.

A politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszony

Negyedikként vegyük szemügyre a talán legnehezebben értelmezhető politikai bizalmi viszonyt, amelyet – leegyszerűsítve – a nép és az elit, illetve a választók és a politikai vezetők közötti viszonynak is nevezhetünk. Az értelmezés nehézségének okait könnyű belátni: mindkét „szereplő” kollektívum, ezért itt a személyesség mozzanata egyáltalán nem értelmezhető, csak analóg módon; az „elit” és a „nép” is megosztott, illetve a megosztottságon kívüli (főntebb elemzett) konzenszuális mozzanatok gyakran meglehetősen gyengék. Mindazonáltal a modern demokrácia a népfeltség elve nélkül működésképtelen, ennél fogva a „nép” valamilyen módon mégis csak politikai szereplő, „akire” ráadásul nem pusztán fiktív, hanem sok országban nagyon is valóságos intézmények, pl. a népszavazás működtetése van rábízva. A politikai vezetés szintjén pedig a „törvényhozás” ugyanígy kormány és ellenzék közös felelőssége, még ha a konkrét törvények tartalma természetesen a többség akaratát tükrözi is. Ennél fogva nem teljesen értelmezhetetlen az a kérdés, hogy a két szereplő között

a politikai bizalmi viszony milyen természetű. Mindazonáltal a bizalmiindex-kutatásokban gyakran fölöttébb kérdés, hogy mennyire bízik meg a válaszadó a parlamentben, a kelleténél jobban leegyszerűsíti a problémát.

A tömegdemokráciák – a már említett elvi alapok miatt – hajlanak a populista politikai „kiigazításokra.” Ezt a hajlamot részben éppen a bizalmi viszony politikai értelmezésének vágya idézi elő. A „nép” és „vezetője” között személyesebb kapcsolat lehet – nagyjából az előbbi típus mintájára –, mint a nép és a szükségképpen megosztott vezetői között. Andrew Jackson Amerikájától III. Napóleon Franciaországáig már a 19. század közepére létrejöttek a demokrácia afféle monarchikus változatai vagy annak kezdeményei, amelyek több tekintetben a demokratikus korok előtti politikai állapotokat is felidéztek. Számos európai demokrácia megtartotta a monarchikus államformát, amely a családias, humanizált bizalmi viszonyokat jeleníti meg a száraz, sokszor könyörtelennek gondolt politikai harc terepén. Hasonló jellegzetességek a köztársasági elnökök vagy más, paternalisztikus szerepkörként is felfogható politikai tisztségek „értékelésénél” is megfigyelhetők. Éppen *ezekhez képest* értékelődik le a „veszekedő gyerekek” szerepét betöltő parlamenti pártok, politikusok együttesébe vetett bizalom. A bizalommal oly nehezen összeegyeztethető konfliktusos helyzeteket a kollektív politikai psziché így mintegy kivetíti a parlamentre, megszabadul tőlük, hogy annál erősebb, megtisztult bizalmi viszonyban láthassa magát a pártok felett álló közszereplőkkel.¹³

További nehézséget jelent, hogy a „politikai kompetencia” mibenléte a választók számára (is) homályos. Az államigazgatás működésének, a kormányzás technikájának és a törvények minőségének megítélése nem könnyű, különösen az utóbbié, holott valószínűleg éppen ez a politikusi kompetencia egyik legfontosabb mérőeszköze. Ugyanakkor azok a felmérések, amelyek egy adott ország lakosságának általános elégedettségét, boldogságát, derűlátását igyekeznek számszerűsíteni, főleg nemzetközi összehasonlításban valamit talán elárulnak arról is, hogy milyen a törvények, a törvényes rend minősége, amelynek alakításába kétségkívül a politikai elit tud a leginkább beleszólni. Ezeknek a felméréseknek a politikai elitbe vetett bizalommal való összevetésére még nem láttam példát; de elképzelhető, hogy van ilyen: az elvi összefüggés mindenestre könnyen belátható.

A politikai vezetők viszonya a „néphez”, a „választókhöz” szintén ambivalens. Vannak országok, amelyekben egyáltalán nincs népszavazás, másutt pedig a „nép” igen korlátozott hatáskörrel rendelkezik csupán. A korlátozás indoka többnyire a kompetencia hiánya, de – kimondva, kimondatlanul – a felelősség, a lelkiismeretesség, a jóindulat hiánya is (gondoljunk a halálbüntetés, az idegenekkel, egyes etnikumokkal kapcsolatos törvények várható népszavazási sorsára a legtöbb országban), ami a politikai vezetésnek a nép megbízhatóságával kapcsolatos igen súlyos kételyeit fejezi ki. A választásokon ezzel szemben ritkán lehet sikert elérni olyan megfogalmazásokkal, amelyek

megsértenék bármely választónak azt az érzékenységét, hogy szabadon és szuverén módon képes dönteni, jóllehet a megtévesztettség, előítélet-vezéreltség szemrehányásai – ahogy az előbbi pontban említettem – a mindenkori *ellenfél* táborával szemben olykor megfogalmazódnak. A populista, elitellenes pártok rendszerint éppen ezt a többnyire látens, de gyakran jól dokumentálható bizalmatlanságot aknázzák ki.

A politikai bizalmi válság ezek alapján igen sok jelentésréteggel rendelkezik. A bizalmi viszony eleve sokszínű, számos elemből álló, egymást részben kiegészítő, részben egymást erősítő vagy gyöngítő indokból keletkező viszony, amelyet a bizalmatlanság, valamint a bizalom és a bizalmatlanság közötti „senkiföldje”, illetve nem tudatosított tényezők egyaránt meghatároznak. Ezt a sokdimenziós viszonyt ráadásul nem egy, hanem többféle politikai viszonyban kell értelmezni. *Így általános „politikai bizalmi válságról” felfogásom szerint gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról.*

A MAGYAR BIZALMI VÁLSÁG

Ebben az utolsó, rövid részben a magyar politikai állapotokat pusztán az előbb elmondottak merő illusztrációjaként idézem föl, minden empirikus verifikációs igény nélkül.

A rendszerváltás, a diktatúrából demokráciába történő átmenet, párosulva egy igen konfliktusos és „terhelt” történelmi múlttal, a polgárok közötti bizalom problémáit nagyon súlyossá teszi. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a polgárok többsége minden bizonnyal súlyos bizalmi válságot érzékel a közvetlen politikai kapcsolataiban. A rendszerváltást követő néhány év erre kifejezetten rá is erősített, hiszen ebben az időben zajlott a harc „lelkekért,” egyfelől az elégséges „nemzettudat (-érzület),” másfelől az elégséges „demokráciatudat (-érzület)” terminusaiban. Ezek a harcok javarészt véget értek, de nem vagyok biztos benne, hogy nem okoztak újabb, tartósabb bizalmatlanságot nagyon sokakban. Azóta viszont kibontakozott egy másfajta, kevésbé nyilvánvalóan, de a korábban kifejtettek értelmében mégis egyértelműen politikai bizalmi válság, amelyet úgy jellemezhetünk, mint a törvényes / törvénytelen vagyonszerzés, a korrupció, az államnak való kiszolgáltatottság és a tőle való függőség polgárierény-torzító hatásai, amelyek lépten-nyomon tetten érhetők a polgárok közötti interakciókban, a bizalmatlanságot és az ellenséges érzületet gerjesztve.

A politikai eliten belüli bizalmi viszonyokat, amelyeket a közösen végrehajtott rendszerváltás és az új köztársaság közös megalapításának élménye és tapasztalata, illetve a vele harmonizáló intézményi rend (pl. a kétharmados törvények, a parlament primátusa) elvileg megerősíthetett volna, egyfelől

a már említett kultúrharc, másfelől az eleinte rendkívüli volatilitást mutató párttámogatottságok nagymértékben erodáltak. Mára a politikai tér kvázikétpártrendszerre vált, amit az elmúlt két év eseményei sem rengettek meg, sőt, éppen ezért tulajdonképpen csak megerősítettek, s ez szintén a politikai konfliktusoknak, s kevésbé a konszenzusnak kedvez, s így a politikai eliten belül a bizalmatlanság tényezőit erősíti.

Az egyes politikai táborok és vezetőik közötti bizalmi viszonyokban nem találunk drámai eltéréseket a konszolidáltabb demokráciákban tapasztaltakhoz képest. Példa van a váratlan, sokszor meglepő bizalmi kötődések kialakulására és felbomlására (Gyurcsány, Medgyessy) éppúgy, mint a nem kevésbé „váratlan” ki nem alakulásokra és fel nem bomlásokra (Orbán 1994 és 2006) egyaránt. A politikai bizalom empirikus kutatásának talán legkevésbé érdektelen, helyesebben legérdekesebb eredményekkel kecsegtető terepe alighanem ez a típusú viszonyrendszer.

Az elit és a nép közötti bizalmi viszonyokkal kapcsolatban talán kevésbé konszolidált a helyzet (hozzá kell tenni, nemcsak nálunk, hanem pl. Franciaországban, Olaszországban is). A rendszerváltás Magyarországon elitügy volt, amelyből a tömegeket részben tudatosan és tőlük bevallottan félve zárták ki; ugyanakkor meglehetősen szélesre szabták a közvetlen demokrácia lehetőségeit, voltaképpen máig sem tisztázva, hogy ennek határai pontosan hol vannak. Ezért a „nép” és a „vezetői” közötti bizalmi viszony kérdése továbbra is nyitottabb, mint másutt: a 2008-as népszavazás várható megnyerése után mindkét nagy párt legalább egy fontos népszavazás megnyerését, illetve elvesztését könyvelheti el (a másik a kettős állampolgárság volt). A kétpártiságnak számos hátránya van, az egyik éppen a konfliktusok felerősödése miatti bizalmatlanság, de kétségtelen előnye, hogy viszonylag hatékonyan képes megakadályozni a populistá tendenciák érvényesülését, voltaképpen lehetővé téve, hogy azok az intézmények, illetve közszereplők, akik pártok „felett” állnak, megfelelő politikai bizalmi „ernyőt” tartsanak a politika egésze fölé.

Összességében az a benyomásom, hogy a tárgyalt politikai bizalmi viszonyok közül a bizalmi válság legalább kettőben, de talán háromban is diagnosztizálható, ha nem is számszerűsíthető módon. A politikai rendszer intézményei és mára kiforrt alakzatai ugyanakkor több fontos akadályt is állítanak a bizalmi viszonyok eróziója elé. Az empirikus kutatásokban mindenképpen érzékenyebben kellene foglalkozni a bizalom és a bizalmatlanság egymást erősítő és gyengítő, állandóan megszűnő és keletkező viszonyaival.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a Leuveni Egyetem Public Management Institute honlapját: <http://soc.kuleuven.be/io/trust/etrust.htm>.
- ² Fontos eredmények találhatóak Putnam (2000) és Yamagishi (1994) munkáiban.
- ³ Medián (2006), Utasi (2002).
- ⁴ Fukuyama (1997).
- ⁵ Balázs (2002).
- ⁶ A meghatározáshoz figyelembe vett szempontok forrásai: Baier (1986), Becker (1996), Good (1988), Hardin (1999), Jones (1996), Lagerspetz (1998), Mansbridge (1999), Pettit (1995).
- ⁷ Kivétel: Lagerspetz (1998). Empirikus elemzés ehhez: Glanville–Paxton (2007).
- ⁸ Lásd Ullman–Margalit (2003).
- ⁹ A helyzet kicsit hasonlít az 'értékválság' kifejezéshez. Az értékválságot szónvá tevők rendszerint nem azt akarják mondani, hogy bizonyos, általuk különösen fontosnak tartott értékek mint olyanok vannak válságban, mert pl. érvényességük, értékvoltuk kétségessé vált, hanem azt, hogy az értékek tényleges követettségé szerintük a kelleténél gyengébb. Csakhogy az értékválság emlegetésével akaratlanul is azt az üzenetet közvetítik, hogy maguk az értékek kerültek válságba, ami könnyen értelmezhető úgy is, hogy azok már nem fontosak, kihálóban vannak, fölöslegesek, elértéktelenödtek – akkor viszont minek követni őket? A politikai bizalom hiányának efféle kritikátlan, lelkesítő interpretációjára jó példa Péterfi (2005).
- ¹⁰ A problémát tárgyalja Hardin (1999), Offe (1999), Warren (1999). Mindhárom fontos szöveg a politikai bizalmi viszonyok elemzéséhez, alapvető támpontul szolgáltak ehhez a tanulmányhoz is.
- ¹¹ Ehhez a felfogáshoz lásd Kolnai (2007 [1933]).
- ¹² Ezt a paradoxont részletesen elemzem: Balázs (2007), VIII. fejezet.
- ¹³ Akik vagy aktív politikai tőkeakkumulációra használják a közbizalmat, későbbi pályájukhoz, vagy – a történelem tanúsága szerint – politikai aprópénzre (pl. diktatúra bevezetése) váltják, nem ritkán elfelejtve, hogy ami igaz az egyik szerepkörben, az már nem igaz a másikban (gondoljunk III. Napóleon egyszerre lenyűgöző és siralmas pályájára).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. In *Ethics*. 96, 231–261.
- Balázs Zoltán (2002): A bizalom fogalma. In *Századvég*. 2002. 2. 27–48.
- Balázs Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan.
- Becker, Lawrence C. (1996): Trust as Noncognitive Security about Motives. In *Ethics*. 107, 43–61.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, Európa.
- Glanville, J. L. – Paxton, Pamela (2007): How do We Learn to Trust? A Confirmatory Tetrad Analysis of the Sources of Generalized Trust. In *Social Psychology Quarterly*. 3. 2007. 230–42.

- Good, David (1988): Individuals, Interpersonal Relations, and Trust. In D. Gambetta (ed.): *Trust, Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, Basil Blackwell, 31–48.
- Hardin, Russell (1999): Do we want trust in government? In M. E. Warren (ed.) *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 22–41.
- Jones, Karen (1996): Trust as an Affective Attitude. In *Ethics*. 107, 4–25.
- Kolnai Aurél (2007): A politika tartalma. In *Századvég*. 2007. 1. 105–36.
- Lagerspetz, Olli (1998): *Trust: The Tacit Demand*. Dordrecht etc. Kluwer.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. Chichester etc. J. Wiley – Sons.
- Mansbridge, Jane (1999): Altruistic trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 290–309.
- Medián 2006. október 27: Az intézmények iránti bizalom Magyarországon. URL = <http://www.median.hu/object.0FE03EBF-774C-4A7A-8D80-232BDF5414A2.ivy>
- Offe, Claus (1999): How can we trust our fellow citizens? In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press): 42–87.
- Pettit, Philip (1995): The Cunning of Trust. In *Philosophy and Public Affairs*. 24. 202–225.
- Péterfi Ferenc (2005): Közbizalom és állampolgári részvétel a mai Magyarországon: egy felmérés eredményei. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/365/1/16/>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of the American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Ullman-Margalit, Edna (2003): Trust, Distrust, and In Between. In R. Hardin (ed.): *Distrust*. New York: Russel Sage Publications. 60–82.
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója. Mikro-társadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum.
- Warren, Mark E. (1999): Democratic theory and trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 310–45.
- Yamagishi, Toshio – Yamagishi, Midori (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. In *Motivation and Emotion*. 18, 129–66.

KITEKINTÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KONSZOLIDÁCIÓRA

CSATLAKOZÁS UTÁNI VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON

Ágh Attila

(egyetemi tanár, BCE Politikatudományi intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az uniós belépéssel komoly sokkhatás érte a közép-európai új demokráciákat, amit csatlakozás utáni válságnak nevezünk. Ezt a komplex jelenséget a tanulmány két tartós folyamat oldaláról közelíti meg, és azok tetőzéseként mutatja be. Abból indul ki, hogy a rendszerváltás hatásaként egyfelől strukturális társadalmi válság jött létre, mert a gazdasági deficitet a válságkezelés során társadalmi deficitté konvertálták, másfelől az új demokráciák állama még nem tudott kiépülni és gyenge maradt. A deficitese társadalmat és a gyenge államot érte az uniós csatlakozás, s ez váltott ki sokkhatást, mert a közép-európai országok sem a társadalmi kapacitás, sem az intézményrendszer kiépítettsége tekintetében nem voltak felkészülve az uniós tagságra. Az EU történetéből közismert, hogy valamennyi kibővítés erős megrázkódtatással járt, de mivel mind a társadalmi kapacitás, mind pedig az intézményrendszer magasabb szinten volt, ezért kisebb volt a feszültség és rövidebb ideig tartott, s valódi csatlakozás utáni válság nem alakult ki. Az új közép-európai tagországok várhatóan egy évtized alatt befejezik a csatlakozás utáni periódust és megkezdődik az új, gyorsított felzárkózás időszaka.

KULCSSZAVAK ■ csatlakozás utáni szakasz ■ felzárkózási szakasz ■ strukturális válság
■ gyenge állam ■ „az állam elfoglalása” ■ felzárkózási folyamat ■ társadalmi kapacitás
■ intézményépítés

Az uniós belépéssel valamennyi új tagállamban megkezdődött a csatlakozás utáni válság. A csatlakozás utáni válság közös kiváltó oka a kettős nyomás és kihívás: az EU-tagsággal erőteljesen megjelenik egyfelől az uniós versenyképesség „külső” követelménye, másfelől felerősödik a szociális konszolidációra való „belső” nyomás. Az uniós alkalmazkodást azonban az is rendkívül megnehezíti, hogy voltaképpen két feladat torlódik, hiszen az új tagállamok még sem intézményrendszerükben, sem társadalmi kapacitásukban nem készültek fel az uniós tagságra, ezért a felkészülést már az Unión belül kell pótolni, de egyúttal követni kell a régi tagállamokat az időközben bevezetett új intézményi és közpolitikai változások átvételében is. Ezt a kettős feladatot még tovább nehezíti az a körülmény is, hogy amikor éppen az új modernizációs kényszer belép, akkor már erősen jelentkezik a „csatlakozási fáradtság” vagy „reformfáradtság” is, s ezek együttes hatására az új tagállamokban bekövetkezik a populizmus aranykora. A 2007-es év mindenütt a társadalmi türelem elvesztésének és a társadalmak tüntetési-ellenállási üzemmódba való átlépésének

az éve. A csatlakozás utáni válság kibontakozása – a régi, tartós problémák kieleződése és az új problémák belépése – azonban mindenütt az adott tagállam sajátosságainak megfelelően történik. Így a válság Lengyelországban és Szlovákiában a magyar esetnél erőteljesebben, Csehországban pedig kevésbé markánsan jelentkezik.¹

A korábban belépő, kevésbé fejlett tagországok példája alapján megállapítható, hogy a belépést a csatlakozás utáni periódus (*post-accession period*) követi, utána kerülhet sor a valódi felzárkózási periódusra (*take-off period*), amelyben az új tagországok megközelítik az EU-átlagot, és a formális tagság után eléri a versenyképes és eredményes uniós tagságot (*effective membership*). Bár a csatlakozás utáni válság bizonyos kezdetleges formái minden eddigi belépő országnál korábban is megfigyelhetők voltak, ám a legutóbb csatlakozó országok nemcsak jóval fejletlenebbek az EU15 tagállamoknál, de ráadásul már egy jóval fejlettebb és gazdagabb unióba léptek be, ami felfokozta a sokkhatást. Ezért a csatlakozás utáni válság leküzdése várhatóan egy egész évtizedet vesz igénybe, s ez egyben a teljes, „kiteljesült” tagság elérésének szakasza is. A teljes tagság az az állapot, amikor az új tagország már részt vesz az összes uniós közpolitikában, beleértve az euró bevezetését is, és csak ezután következhet az igazi felzárkózási időszak, ami a 2020-as évtizedben várható.²

A „STRUKTURÁLIS VÁLSÁG” TETŐZÉSE AZ UNIÓS BELÉPÉSEL

Magyarországon nincs politikai, szociális vagy erkölcsi válság, ahogy manapság a belpolitikai küzdelmekben elhangzik, de a kilencvenes évek eleje óta kibontakozóban van nálunk is egy súlyos, elmélyülő és tartós *strukturális* válság, amelynek intézményi, politikai és kulturális-életmódbeli következményeit is számba kell venni. A magyar társadalom is óriási árat fizetett rendszerváltásért, azaz felhalmozott társadalmi deficitet, mélyülő társadalmi strukturális válságot okozott már eddig is a nagy ellátó rendszerek katasztrofális működése az elmúlt két évtizedben. A két „zaklatott évtized” (Csike–Kuti, 2006: 75) után az EU-ba való belépés egyrészt felerősíti ezt a strukturális válságot, másrészt már középtávon megadja leküzdésének lehetőségeit és eszközeit a társadalmi rendszerváltáshoz. A rendszerváltásnak ugyanis legalább három – gazdasági, politikai és társadalmi – alapvető dimenziója van, amelyeknek különböző a belső logikája és az időbeli lefutása, s ezek a folyamatok szembe is kerülhetnek egymással. A jelenlegi történelmi helyzetet tömören úgy lehet jellemezni, hogy a rendszerváltás a gazdaságban és a politikában lényegében végbement, a társadalmi rendszerváltás pedig még nem történt meg, sőt a társadalom súlyosan károsodott a rendszerváltás két évtizede alatt. Nagy történelmi távlatban a három folyamat ugyan felerősíti egymást, de a folyamatok első évtizedeire mégis inkább a három dimenzió ellentmondása jellemző.³

A strukturális válság hazai áttekintése egyben jó lehetőséget ad az általánosításra az új tagállamok tekintetében, hiszen szembeötlő az alapvető folyamatok hasonlósága. Az 1989-es szintről 1992-re 94,3; 73,9; 78,1; illetve 78,2 százalékra csökkentek a reálbérek Csehországban, Lengyelországban, Szlovákiában, illetve Magyarországon, valamint a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek a három-négyszeres különbségről nyolc-tízszerez különbséggé polarizálódtak. A Rasmussen és Delors által kiadott (2007) *New Social Europe* című kiadvány a részletes adatbázis összegezésével jelzi, hogy a szociális helyzet még mindig komoly gondot okoz az új tagállamokban. A helyzet Lengyelországban a legrosszabb és Csehországban a legjobb, Szlovákia és Magyarország a két szélső eset között foglal helyet (Stark, 2007). Nem véletlen persze, hogy a szegénység és munkanélküliség, a kizártság és a leszakadás problémájához 2007 végén az Európai Bizottság újra visszatért, hiszen ez a probléma a lakosság jelentős hányadának marginalizálódása révén valamennyi tagállamban jelentkezik, de különösen súlyos az új tagállamokban.⁴

A gazdasági és politikai rendszerváltásnak ugyanis „területi” ára és szociális ára is van, ami egyben sajátos szociális és területi kapacitáshiányként is jelentkezik. Két évtizedig a szűk értelemben vett gazdaság externáliának tekintette és ingyen felfalta a társadalom összes erőforrását, a politika pedig eljutott a konszenzuális kezdetektől a teljes polarizációig és konfrontációig. Mivel a rendszerváltásért már eddig is túl nagy árat fizetett a társadalom, ezért most elérkezett a társadalmi türelem felmondásának, és a tüntetési-ellenállási üzemmódba való átmenetének történelmi pillanata. A rendszerváltás a mantraszerűen ismételt óriási vívmányai mellett rengeteg káros mellékhatással járt, amelyeknek kezelését kormányról-kormányra tologatták és halasztották. Az eddig elhanyagolt káros mellékhatásokból adódóan lelassulhat az egész eddigi fejlődés, de ebből a csapdahelyzetből hozhat kitörést az uniós erőforrásokat intenzíven és hatékonyan felhasználó fejlesztéspolitika. A szokásos ironikus megközelítés szerint vagy a „nyugatias” EU-fejlesztéspolitika hasonlítja magához a magyar intézményrendszert, vagy a „keleties” magyar intézményrendszer torzítja magához az EU-fejlesztéspolitikát (Szabó, 2006). Bár a magam részéről is felhívtam a figyelmet „a rendszerváltás tragikus befejezetlenségére” (Ágh, 2004), mégsem osztom Szalai Júlia véleményét, aki szerint már eldőlt a kérdés, mivel nem írhatjuk a „berendezkedés mai feszültségeit és belső ellentmondásait valamiféle könnyen korrigálható »átmenetiség« számlájára”, hanem ezt a fennálló eltorzult társadalmat „kész *struktúráként* kell szemlélnünk” (Szalai, 2007: 51). A strukturális válságot mégis inkább a maga átmenetiségében kell szemlélni, mint az uniós felzárkózás legkorábbi és mélyen ellentmondásos szakaszát.

A hazai társadalomtudományban azonban a széleskörű kezdeményezések ellenére sincs még kialakult, viszonylag egységes megközelítés és letisztult fogalomrendszer a rendszerváltás során eltorzult magyar társadalomnak és

a tényleges közpolitikai folyamat szereplőinek a jellemzésére. Ezért mind a szociológiában, mind pedig a politológiában ebben a tekintetben paradigmaváltásra van szükség. A magyar közbeszédben és tudományosságban ugyanis a társadalmi fejlődés súlyos eltorzulásának témaköre marginalizálódott. „A társadalomszerkezeti problémák pedig sokkal nagyobbak azoknál, amelyeket a politikai közbeszéd és gyakorlat elismer. Semmilyen stratégiai válasz nincs például a tömeges szegénységre, a társadalmi és anyagi tőke hiányában elmaradó középrétegesedésre” (Kovách, 2006: 21). Pedig Nyugatról beszivárgott az a meggyőződés is, hogy a gazdasági fejlődés igazi támasza és hajtóereje a társadalom magas civilizációs szintje, a legnagyobb gátja pedig az „új barbárság”, vagyis az a szociális és képzettségi szakadék, ami nálunk is egyre erőteljesebben kialakul. A fejlődés és az elmaradottság, a felzárkózás és a leszakadás, az integráció és a szegregáció nagy elkülönült, gettósodó területi foltokban, a szegénység terjedő szigetein pettyezik az ország térképét (Bukodi, 2006 és Kovách – Nagy Kalamász, 2006). A súlyos politikai probléma tehát az, hogy nemcsak a helyzetfelismerés, a rádöbbenés hiányzik a strukturális válság felismerésében, hanem az is, hogy a politika és a közvélemény még nem érzékeli a negatív társadalmi fejlődésnek a rendszerváltással szervesen összefüggő belső dinamikáját, „ördögi köreit”, azért nincs is érdemi program annak leállítására és visszafordítására, azaz a szociális konszolidációra, majd a teljes társadalmi rendszerváltásra.⁵

Az első strukturális sokkhatást a nemzetközi irodalomban az „átmenet áráként” (*transition cost*) tárgyalják, amelyhez csatlakozik a második sokkhatás is, mint a „belépés ára” (*accession cost*). A piacgazdaság kiépítésének erőteljes polarizáló hatása volt a kilencvenes években, ami sok vesztest termelt, és a munka világából a gazdasági-társadalmi passzivitásba szorította ki őket, mivel ez a folyamat összekapcsolódott az ipari társadalom gyors összeomlásával, ami leértékelte a hazai munkaerő jelentős részét (*strukturális munkanélküliség*). Az uniós belépéssel ez a sokkhatás megismétlődött, és még jobban felerősödött, mivel a magyar társadalom egésze nemcsak az intézményrendszerével, hanem az emberi-társadalmi kapacitás tekintetében sem volt felkészülve a csatlakozásra (*strukturális kapacitáshiány*). Ez alkalommal inkább a nemzeti bezárkózás végéről beszélhetünk, vagyis olyan „összeomlásról”, ami leértékelte a csak hazai referenciakeretek között működtethető munkaerőt, beleértve a – nyelvtudás és uniós kitekintés nélküli – értelmiségi képzettségek jelentős részét is. Az optimista becslések szerint is a belépéskor legfeljebb a magyar népesség egyharmada számított az EU-ban versenyképesnek, azaz rendelkezett az uniós versenyképességhez szükséges kapacitással, készségekkel és ismeretekkel. A magyar társadalom egészében véve tehát még nem rendelkezett az uniós alkalmazkodáshoz szükséges rugalmas foglalkoztatási struktúrával. Pedig a fejlett országokban „a stabil, életfogytig tartó munkát felváltja az ideiglenes, rövid távú, rugalmasságot igénylő munka, amely természetesen ezekhez a

változásokhoz kapcsolódni tudó munkaerőt kíván. A leginkább tehát a több szempontból is *rugalmas foglalkoztatás* ösztönzése lehet az állam egyik jövőbeli foglalkoztatáspolitikai célja, hiszen ezzel lehet felvenni más gazdaságokkal a versenyt, de legalábbis tartani a lépést” (Csike–Kuti, 2006: 50). Ezért jött létre a nyugatival szemben a „fordított kétharmados társadalom” (Laki, 2006: 183–184), amelyben az emberek kétharmada a belépést súlyos konfliktusként élte meg, potenciális vagy tényleges vesztesként, de mindenképpen súlyos meg-rázkódtatásként. Ugyanez megmutatkozik területi bontásban is, a hét magyar régió közül három, s a kistérségeknek is mindössze egyharmada mutatkozott versenyképesnek. A társadalmi egyenlőtlenségek tehát mindinkább területi dimenziót öltenek, vagyis térben is szétterülnek és polarizálódnak, s ez új hangsúlyt ad a területfejlesztési politikának (Ladányi, 2007: 2–4).

A strukturális válság két menetének bemutatása azonban még csak a lényegi vonásokban lehetséges, mert a szerteágazó felmérések ellenére sem készült még el a mai magyar társadalom pontos térképe. Feltevésem szerint azért, mert a „történelmi sebhelyek” után még nem tártuk fel teljesen a maguk átfogó összefüggéseiben a rendszerváltás konfliktusmezőit és *konfliktuskonténeréit*, amelyek úgy formálták a magyar társadalom szerkezetét, mint az üstökösbe-csapódások a Hold felszínét. A rendszerváltás kezdetén a magyar társadalom óriási gazdasági deficittel indult, amelyet csak radikális restriktcióval lehetett felszámolni, így a gazdasági deficitet társadalmi-területi deficitté konvertálták, vagyis a különböző társadalmi szférákba és területi szintekre lenyomott deficitte változtatták. Ez az óriási konfliktustömeg egyben minden intézményi reform legnagyobb társadalmi akadálya és korlátja is, hiszen már a legcsekélyebb reformlépéseknél is súlyos érdekkellentétekhez, forrás-elosztási összecsapásokhoz vezet, mivel feltár egy sebet, megbolygat egy megszokott aszimmetriát, ezért már egy kis változtatáshoz is nagy, felhalmozott történelmi adósságot kellene leróni. A rendszerváltás „győzelmi jelentései” egy évtizedig csak a makroszféra előrehaladásáról szóltak, mivel 1997 után a gazdaság stabil növekedési pályára állt. Ez visszatérést jelentett a makrogazdasági növekedéshez az 1989-es szint elérése, majd meghaladása révén, politikai szinten pedig meghozta a demokratikus rendszer makroszintű kialakítását és stabil működtetését. 1998-ban a GDP elérte az 1990-es szintet, s a kétezres években tovább folytatódott az erőteljes gazdasági növekedés, s 2006-ban az 1990-es szint mintegy 130 százalékán áll, miközben gyorsan csökkent az infláció is. Megtörtént a személyi jövedelmek korrekciója is a reálbérek és a nyugdíjak növekedésével, de a reálkeresetek tartósan csak 2000 után haladták meg az 1990-es szintet (Berend, 2007: 272). A rendszerváltás első szakaszában a politikai és gazdasági konfliktusok nagy tömege zúdult a központi kormányra, ugyanakkor az államigazgatási és az önkormányzati szint alkotmányos szétválasztása egyben nagy lehetőséget is kínált a politika számára a konfliktusok atomizációjára. A fragmentált települési szint védtelenné vált az állami nyomással szemben, amely a demokratizálás

szellemében, de csupán a formális decentralizálás jegyében a közszolgáltatások sokaságát delegálta a települési szintre, de azok teljes finanszírozása nélkül. A makroszintű konfliktusok ezzel relatíve eltűntek, vagy kevésbé erőteljesen mutatkoztak meg, de annál erősebben jelentkeztek a társadalom alapszintjén, viszont ilyen atomizált formájukban sokkal kevésbé volt össztársadalmi válsággerjesztő hatásuk. Ezzel viszont tartóssá vált az ország gyorsan felzárkózó és leszakadó régiókra történő „kettészakadása” is.⁶

Az uniós belépéssel tehát olyan fordulóponthoz értünk, amikor egyfelől a rendszerváltás már elhasználta a gazdasági-társadalmi és politikai tartalékokat, másfelől az EU-felzárkózás egyre növekvő emberi-társadalmi kapacitást követelt meg, így a magyar történelemben szokásos ellentmondásos fejlődés elérte a korlátait. A konfliktuskonténerekbe lesüllyesztett veszteségek módszere már nemcsak társadalmilag vált tarthatatlanná, hanem egyben lehetetlenné tette az egész rendszer továbbfejlesztését, és fokozódó átöröklött „abszolút” és az uniós tagsággal létrejött, „relatív” kapacitáshiányra vezetett. Így most már magának a privilegizált makrogazdaságnak és a makropolitikának a hatékony működését is veszélyezteti, mert a mikroszintek már annyira elgyengültek, hogy nem képesek több konfliktust elnyelni. Márpedig a társadalmi és területi polarizáció leállítására és visszafordítására nélkül az EU-felzárkózáshoz szükséges társadalmi kapacitás kiépítése nem lehetséges. A társadalmi alapszintről való radikális elvonás, azaz a makroszinten jelentkező ellentmondások feloldása a konfliktuskonténerek mezo- és mikrotársadalmi szinteken való létrehozásával mostanára már a fejlődés legnagyobb akadályává vált, mivel az állami kapacitás és a társadalmi kapacitás különbsége olyan feszültséggé fokozódott, ami gátolja az uniós felzárkózást. Az állami kapacitás bővítése elegendőnek látszott a csatlakozási tárgyalások időszakában, de a belépéssel már kitűnt, hogy a csatlakozás lebonyolításának valóságos állami monopóliuma következtében a csatlakozás demokratikus deficite intézményi és kulturális szinten egyaránt óriásira növekedett. Ezért a tartós elvonások révén most éppen az a társadalmi kapacitás hiányzik, ami szükséges lenne az unión belüli versenyképességhez. Ám a politikai és jogi átalakulás felszíne alatt még most is ott morajlik a strukturális válság, mert a marginálisok körül egyre jobban zárul a szociális és térszerkezeti gettó (*strukturális elszigeteltség*). Az ország dinamikus gazdasági fejlődése ellenére az utóbbi évtizedben megtörtént az országnak a passzív és az aktív rétegekre való kettészakadása is. A gazdaságilag aktívak aránya alig emelkedett ötven százalék fölé – 2006-ban 57,3 százalék volt –, vagyis a termelés gyors felfutása ellenére sem csökkent a munka világából kirekesztettek aránya. A rendszerváltás talán legsúlyosabb társadalmi ára éppen az volt, hogy az aktív korban lévő lakosság mintegy harmada marginalizálódott és kirekesztődött a munka világából, s ezzel jelentős részben a társadalmi aktivitás egyéb formáiból is.⁷

A jelenlegi reformfolyamatot tehát csak a nagy történelmi összefüggésekbe

beillesztve lehet értékelni, hiszen egy olyan radikális reform indult el, ami már két évtizede várat magára, és nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és intézményi felzárkózást is jelent az Unióhoz. Egy-egy éles politikai konfliktusban ugyanis az egész múlt feltárul, avagy lazábban fogalmazva, a 2006-ban megkezdett nagyszabású reformcsomag kezdetekor sorra potyogtak ki az otthagytott-ottfelejtett csontvázak a kinyitott szekrényekből, vagyis a megreformálandó közpolitikákból. Nálunk egy olyan társadalmat talált telibe a reform, ami a régmúlt adósságait még mindig cipeli, de közben még újabb terheket is ráraktak a közelmúlt történései, a rendszerváltás évtizedei. Ezért a társadalmi fejlődés egy-egy nagy látványos megtorpanás formájában már többször elakadt az így felhalmozott problémákon. Most a csatlakozás utáni válság idején is nemcsak a kormány, hanem az egész társadalom küszködik az uniós alkalmazkodás „hegyemenetével”, mivel a régmúlt és a közelmúlt terhei egyaránt visszahúzzák. Bármennyire is túlzásnak tűnik, de a költségvetési kiigazítás és az államreform a reformoknak mégiscsak a könnyebbik része, mert a „mozgáskorlátozott” magyar társadalom mobilizálása még ennél is sokkal nehezebb feladat, bár éppen ezen múlik a reform sikere. A „társadalom alulnézetben” megközelítésben a reform előtt álló problémák sokkal súlyosabbnak bizonyulnak, mint pusztán az intézmények reformja. A jelenlegi reformok ugyanis végső soron a magyar társadalomnak a több évszázados – vagy újabban két évtizedes – alapzatába, eltorzult struktúrái, intézményei és magatartásformái betonkemény rendszerébe ütköztek bele, amit jól mutat már a keserves kezdet is az első évben. A két évtizedes strukturális válság során a magyar társadalom politikai polarizációja kulturális polarizációvá mélyült, avagy megfordítva most már a kulturális polarizáció jelentkezik politikai megosztottságként. Mindenesetre, politikai álláspontjuk jelentős mértékben megszabja az emberek látásmódját, az általános társadalmi helyzet és a saját helyzetük értékelésében, bár „a politika nem vakítja meg az embereket, a különböző politikai preferenciákkal rendelkező választók képesek elvonatkoztatni a pártok állításaitól, és értelmesen beszélni ugyanarról a közös valóságról, amiben élünk – pártállástól függetlenül” (Hack, 2006: 404).⁸

A FEJLESZTŐ ÁLLAM ÉS A CSATLAKOZÁS UTÁNI VÁLSÁG LEKÜZDÉSE

A 2007-es év a strukturális válság tetőzésének éve volt, mert ekkor érte el az utóbbi két évtizedben felhalmozott deficit azt a kritikus mértéket, ami radikális reformok nélkül már lelassítja, sőt meg is akadályozhatja a további fejlődést. Most tehát fokozott erővel vetődik fel a strukturális válság leküzdésének lehetősége és eszközrendszere. Az állam sodródása avagy „vakrepülése” maga is a strukturális válság előidézője, de egyben kísérő jelensége is volt, mivel az állam maga is a strukturális gyengeség-tehetetlenség állapotába került. Így

az államreform adja meg a fordulat – a fennálló torz struktúrák széttörésének – lehetőségét, amelyben magának az államnak a szerepe és a jellege változik meg radikálisan, s a belépő fejlesztő-felzárkóztató állam válik a válság leküzdése első szakaszában a főszereplővé. Az uniós belépés időszakában fejlesztő-felzárkóztató államra van szükség, amit az Unió hivatalosan is előír, hiszen az uniós átlag 75 százaléka alatti tagállamoknak hosszú távú stratégiai tervet kell készíteniük, és annak megfelelő fejlesztéspolitikai intézményrendszert kell létrehozniuk (Terták, 2006). A csatlakozás utáni válsággal való birkózás első szakasza tehát az állam koncentrált erőfeszítését kívánja meg a széleskörű reformok beindításához, de magát a fejlesztő államot is ki kell alakítani az államreform révén.⁹

Valóban, „ebben a térségben a reformok szinte soha nem alulról indulnak, hanem épp ellenkezőleg, úgynevezett top-down, tehát fölülről indított és lefelé ható reformok.”, ahogy Gyurcsány Ferenc is megjegyezte egy év végi interjújában. Azt is feltételezte, hogy „túl vagyunk a reformok első szakaszán, ami azt jelenti, hogy elvégeztük a nagy alrendszerek átalakításához feltétlenül szükséges munkát, a régi struktúrák lebontását, és most következik az építés” (Gyurcsány, 2007: 3, 8). A legnagyobb nehézséget azonban minden reformfolyamatban – így a strukturális válság érdemi kezelésében is – az okozza, hogy a megreformált államnak a második szakaszban át kell adnia a vezető szerepet a „társadalmi középnek”, a civil társadalom tetőszervezeteinek, mert csak azok megerősödése és kiépítése teszi lehetővé a felülről megindított reform fenntartható fejlődését. Ám a társadalmi közép nálunk hagyományosan gyenge volt, és a rendszerváltás során felgyülemlett szociális feszültségek még tovább gyengítették. Paradox módon a társadalmi közép gyengeségének az egyik fő oka magának az államnak, s vele a makropolitikai szféra aktorainak a saját gyengeségükből adódó kizorító törekvése. Ezért mindenekeelőtt le kell számolnunk a közhiedelmekben szereplő nagy és erős állam mítoszával a rendszerváltás idején, és vele szembe kell állítani az intézményrendszer európaizálásának sürgető feladatát.¹⁰

Az elmúlt két évtizedben, a rendszerváltás kezdete óta szembetűnő az új demokráciák államainak krónikus és akut gyengesége és tétovasága, ami az uniós belépést követő strukturális, a rendszer egészéből következő, külső és belső nyomás alatt különösen világosan megmutatkozott. A korábbi állam a nyolcvanas évek végén lényegében összeomlott az általános összeomlással, de az új állam azóta sem tudott igazán felépülni és hatékonyan működni. Bár azt imitálta, hogy nagy és hatalmas, valójában mégis kicsi és gyenge volt. Nem tervezte és irányította a társadalmi-gazdasági folyamatokat, hanem sodródott velük, avagy vakrepülést produkált, s képtelen volt nemcsak előre jelezni, hanem akár követni is a társadalom gyors átalakulásait. Az államnak a mi térségünkben még ma sincs pontos és részletes nyilvántartása, avagy adatbázisa a társadalom különféle szféráiról, ezért nem is tudja működtetni, irányítani és

ellenőrizni azokat, ami az adóztatás és a közrend-jogrend fenntartásának kudarcában tűnik ki a legmarkánsabban. Az állam a legjellegzetesebb példája a külső és belső európaizálás szétválásának, hiszen a régiónk államai a „külső”, a tagállami kapcsolathoz szükséges intézményeiket még csak kiépítették, de igen kevésbé jutottak előre az egész intézményrendszer „belső” európaizálásában. Még ennél is látványosabb a pártok „általános válsága” az uniós belépéssel, hiszen beleragadtak az „átmenet” problémáiba az uniós tagság idején is, ezért nincs új programjuk és perspektívájuk az Unió belüli fejlődésre (Ágh, 2006b). A 2004–2007 közötti időszakban az uniós tagság követelményrendszerének „cunamija”, óriási szökőárja elérte a kormányokat, s azok sorra omlottak össze Kelet-Közép-Európában a teljesítménykényszer súlya alatt. A strukturális válság tehát áthatja az egész politikai szférát, nem „politikai” válságként a kifejezés közvetlen belpolitikai értelmében, hanem tartós és mélyreható válságként a szféra megkésett, félbemaradt és eltorzult kiépülése tekintetében.

A csatlakozás utáni válság teljes feltárásához ezért meg kell ismernünk a korai demokratikus állam történetét is, amelyben az erős érdekcsoportok az államot jelentős mértékben elfoglalták (*state capture*), vagyis az állam maga is az erős érdekcsoportok eszközévé vált. A régiónkban a rendszerváltás során az állam „privatizációja”, azaz gyakorlati elfoglalása ment végbe, mivel az egyes erős érdekcsoportok maguk alá gyűrték az állam egy-egy szegmensét, és azt a maguk javára működtetik. Nem a „szabadság kis körei” jöttek létre tehát, mint az önkormányzás intézményei, hanem a „privilegiumok kis körei”, az elprivatizált kis világok kemény magánérődjei az összes társadalmi szférában. A „hazai átalakulás csapdája” valójában nálunk is „a formális és az informális gazdaság kibogozhatatlan egybefonódása”, mint „a piaci folyamatokat hatalmukba kerítő rendies szerkezetek megszilárdulása”, ami lehetővé tette az állami redisztribúció átcsoportosítását a „piacról kiszoruló szegények” kárára és a „piacképes csoportok” javára. Valamennyi új tagállamra kiterjesztve elmondható, hogy a rendszerváltás társadalmi hátterében „az új társadalmi pozíciók »államosítása« körüli küzdelmek állnak” (Szalai, 2006: 14–15, 31, 53). A társadalom ezért nem egyszerűen a foglalkozási és jövedelmi viszonyok alapján polarizálódott, hanem a gyakorlattá kövesedett vagy akár jogilag is rögzített privilegiumok rendszerére alapján. A társadalmi strukturálódás fő szempontját ezért az adja, hogy az erős csoportok az állam átverésére, az adóvisszatartásra és a közpénzekből való élösködésre épülnek, a gyenge csoportok pedig elszenvedői ennek az állandó, államilag szervezett jövedelem átcsoportosításnak. Egészében véve a mai magyar társadalmat is az erős és gyenge érdekképviseletek, hálózatok és koalíciók mély megosztottsága jellemzi (Angelusz–Tardos, 2006).¹¹

Alulnézetben tehát a keleties intézményrendszer útja a *spontán* káosztól a *rendezett*, avagy szervezett káoszig vezet. A kilencvenes évek elején az eredeti intézményi káosz még spontánul jött létre az átalakulás következtében, míg a kétezres években már sorra mutatkoztak annak a jelei, hogy elfajzott, pa-

razita intézmények alakultak ki a hivatalos-állami intézményrendszer gyengeségeinek és deficitjeinek a törésvonalai mentén. A kilencvenes évek elején még mindenki a zűrzavart érezte, most már akár a rendezettség élménye is eltöltheti a társadalmat, csakhogy ez éppenséggel a keleties zsákmány-kapitalizmus szervezettsége, amit az EU-szakértők jól ismernek Görögországból. Míg az államszocializmusban a tipikus hiánycikk az áru volt, addig a korai konszolidáció idején, a vadkapitalizmusban a tipikus hiánycikk a hiányzó állami intézmény vagy szabályozás, mint intézményi deficit. A korszakos politikai diskurzus még most is a nagy állam lebontásáról szól, ami valójában igaz is, de másfelől az állam már az átmeneti időszakban is igen gyenge volt, és azóta is csak tovább hanyatlott. Az intézményeket lehet is és kell is importálni, de ha ketten csinálják ugyanazt, akkor az nem lesz ugyanaz. A nyugati intézmények importjához erős és hatékony állam kell, vagyis nem elég lebontani a régi „nagy államot”, hanem fel is kell építeni az új államot, hogy legyen közrend, közbiztonság és „közműködés” általában, mint hatékony intézményeken alapuló „jó kormányzás”. Az intézményrendszerek se tartanak „örökké”, hanem 15-20 évenként ciklikusan megújulnak, sőt újabban a felpörgött globális világban még gyorsabban átalakulnak, ezért kerül a fejlesztő állam dinamizáló hatása mindinkább előtérbe.¹²

A jelenlegi rendszert Kelet-Közép-Európában viszont egyszerre jellemzi alulszabályozottság és túlszabályozottság, hiszen a gazdaság mindig új területre terjed ki, ezért mindig új szabályozórendszert kell kialakítani a normális működéséhez, mostanság pedig állandó megkésés, megújuló szabályozási deficit tapasztalható a külső-belső követelményekhez képest. Az EU egy szabályozott társadalom, de az új tagállamok elmentek a szabályok megkerülésén alapuló intézményrendszer kiépítése felé, amelyben a nyugatias intézmények helyett azok hamis kópiái vannak forgalomban. Az intézmények a formális jogi szervezési elvek szintjén nyugatiasak, de a tényleges működés rendező elvei keletiesek, mert a szabályok megszegése vagy megkerülése, azaz a szabályszegés vált alapszabállyá a társadalom működésében. Ez az egész strukturális válság legnagyobb rákfeneje, és a reformok legnagyobb akadálya, vagyis a strukturális válság elérte, befonta és jelentős mértékben kiszolgáltatottá tette az államot, ezért az államreform a kezdete és alapvető feltétele a strukturális válság leküzdésének. Most ebben a kérdésben is radikális változás kezdődött az államreform célkitűzésével, ezért kell egy pillantást vetni az Unió helyzetére és követelményeire a Lisszaboni Szerződés aláírása után.

A Lisszaboni Jelentés az év záró dokumentuma és különösen alkalmas az összefoglaló értékelés kialakítására, hiszen drámai erővel veti fel a „jó kormányzás” és társadalmi kapacitás kialakításának kérdését. A 2005 márciusában megújított Lisszaboni Stratégia hároméves ciklusa a végéhez közeledik, ezért minden tagországot felmérő jelentés készült 2007 végén. Az Európai Bizottság 2007. december 11-én megjelentette a stratégiai jelentését az Európai Tanács

2008. márciusi ülésére, s egyben elkészítette az új ciklusra (2008–2010) vonatkozó javaslatát. A Jelentés általános áttekintést ad az Unió állapotáról és értékelést minden tagország helyzetéről. A magyar kormány közreműködésével 2007. októberében már elkészült egy hosszabb értékkelő dokumentum a magyar Lisszaboni Programról, ami rövidítve beillesztésre került a Bizottság 2007. december 11-i átfogó anyagába. A Lisszaboni Stratégiához való érdemi csatlakozás a teljes tagsághoz való eljutás egyik legfontosabb aspektusa, mint „minőségi felzárkózás”, ezért a Jelentés voltaképpen felmutatja az új tagállamok – köztük a magyar fejlődés – jellegzetes negatívumait, és egyben jelzi a feladatait, amelyek egyben a strukturális válság leküzdésének fő útvonalát is jelentik. Nevezetesen a Bizottság az alábbi fő feladatokat jelöli ki Magyarországra: 1) a hátrányos helyzetű csoportok munkaerő-piaci helyzetének javítása; 2) a foglalkoztatás terén fennálló tartós regionális egyenlőtlenségek csökkentése és 3) az oktatási és képzési rendszerek reformja. Ezek a feladatok valóban a „növekedés és foglalkoztatás” (*growth and job*) stratégiai céljait jelölik meg, és az Unió alapértékeinek megfelelően pontosan kijelölik a szociális és területi kohézió szükségességét, mint egyben a strukturális válság leküzdésének főbb területeit.

Végző soron a fejlesztő állam, avagy az általa kiépített fejlesztéspolitikai intézményrendszer csak akkor lehet sikeres, „ha egy nagy kultúraváltó – mondhatni úgy is: modernizációs – projektnek a része. A fejlesztéseken kívül strukturális reformok és tudati átalakulás is kell hozzá. [...] Az uniós pénzek felhasználásának akkor van értelme, ha azokkal egyfajta modernizáció kényszeríthető ki a magyar társadalomból. Magyarországon elvileg létrejöttek nagyon nyugatos szerkezetek, egyfajta kapitalista gazdaság, modern európai jogszabályokkal, van egy modernnek tekinthető politikai struktúránk, legalábbis a jogszabályok szintjén.” Azonban súlyos figyelmeztetés az új tagállamok részére az is, hogy „az unióban az ilyenfajta felzárkózási kísérletek nagyobb része kulturális értelemben és a fenntarthatóság szempontjából nem volt sikeres. Innen nézve a fejlesztési terveink elsősorban nem is a pénzekről szólnak, hanem arról, hogy e pénzek segítségével megteremtünk-e végre egy korszerű, versenyképes struktúrát” (Bajnai, 2007: 12). Ez egy nagyon pontos feladat kijelölés a strukturális válság leküzdésére, s az elkövetkező évek fogják eldönteni, hogy a nyugati elvárások képesek lesznek-e európaizálni az új tagállamokban elterpeszkedett keleties szerkezeteket.

KONKLÚZIÓ: A KITELJESÜLT TAGSÁG CÉLRENDSZERE

A konszolidáció a gazdaságban és a politikában már megkezdődött, ezért ebben a vonatkozásban beszélhetünk már korai konszolidációról (Pridham–Ágh, 2001). Az uniós belépés azonban új ellentmondásokat és új perspektívákat

hozott, ami a tagállami konszolidációt egy évtizedes távlatban jelzi. A keleti kibővítés most először teremtett olyan történelmi helyzetet, amelyben a három szakasz, a formális belépés, a teljes csatlakozás és a felzárkózási folyamatban kialakuló eredményes-versenyképes tagság lényegesen elválik egymástól. Ezt a helyzetet lépcsőzetes belépésnek nevezhetjük, és a csatlakozás utáni válság nyilvánvalóan csak ebben a keretben vizsgálható, hiszen a formális tagságból adódó uniós követelmények teljesítése felfokozza és kiélezi a rendszerváltással megkezdődő strukturális válságot. Átmenetileg, a teljes tagság előtti időszakban a strukturális válság tetőpontra jut, és lezárulása csak a teljes, a „kiteljesült” tagság eléréseivel várható. Maga a tulajdonképpeni társadalmi rendszerváltás lényegében csak később, a felzárkózási szakaszban történik meg, ahogy Írország korábbi példája és Spanyolország mostani esete mutatja. Ez a periodizáció, vagyis a teljes tagság eléréseig tartó csatlakozás utáni időszak és a fellendülési időszak megkülönböztetése megfigyelhető több országban is, főleg persze a fentebb említett Írországban és Spanyolországban, amelyek igazán sikeresek a felzárkózásban, de a fordulat jelentkezik Portugáliában és Görögországban is. Az új tagországokban viszont sokan azért érzékelik úgy, hogy (még) nem volt „valódi” rendszerváltás, mert a társadalmi rendszerváltás még valóban nem ment végbe. A rendszerváltás valójában csak akkor és azzal fejeződik be, ha és amikor a politikai és a gazdasági után a szociális konszolidáció, majd a társadalmi rendszerváltás is megtörténik.

JEGYZETEK

- ¹ Frances Millard (2007: 37,53) a cseh, magyar és lengyel fejlődés összehasonlításánál a „post-EU malaise” kifejezést használja és a közös szociális problémákra vezeti vissza. Heather Grabbe (2007: 124) a fenti országok EU szereplését tárgyalva az „anti-EU backlash” kifejezést használja és rámutat a populista pártok erőteljes térnyerésére. Ezen országok gazdasági fejlődésének közös és eltérő vonásait illetően lásd Greskovits–Bohle (2007). Lásd még Ágh, 2006a/b és 2007.
- ² Ez a tanulmány az OTKA „Európai kormányzás és magyar csatlakozás” (046919) című programja keretében készült, koncepcióját tekintve folytatja a „Magyarország 2020” MEH/MTA projekt vonulatát (Ágh–Tamás–Vértes, 2006 és Vértes–Viszt, 2006), és a magyar helyzet elemzésén keresztül mutatja be a csatlakozás utáni válságot. A jelen tanulmánnyal párhuzamosan írott „Uniós válságkezelés és magyar reformkényszer” (*Magyarország Politikai Évkönyve 2008*) című tanulmányban kifejezetten a csatlakozás utáni válság uniós okaival és hátterével foglalkoztam.
- ³ A *Népszabadság* 2007. november 17-i számában összeállítást közölt „Nincs az országban szociális válság” címen, amelyben a szakértők az adatok alapján kifejtik, hogy a 2007. évben bekövetkezett átlagbér csökkenés nem vezetett szociális válságra, mert nem történt lényeges változás az életszínvonalban. A kilencvenes évek elején azonban súlyos „szociális sokk” érte az átalakuló-demokratizálódó társadalmakat. Az 1992-es mélypontban a Human Suffering

- Index szerint valósággal „kiestek Európából”, ugyanis a 12 transzformációs ország a „moderate human suffering” kategóriájába került a világranglistán, amelyben rajtuk kívül nem volt más európai ország (Berend, 2007: 274). Lásd még Ferge (2000), Ferge (2006), Giddens–Diamond–Liddle (2006), Kvist – Saari (2007), Liddle (2007), Policy Network (2007), Spidla (2006) és Tang (2000).
- ⁴ A Bizottság 2007. október 17-én tette közzé a „Modernising social protection for greater social justice and economic cohesion” című anyagát (ec.europa.eu/employment_social/news/2007/oct/active_inclusion) és felszólította a tagállamokat, hogy 2008. február 28-áig fejtsek ki a véleményüket ebben a kérdésben.
- ⁵ Bajnai Gordon (2007: 11–12) egy 2007. decemberi interjújában pontos társadalmi jellemzést ad: „A magyar társadalomban a preindusztriális vagy prekapitalista-félfeudális struktúráktól egészen a posztmodernig sok minden jelen van – és nem a posztmodern a domináns, az biztos.”
- ⁶ Az IDEA BM/ÖTM program (2002–2007) számos kiadványában – így az Intézményi Reformok Zöld Könyvében is – a társadalmi-területi konfliktuskonténereket részletesen bemutattuk. Lásd legutóbb Kaiser–Ágh–Kis–Varga (2007), Adler–Munkácsi (2007) és Bíró–Molnár (2007), a magyar civil társadalom vonatkozásában pedig Kovács–Villányi (2007).
- ⁷ A kapacitáshiány kérdésében a közszolgáltatások visszaeséséből adódó negatív következményeket az oktatás területén egyrészt a PISA vizsgálatok tárták fel, másrészt az egészségügy helyzete szintén a versenyképességünket rontó tényező (Palócz, 2006). Laki László a témát felvázolva jelzi, hogy a lakosságban jelentősen megnőtt a depressziósok aránya, ami a „társadalmi” egészségkárosodás legjellegzetesebb tünete (Laki, 2006: 184). A Magyarország 2002 MEH/MTA projektben Fazekas Károly dolgozta fel részletesen a foglalkoztatás belső problematikáját és stratégiai kilátásait (lásd legutóbb Fazekas, 2006). Itt jelzem azt is, hogy Bartal (2005), Bódi (2004) és Kákai (2004) rendkívül adatgazdag monográfiái feltérképezik a magyar civil társadalmat.
- ⁸ Közél egy évszázados visszatekintéssel veszi számba a múlt terheit a 2007. február másodikán közzétett, Gönczöl Katalin által kiadott jelentés is.
- ⁹ A fejlesztő államról és a második Gyurcsány kormány reformjairól másutt részletesen írtam, lásd Ágh, 2007a/c, lásd még Lakner, 2007.
- ¹⁰ A magyar érdekképviseleti szférát a „liberális” és a „koordinált” piacgazdaság eléggé zavaros és áttekinthetetlen keveréke jellemzi. Bár hosszabb távon elmozdulás lehet a koordinált, kontinentális modell felé, a különbségek várhatóan mégis sokáig fenn fognak maradni (Neumann, 2006: 405, 421, 428).
- ¹¹ A ‘state capture’ fogalma – összekapcsolva a gyenge állam jellemzésével – szélesen elterjedt az „átmeneti gazdaságokat”, különösen a poszt-szovjet államokat illetően (Hellman et al., 2003; Iwasaki–Suzuki, 2007). Az állam elfoglalása azt jelenti, hogy bizonyos csoportok képesek illegitim eszközökkel az őket érintő állami szabályozást jelentősen a saját javukra befolyásolni. A hazai vitákban lásd Bokros Lajos „A vállalati kultúra típusai az átmeneti gazdaságban” (*Népszabadság*, 2007. december 22.).
- ¹² A Financial Times egy egész oldalas cikkben (The new capitalism: How unfettered finance is fast reshaping the global economy, 2007. június 19.) jellemezte az „új kapitalizmust” azzal,

hogy a gyorsan változó üzleti világ nyomására az állami-politikai szférában állandóan szabályozási deficit keletkezik. A jogállami felszín alatti hazai torzulásokat jól bemutatja Fleck (2006) tanulmánya.

- ¹³ A Jelentés *Communication from the Commission to the European Council* (Brussels, 11. 12. 2007 – COM(2007) 803 final) címen jelent meg. Az új tagállamok és a Lisszaboni Stratégia viszonyáról lásd Ágh (2008), Botos (2007), Samardzija (2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adler Judit – Munkácsy Anna (2007): A gazdaság humán oldala – Foglalkoztatás és oktatás Magyarországon. In Karsai – Vértes (szerk.): *Cikkek a cakkokról: Múlttelenzés és jövőkép*, Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Ágh Attila (2004): A rendszerváltás tragikus befejezetlensége. In *Egyenlítő*, 2004/1. szám, 2004. január.
- Ágh Attila (2006a): *Eastern Enlargement and the future of the EU 27*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila (2006b): East-Central Europe: parties in crisis and the external and internal Europeanization of the party system. In Burnell (ed.): *Globalising Democracy: Party politics in emerging democracies*. London and New York, Routledge.
- Ágh Attila (2007): Bumpy Road ahead in East Central Europe: Post-accession crisis and social challenge in ECE. In Ágh – Ferencz (eds): *Overcoming the EU Crisis: EU perspectives after the Eastern Enlargement*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila – Ferencz, Alexandra (eds): (2007): *Overcoming the EU Crisis: EU perspectives after the Eastern Enlargement*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila (2007a): A fejlesztő állam feladatai és a rendszerváltás kiteljesítése. In *Pénzügyi Szemle*, 3-4. szám.
- Ágh Attila (2007b): Egy év magány: a reformkormány első éve. In *Mozgó Világ*, 8. szám.
- Ágh Attila (2007c): Intézményi versenyképesség és EU-felzárkózás. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 4. szám.
- Ágh Attila (2008): Completing the EU membership in Central Europe: Lisbon Strategy and the qualitative catching-up process. In Bos–Dieringer (eds.): *Die Genese einer Union der 27: Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Ágh Attila – Tamás Pál – Vértes András (szerk.) (2006): *Fehér könyv: Magyarország 2015 – Jövőképek*. Budapest, MTA-MEH projekt, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Ágh Attila – Somogyvári István (szerk.) (2006): *A közigazgatási reform új perspektívái*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Bajnai Gordon (2007): Nagyon könnyű megbukni. Interjú – készítette Bojtár B. Endre és Bundula István. In *Magyar Narancs*, 2007. december 20.

- Bartal Anna Mária (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest, Századvég.
- Berend, Ivan (2007): Social shock in transforming Central and Eastern Europe. In *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 40, 269–280.
- Bíró Péter – Molnár László (2007): Foglalkoztatottság és települési fejlettség. In Karsai – Vértes (szerk.): *Cikkek a cakkokról: Múlttelemzés és jövőkép*, Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Bódi Gábor (2004): *Versenyhelyzetben: A civil szervezetek forrásszerzési lehetőségei az Európai Unióban*. Budapest, Századvég.
- Bos, Ellen – Dieringer, Jürgen (eds.) (2008): *Die Genese einer Union der 27: Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Botos Balázs (2007): A Lisszaboni Program megvalósulása Magyarországon. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 4. szám.
- Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Burnell, Peter (ed.): (2006): *Globalising Democracy: Party politics in emerging democracies*. London and New York, Routledge.
- Csike Klára – Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport, 14. kötet.
- Fazekas Károly (2006): A magyar foglalkoztatási helyzet jelene és jövője. In Vizi–Teplán–Szentpéteri (szerk.): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet kiadása.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Fleck Zoltán (2006): Igazságszolgáltatás reform közben. In Ágh – Somogyvári (szerk.): *A közigazgatási reform új perspektívái*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Giddens, Anthony – Diamond, Patrick – Liddle, Roger (eds.) (2006): *Global Europe, Social Europe*. Cambridge, Polity.
- Gönczöl Katalin (szerk.): (2007): *Vizsgálati jelentés a 2006. szeptemberi-októberi fővárosi demonstrációkkal, utcai rendezvényekkel és rendfenntartó intézkedésekkel kapcsolatos eseményekről*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal.
- Grabbe, Heather (2007): Central and Eastern Europe and the EU. In White et al. (eds.): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.
- Greskovits Béla – Bohle, Dorothee (2007): A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. In *Politikatudományi Szemle*, No. 2.
- Gyurcsány Ferenc (2007): „A népszerűségnek sok gazdája van, a nehézségeknek kevesebb” – interjú, készítette Rádai Eszter. In *Mozgó Világ*, 12. szám.
- Hack József (2006): A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2003): Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies. In *Journal of Comparative Economics*. Vol. 31, 751–773.

- Iwasaki Ichiro – Suzuki Taku (2007): Transition strategy, corporate exploitation and state capture. In *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 40, No. 4.
- Kaiser Tamás – Ágh Attila – Kis-Varga Judit (szerk.) (2007): *Régiók Magyarországa I-II*, Budapest, MTA Kiadó.
- Kákai László (2004): *Önkormányzunk értetek, de nélkületek: Pártok és civil szervezetek a helyi társadalomban*. Budapest, Századvég.
- Karsai Gábor – Vértes András (szerk.) (2007): *Cikkek a cakkokról: Múlttelemzés és jövőkép*. Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Kovács Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Imre – Nagy Kalamász Ildikó (2006): Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Imre (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Balázs-Villányi Viktória (2007): „Hungary. In: *Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia*, New York: Freedom House
- Kvist, Jon – Saari, Juho (2007): *The Europeanisation of social protection*. Oxford, Polity Press.
- Ladányi János (2007): Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről. In *Kritika*. 2007/10. szám, 2007. október.
- Laki László (2006): „Az ifjúság a magyar társadalomban. In Kovács (szerk.):
- Lakner Zoltán (2007): Hátra arc és biankó csekk: Pártok, vezérek, reformok 2006-2007-ben. In *Egyenlítő*, 2007/7-8.
- Liddle, Roger (2007): *A New Social Europe*. URL = www.policy-network.net/researchprogrammes.
- Millard, Frances (2007): The Czech Republic, Hungary and Poland. In White et al. (eds.): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.
- Neumann László (2006): „Az érdekvérvényesítés intézményeinek működése. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Palócz Éva (2006): Az egészségügy és a versenyképesség kapcsolata. In Vizi–Teplán–Szentpéteri (szerk.): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- Policy Network (2007): *European Social Model – Social Lisbon: A New Agenda for Europe*. 21 June 2007, URL= www.policy-network.net/researchprogrammes.
- Pridham, Geoffrey – Ágh Attila (eds): (2001): *Prospects for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester – New York, Manchester University Press.
- Rasmussen, Poul – Delors, Jacques (2007): *The New Social Europe*, Brussels: Party of European Socialists (PES).
- Samardzija, Visnja (ed.) (2006): *Reforms in Lisbon Strategy Implementation: Economic and Social Dimensions*. Zagreb, Institute for International Relations.
- Spidla, Vladimir (ed.) (2006): *A report by the European Social Network* (www.esn-eu.org).

- Stark, Antal (2007): Gazdasági rendszerváltás a volt szocialista országokban. In *História*, No. 1.
- Szabó László (2006): Fejlesztéspolitika és az európai uniós felzárkózás. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 1. szám.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tang, Helena (ed.): (2000): *Winners and Losers of EU Integration*. Washington D. C., The World Bank.
- Terták Elemér (2006): Az Európai Unió 2007-2013. évi pénzügyi keretéről. In *Pénzügyi Szemle*, 2. szám.
- Vértes András – Viszt Erzsébet (szerk.) (2006): *Tanulmányok Magyarország versenyképességéről*, Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Vizi E. Szilveszter – Teplán István – Szentpéteri József (szerk.) (2006): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- White, Stephen – Butt, Judy – Lewis, Paul (eds.) (2007): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.

POLITIKAI BIZALMI VÁLSÁG

Balázs Zoltán

(PhD, habil. egyetemi docens, PPKE BTK, Szociológiai Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az esszében a politikai bizalmi válság problematikáját elméleti szinten igyekszem tisztázni. A válság és a bizalom elemzése után a bizalmi válság mibenlétét határozom meg. Ezt követően négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek: a polgárok közötti, a politikusok közötti, a politikusok és támogatóik közötti, végül a politikai elit és a választók közötti viszonyt. Felfogásom szerint általános „politikai bizalmi válságról” gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes politikai viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról. Végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére, a fenti viszonyok terminusaiban.

KULCSSZAVAK ■ válság ■ bizalom ■ politikai kapcsolatok ■ elit ■ politikus ■ polgár

BEVEZETÉS

A rendszerváltás óta eltelt éveknek szinte mindegyikében találunk olyan fontos politikai kijelentést, amely súlyos válságot, problémát, katasztrófa-közeli állapotot diagnosztizál. A Horthy-rendszer restaurációja versus az idegen erőknek való teljes kiszolgáltatottság; a leszakadók arányának drámai növekedése versus a fogyasztói kultúra fékevesztett terjedése; a küszöbön álló államháztartási csőd versus a magyar tőke megfojtása – ezek a párok egyúttal bizonyos bal- és a jobboldali preferenciákhoz is igazodnak, drámai hatásúak, s jól mutatják a válságérzékelés politikai szubjektivitását is. Természetesen soha nem teljesen légből kapott állításokról van szó, ám az ennyire általános, helyzetértékelésszerű kijelentések elkerülhetetlenül valamilyen politikai irányba is húznak.

A „bizalmi válság” megállapítása az imént idézett példaktól némileg eltér. Egyrészt abban, hogy még azoknál is általánosabb; másrészt abban, hogy – legalábbis ebben a formájában – még nem nevezhető sem jobb-, sem baloldali vesszőparipának. Az alábbi eszmefuttatásban ezért – néhány szakirodalmi, módszertani megjegyzés után – a bizalmi válság problematikáját általában igyekszem tisztázni, majd a négy alapvető politikai bizalmi viszonyulást különítek el és elemzek, végül illusztrációképpen utalok a magyar politika néhány idevágó összefüggésére.

A bizalomról ma már elég széles körű irodalom áll rendelkezésre. Ennek áttekintésére nincs módom, annyit érdemes megjegyezni, hogy a Russell Sage Foundation immár évek óta rendszeresen és tervezetten publikál a bizalom

elméleti és gyakorlati kutatásának eredményeit feldolgozó tanulmányokat és monográfiákat, Russell Hardin vezetésével; a nagy közvéleménykutató szervezetek, a kormányok, az Európai Bizottság pedig rendszeresen rendelkeznek meg bizalmiindex-kutatásokat, illetve követik nyomon ezek változásait.¹ A makroszociológiai kutatások országos szintű összehasonlításokat és elemzéseket is lehetővé tesznek.² A Medián Magyarországon is rendszeresen közöl ilyen indexeket, de tőle független szociológiai kutatások is rendelkezésre állnak (Utasi Ágnes munkássága mindenképpen megemlítenendő),³ elsősorban makroszinten, másodsorban – a helyi politika, illetve bizalmi hálózatok kutatásának termékeként – mikroszinten (a gazdaság mikrovilágának bizalmi problémáival jóval kevesebb hazai kutatás foglalkozik, jóllehet szükségességét a tranzakcióközpontú, institucionalista irányzatot követő közgazdászok egyre erőteljesebben hangsúlyozzák). A bizalom elméleti problémáinak magyarul is hozzáférhető klasszikusa F. Fukuyama könyve,⁴ ezen túlmenően viszont elég kevés irodalmat találunk. Saját, korábban publikált elgondolásaim, észrevételeim a bizalommal kapcsolatban szintén elsősorban elméleti és fogalmi összefüggések, problémák tematizációi, s az alábbiakban is csak utalásszerűen hivatkozom empirikus kutatásokra.⁵ Úgy vélem, nem érdemes addig komoly kutatásokhoz hozzáfogni, amíg a bizalom lehetséges jelentéseit, értelmezéseit és félreértelmezéseit, más viszonyokkal való összefüggéseit nem próbáltuk meg kezelhető formába hozni.

FOGALMAK

Mit jelent tehát a bizalmi válság? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a bizalom és a válság jelentését is tisztáznunk kell. Mindkettő külön-külön is fölöttébb összetett feladat, amelyet itt csak egészen vázlatosan van lehetőségem megoldani. A *válság* kifejezést itt olyan súlyos kollektív diszkomfortézként határozom meg, amelynek valamilyen mérhető (pl. statisztikailag), ténybeli (ez lehet morális tény is) – s éppen ezért: vitatható alapja van. Ennélfogva például a „személyes válság” kifejezés csak analógia, a válság igazi értelme valamilyen közösségi összefüggésrendszerben bontakozik ki. Sokféle diszkomfortézés terjedhet el egy-egy közösségben, de a válság fogalmához kétségkívül valamilyen súlyosságmozzanat tapad. Sokféle közösség kerülhet válságba, értelemszerűen bizalmi válságba is, a továbbiakban azonban csak a politikai közösséget érintő válságra korlátozom a figyelmet.

A *bizalom* pedig olyan aszimmetrikus vagy szimmetrikus viszonyulás, amelyben legalább az egyik fél vagy arra *számít*, hogy a másik fél jóindulatúan, kompetensen, az ő érdekében jár el; vagy *nem számít* ennek ellenkezőjére; vagy legalábbis úgy viselkedik, mintha ilyen megfontolások vezérelnék.⁶

Ehhez a meghatározáshoz néhány értelmező megjegyzés tartozik. 1) A bi-

zalom lehet kölcsönös, de lehet egyoldalú: az egyik fél megbízik a másikban, a másik pedig ennek tudatában van (ennek híján legfőljebb ráhagyatkozásról beszélhetünk). 2) A „számítás” itt nem kalkulációt, valószínűségi becslést jelent, ami nehezen volna összeegyeztethető a bizalom intimitásmozzanatával, hanem csupán „igazított cselekvést”, a felsorolt szempontok (jóindulat, kompetencia, érdek) figyelembe vételét. A szakirodalomban két megközelítés köré csoportosíthatók a bizalom meghatározásai: az egyik az ún. kognitív, a másik a nem kognitív megközelítéstípus. Az előbbi sem tisztán kalkulációval azonosítja a bizalmat, az irányzat klasszikusa, R. Hardin szerint az, akiben megbíznak, a megbízó érdekében jár el, de hogy ennek pontosan mi az oka (szimpátia, közös érdek stb.), az voltaképpen lényegtelen, az a fontos, hogy a megbízó úgy tudja (arra számít), hogy a másik fél az ő érdekét tartja – az adott ügyben, témában – a szeme előtt. A nem kognitív irányzat képviselői a bizalom „indokait” igyekeznek feltárni, s természetesen attitudinális, érzelmi, morális (jóindulat, lelkiismeretesség, altruizmus) alapokra helyezik a nagyobb hangsúlyt. Az itt megadott definíció mindkét irányzat számára elfogadható. 3) Azzal a kitételrel, hogy „nem számít ennek ellenkezőjére,” a nem kognitív megközelítést hangsúlyoztam, illetve azt, hogy egyes bizalmi viszonyok nem egyetlen ügyre, cselekvésre vonatkoznak, hanem tartós kapcsolatra is, amelyekben az állandó tudatosítás, a bizalom kérdésének napirenden tartása nem egyszerűen szükségtelen, hanem adott esetben kifejezetten kontraproduktív. Aki állandóan azon töpreng, hogy valóban megbízhat-e a másikban, az valójában *már nem is bízik* benne; illetve aki újra és újra *bizalmat kér*, az könnyen oda jut, hogy csupán bizalmatlanságot gerjeszt maga ellen. 4) Végül a meghatározásban számításba vettem, hogy vannak bizalmi viszonyulások, amelyeknek az érintettek a szó teljes értelmében nincsenek feltétlenül a tudatában; mások ellenben igen, vagy ők maguk csak bizonyos helyzetben tudatosítják magukban, hogy kapcsolatuk a másik emberrel bizalmi jellegű (volt). Egy-egy váratlan krízishelyzet, pozitív vagy negatív sokk ráébreszthet bennünket arra, hogy a másikban mennyire megbíztunk az adott pillanatig; anélkül, hogy ennek különösebben a tudatában lettünk volna. A meghatározásnak ez az eleme kétségtelenül meglehetősen diffúzzá, empirikusan nehezen kezelhetővé teszi a bizalom fogalmát, ám a valóságot nem tehetjük zárójelbe. A szakirodalomban sajnálatos módon nagyon kevés szó esik erről a mozzanatról.⁷

Mielőtt a „bizalmi válság” jelentését ezek után összeraknánk, még két gondolati szálat kell elvarrnunk.

Az egyik arra vonatkozik, hogy vajon mi a viszony a szóban forgó jelenségek és ellentéteik között. A viszonylag jól meghatározható 'válság' ellentétét meglehetősen nehéz egzakt módon leírni, valamilyen normálállapotra, rendezett körülményekre, boldogság-, illetve elégedettségi indexekkel mért szociológiai-gazdasági környezetre lehet gondolni. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy mint a legtöbb hasonló, politikailag is gyakran használt fogalom esetében, a

válsághelyzet értelmezésénél is szükség van legalább homályos elképzelésre az ellentétes fogalommal kapcsolatban, amely tehát a valamilyen értelemben „normális” körülményeket jelent.

A bizalomnak az ellentéte, a bizalmatlanság jóval erősebb kontúrokkal rendelkezik (s így voltaképpen harmonikusabb is volna „bizalmatlansági válság”-ról beszélni). A bizalmatlanság nem egyszerűen a bizalmi viszonyokban bekövetkező törés, hanem a jóindulat, a kompetencia, a lelkiismeretesség és más fontos, a bizalmat konstituáló affektív, attitudinális, prudenciális és morális tényezők ellentétének (rosszindulat, inkompetencia, lelkiismeretlenség, korrupció, félelem) a dominánssá válása magánkapcsolatokban és közösségi szinten egyaránt. A bizalommal kapcsolatos és általában vett pozitív értékelésnek éppen az az oka, hogy a bizalmatlanságot nagy rossznak tekintjük, tehát a két viszonyt nagymértékben egymáshoz képest érzékeljük annak, ami. Persze tudvalevő, hogy a bizalomnak is vannak, lehetnek káros vagy nemkívánatos fajtái, esetei. Ilyen a vakbizalom vagy a közös rossz elkövetésén alapuló cinkos bizalom. De arra is gondolni kell, hogy bizonyos fokig minden erősen bizalmi viszony – pszichológiai okokból – bizalmatlansági viszonyokat is indukálhat; a kizárt vagy magát kizártnak érzékelő harmadik személyben például nőhet a bizalmatlanság, s ugyanez vonatkozik a csoportokra is: az etnikai csoportok közötti konfliktusok kiéleződése együtt jár a csoporton *belüli* bizalmi viszonyok erősödésével, ami pedig a csoporton kívüli bizalmatlanság erősödését okozhatja).

Ugyanakkor a bizalom és a bizalmatlanság együttvéve sem írja le teljesen a lehetséges „bizalmi jellegű viszonyulások” tartalmát! A „bízni” és a „nem bízni” között elég széles spektrum helyezkedik el, amelyen a „se nem bízom, se nem nem bízom” kapcsolatai találhatóak.⁸ Itt főleg az idegenek közötti interakciókra kell gondolni, márpedig ezek a modern társadalmakban egyre nagyobb jelentőségűek. Gondoljunk a közlekedésre, vagy azon belül a tömegközlekedésre: gyakran kerülünk igen közeli fizikai kapcsolatba idegenekkel metrón, buszon; sokszor „éles” helyzetben és tartósan, mint a repülőgépen; s nem tudjuk, hogy a mellettünk álló-ülő ember nem súlyosan fertőző-e, nincsenek-e terrorista szándékai, nem súlyosan depressziós-e, akitől a következő pillanatban bármi kitelik. Ezek a félelmek teljesen racionálisak lehetnek, s mivel a bizalomhoz szükséges feltételek ellenőrzésére nincs módunk, a nagyfokú bizalmatlanság látszik a helyénvaló „default”-beállítódásnak; többnyire mégsem eszerint járunk el. Mindazonáltal vonakodnánk azt mondani, hogy csak azért, mert nem nem bízunk meg a körülöttünk lévőkben, kifejezetten megbízunk bennük. Fölvethető, hogy itt egyáltalán nincs szó sem bizalomról, sem bizalmatlanságról. Ez lehet, mégis, szükség esetén egy ilyen „primordiális” viszonyrendszerből igen gyorsan kialakul (pl. egy baleset, egy rosszullet kezelésénél) egy masszív bizalmi vagy bizalmatlansági hálózat a résztvevők között, ami arra utal, hogy

a korábbi, „felkészülési” folyamatnak illetve helyzetnek mégis csak volt valami köze a kifejezett, „pozitív” bizalomhoz vagy bizalmatlansághoz.

Másodszor tisztázni kell, hogy hogyan tudjuk koherens módon együtt kezelni a válságot, amely kollektív, közösségi szintű jelenség, és az alapvetően személyes fogalomként meghatározott bizalmat vagy bizalmatlanságot. A megoldáshoz fontoljuk meg, hogy a nem személyekbe vetett bizalom értelmezhető-e, s ha igen, miképpen. A szakirodalomban van olyan nézet, amely az intézményekbe, elvont szabályokba vetett bizalom fogalmát elveti, a kívánatos koherencia megteremtését lehetetlennek nyilvánítva, illetve az intézmények legitimitását nem bizalmi kérdésnek tartva. Mások fordítva gondolják, s az intézmények elkerülhetetlen személyes mozzanatait (képviselők, ügyintézők, vezetők) hangsúlyozzák. A magam részéről úgy vélem, hogy az intézményekbe vetett bizalom vizsgálata valóban nehezen kezelhető kérdéseket vet föl, s helyesebb, ha az intézmények (esetleg: eljárások, szokások, normák, szabályok) működésének eredményességével, hatékonyságával kapcsolatban a „ráhagyatkozás”, a „megbízhatóság” (*reliance*) kérdését vizsgáljuk, empirikus kutatásokban is. Így pl. jobb, kevésbé félreérthető, illetve könnyebben értelmezhető válaszokhoz jut a kérdező, ha nem azt a kérdést teszi föl, hogy „mennyire bízik ön a rendőrségben?”, hanem azt, hogy „megbízhatónak tartja-e a rendőrséget / a rendőrség működését?” Ha a kérdező a bizalom kérdését veti föl, úgy, ahogyan azt a személyes kapcsolatokban szoktuk, akkor óhatatlanul az adott intézményhez kötődő személyek teljesítménye felé „torzít”, ami persze lehet kívánatos és fontos eredmény, de éppenséggel félrevezető is.⁹ A modern államoknak mint bürokráciáknak, a modern demokratikus politikai mechanizmusoknak (választások) és elveknek (népszuverenitás, ill. annak közvetett gyakorlása, hatalommegosztás, fékek és ellensúlyok, alkotmány) rendszerint éppen az az értékük, hogy személyes teljesítményektől függetlenül is „megbízhatóan” működnek, ennél fogva a velük kapcsolatos bizalmi kérdés fölvetése valódi értékük és jelentőségük tekintetében bizonytalanítja el a polgárokat. Ugyanakkor egyetlen intézmény, norma, szabály „működtetése” sem nélkülözheti a személyes emberi cselekvést, döntést, függetlenül azok rutinizáltsági fokától. Ezért soha nem *egészen* félrevezető az intézményekbe vetett bizalom iránt sem érdeklődni.¹⁰

A probléma kezelését azzal egyszerűsítem, hogy a továbbiakban a bejáratott, rutinszerűen működő (és rendszerint viszonylag magas „bizalmi indexet” produkáló), bürokratizált, illetve a politikai közösséget leginkább érintő politikai folyamatoktól viszonylag távol lévő intézményeket figyelmen kívül hagyom, csakúgy, mint a még elvontabb szinten elhelyezkedő szabályok, elvek, eljárások, normák lehetséges bizalmi problémáinak tárgyalását. A pártok, politikai elitcsoportok, parlamenti és önkormányzati képviselők, magyarán a politikusok és választóik (felhatalmazóik) ugyan maguk is intézményesülnek (a pártok, a parlament, a helyi testületek, illetve a „választóközönség”, a „választókerület” stb. nem *ad hoc* csoportosulások, hanem vagy történettel, identitással, eljá-

rásrenddel stb. rendelkező intézmények, vagy legalábbis jogilag, filozófiailag körülhatárolt közösségek), de a politikának sokkal személyesebb aspektusait hordozzák, mint a bíróságok, a közigazgatási apparátusok, a hatóságok, a fegyveres testületek, noha ezek is a közhatalom részei, s mint ilyenek a politikai közösség politikai karakterének igen fontos alakítói.

Így annak ellenére, hogy a nagy létszámú demokratikus politikai közösségekben a politikusok és a választók között a személyes kontaktusok, interakciók intenzitása és sűrűsége jóval kisebb, mint kisebb közösségekben, részben a tömegkommunikáció, részben a demokrácia belső logikájának hajtóereje mindenképpen lehetővé és értelmessé teszi azt a föltételezést, hogy a választók és a politikusok között valamilyen mértékben személyes bizalmi viszony van.

E két gondolati szál elvarrása után megpróbálkozhatunk a politikai közösséget érintő bizalmi válság körülírásával. *Ez olyan kollektív diszkomfortérzet, amely a politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszonyok szokásos alapját, indokát adó tényezők (kompetencia, jóindulat, lelkiismeretesség, érdekezésség stb.) széles körben érzékelt meggyengüléséből vagy meglétük kétségessé válásából ered, amelyet az érintettek vagy kifejezetten bizalmatlanságként, vagy a bizalom hiányaként írnak le és tudatosítanak, illetve ennek megfelelően cselekszenek és viselkednek.*

POLITIKAI BIZALMI VISZONYOK

Nagy létszámú közösségekben, mint a politikai közösség is, igen sok bizalmi viszonyelem van, s természetesen aligha adható meg olyan objektív küszöbszám vagy mérce (hány ilyen viszonyt kell megszűnnie vagy megkérdőjeleződnie, illetve milyen mértékben), amelynek átlépése a bizalmi válság diagnosztizálásának egyértelmű indoka volna. Számolni kell azzal is, hogy – mint más válságok – a bizalmi válság is öngerjesztő lehet; továbbá mindazokkal a problémákkal, amelyek abból adódnak, hogy a bizalom egyes típusai (kognitív, nem kognitív és nem reflexív) sokszor egymás ellen is hathatnak. Ezért a továbbiakban is az elméleti, logikai összefüggések számbavételénél maradok. Az áttekinthetőség kedvéért ezeket sematikus összefoglalom.

A nyílt bizalmi viszonyulásokat jelentenek. A bizalmi viszony mint viszony értelemszerűen legalább kétszereplős, azaz minden nyílt két szereplőt köt össze. Ahogy jeleztem, lehetséges, de nem szükséges, hogy egy bizalmi viszony kölcsönös legyen, ezért nem egy kétirányú, hanem két egyirányú nyílt tüntetem föl mindenhol. A már meghatározott korlátok között négy szereplőt különböztetek meg, azaz két vezető politikai aktort (egyént vagy csoportot, pl. pártot) és két nem vezető politikai aktort (ugyancsak egyént vagy csoportot). A határok nem mindig egyértelműek, így pl. egy politikai párt tagjai bizonyos értelemben az alsó, egy másik értelemben a felső szinthez tartoznak (maguk is viselkedhetnek politikai döntéshozóként, vezetőként, de egyszerű „tömegként”,

mezei támogatóként is). Ezzel a mostani szempontból mellékes problémával a továbbiakban nem foglalkozom.

Mindenekelőtt arra kell felfigyelni, hogy mindkét szinten két (értsd: legalább két, de akár több) szereplő különböztetendő meg. Ez azt a tényt hivatott megjeleníteni, hogy a politikai tevékenység inherens módon hordoz konfliktusos mozzanatokat is. Ezt a tényt a plurális politikai rendszerek nyíltan vállalják, más rendszerek esetleg igyekeznek elleplezni, de csak ritkán sikerrel. A politika részben, ám szükségképpen konfliktusos természetének politikaelméleti hátere jól ismert, ezt nem részletezem. A bizalom ugyanakkor éppen nem a két fél érdekeinek ellentétét, hanem összeegyeztetését, sőt, kifejezetten azonosságát tételezi föl. A politika világában ezért – ahogy ezt Hardin is hangsúlyozza – a bizalom kérdését eleve célszerű „bizalmatlanul” kezelni, s ez nem csak a kutatóra, hanem a résztvevőkre is vonatkozik. Természetesen a konfliktus mellett a kompromisszum, a konszenzus, az egyetértés, a közösségvállalás nélkül sincs politikai közösség, sőt, mivel a társadalomban föllépő konfliktusok megoldásának, kezelésének, mederben tartásának nincs más módja, mint a valamilyen elfogadható politikai eljárásrend szerinti megegyezés, ezért a bizalmi viszonyok teljes száműzése biztosan túllépés a célon. Mármost ha a konszenzus és a diszszensus vagy konfliktus mindig együtt van jelen a politikai viszonyokban, ha nem is azonos súllyal (ez ugyanis a cselekvést lehetetlenné tenné), sőt, részben ez a jelenség teszi politikáivá ezeket a viszonyokat,¹¹ akkor a bizalom ezekben a viszonyokban meglehetősen sajátosan alakul. Nem azzal kell számolnunk, amit Carl Schmitt vélhetően erről gondolna, hogy ti. a barátstátus automatikusan a bizalmi, az ellenségstátus a bizalmatlansági viszonyt alapozza meg, hanem azzal, hogy minden politikai kapcsolatban egyszerre jelenik meg a bizalom és a bizalmatlanság, vagy – adott esetben – a kettő között húzódozó tér.

Azt, hogy sokféle társadalmi kapcsolatot színez a politikai bizalom, Claus Offe (1999) is kiemelte, de nem részletezte. A magam részéről – a fenti ábrát követve – négy politikai kapcsolattípust különböztetek meg. Az egyik *a*) a polgárok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (az alsó négyzetben belüli nyilak). A másik *b*) a politikusok (egyének és csoportok) közötti politikai bizalom (a felső négyzetben belüli nyilak). A harmadik *c*) azonos táborba tartozó polgárok és a politikusok közötti politikai bizalom (az alsó és felső ellipszisek közötti nyilak). A negyedik *d*) pedig a politikusok és a polgárok összessége („elit” és „nép”) közötti politikai bizalom (a négyzetek közötti nyilak). A továbbiakban ezeket veszem sorra, mégpedig a bizalom definíciójában említett alapjainak, illetve elemeinek segítségével.

A polgárok közötti politikai bizalom

Tömegtársadalmakban rendszerint egyszerre figyelhető meg bizonyos klasszikus kapcsolatok meggyengülése (közös normák, tradíciók stb.) és új kapcsolatok megerősödése. Ezek között a nemzeti érzület a legfontosabb, s ráadásul ez jellegzetesen politikai viszony. Sokféle nemzeti érzület van és lehetséges, köztük egészen racionális-morális jellegű és affektív, érzelmi jellegű egyaránt, s persze ezek a valóságban rendszerint keverednek is. Ezért a honfitársi, nemzettársi viszonyok jól vizsgálhatók bizalmi viszonyokként is. Értelemszerűen ennek a viszonyoknak a jelentősége akkor kiemelkedő, ha külső fenyegetés éri az adott politikai közösséget, hiszen ilyenkor válik egyáltalán az egyszerű polgárok számára is közvetlenül elérhetővé a politikai cselekvés lehetősége (aminek persze adott esetben nem feltétlenül örül, gondoljunk Bibó István nevezetes megállapítására a kelet-európai parasztság számára a történelem által könyörtelenül föltett nemzeti sorskérdések sokaságára). A bizalmi viszony egyik alapját jelentő közös érdek ilyenkor a megmaradás, a lét kérdése, ami rendkívül erős alapot ad, hosszú és tartós háborúk megvívására is alkalmassá téve az adott közösséget. A másik polgár jóindulata, politikai kompetenciája, egyéb morális erényei ilyen esetekben mellékessé válnak. Az érdekes az, hogy a nemzeti összetartozás bizalmi viszonyaiban a kognitív és nem kognitív elemek egyszerre és egyformán erősen jelennek meg, helyesebben a megmaradás, a lét kérdései bizonyos fokig *túl vannak* a kognitív és nem kognitív felosztáson: a létebeli fenyegetettség egyszerre érzés és tudat, egyszerre hiperracionális és hiperaffektív.

Értelemzhető-e egyáltalán a bizalom többi, a közös érdeken kívüli alapja, indoka a nemzeti közösségként felfogott politikai közösség tagjai között? A jóindulat, a lelkiismeretesség, a morális erények vélhetően nem, illetve nem a mindennapokban szokásos értelemben, hiszem – a fentiek szerint – ez a fajta kapcsolat csak ritkán válik élessé. Viszont éppen a létkérdésjelleg miatt a bizalmatlanság mint fenyegetés, veszély különösen is súlyos lehet sokak szemében, akik éppen ezért állandóan vizsgálni, ellenőrizni kívánják a kérdéses politikai bizalmi viszony alapjainak meglétét. Érzelmeket és ritkán használatos erényeket ellenőrizni persze elég nehéz, nem véletlen, hogy a nemzeti érzület, a nemzettudat minősége iránt aggódók a polgárok nemzeti kérdésekben való *kompetenciáját* igyekeznek ellenőrizni, fejleszteni, elmélyíteni és így tovább, persze minduntalan beleütközve a bizalom egyik klasszikus problémájába, hogy a bizalom „fejlesztése” adott esetben nem más, mint a bizalmatlanság „gerjesztése.”

Természetesen nem csupán a nemzeti érzület, a nemzettársi viszony az egyetlen politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között. A demokratikus hatalmi berendezkedés számtalan további lehetőséget ad a politikai részvételre, sőt, kötelességként el is várja ezt a polgároktól. A közös ügyek intézése politikai

kapcsolatokat alakít ki, s ezek közismerten fontosak úgy a republikánus felfogás, mint a különféle bázisdemokrata, „civilpolitikai” ideológiák számára. Ez a fajta polgárok közötti politikai kapcsolat kevésbé van kiélezve a megmaradás, a lét kérdéseire, de ez a dimenzió sem hiányzik belőle. A köztársaság vagy a demokrácia védelme olykor komoly áldozatokat is megkövetelhet, s kérdés, hogy egy polgár mennyire számíthat társai republikánus/demokratikus elkötelezettségére. Van-e olyan kompetencia, amelynek megléte vizsgálható? Itt is Bibóra utalok, akinek aforizmáját: demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni, nem véletlenül emlegették a rendszerváltás során olyan gyakran, s ma is jól ismertnek mondható. A demokrácia iránti lelkesedés, elkötelezettség persze nem csak a félelemmel, illetve annak ellentétével, a „közbátorsággal” (ami eredetileg közbizalmat is jelentett) van összefüggésben, hanem számos további „polgári erénnyel:” a magán- és a köztulajdon tiszteletével, az igazságosság és a jogrend iránti érzékkel, a törvénykövető magatartással, a demokratikus eljárások preferálásával – a sor hosszan folytatható. Értelemszerűen ezek a képességek, erények – ahogy írtam – „éles” helyzetben (polgárháborús helyzet, a szabadság fenyegetettsége) szükségesek igazán, de a nemzeti érzülettel ellentétben a demokrácia mindennapos működésében is elengedhetetlenek. Egy törvényszegés, bűncselekmény, főleg és elsősorban akkor, ha nem „családi-rokoni” kapcsolatrendszerben, hanem idegenek között, idegenek rovására történik, mindig hordoz magában valamilyen politikai dimenziót is, ahogy Hobbes és Locke egyaránt kiemelte. Egy morálisan fontos törvény megszegése nem egyszerűen az erkölcsi rend elleni lázadás, hanem a politikai rend felforgatása, a politikai közösség megtagadása is. Nem egyszerűen a közerkölcsöt, hanem a „közbátorságot” is megrendíti.

A legnagyobb nehézséget kétségkívül az okozza, hogy a republikánus / demokratikus politikai bizalmi kapcsolat a polgárok között szükségképpen meg van terhelve a politika kettős, konfliktusos és konszenzusos természetével. Egyáltalán nem könnyű a politikailag más véleményen lévő polgártárssal politikai bizalmi viszonyban maradni, ami nem egyszerűen annak demokratikus elkötelezettségét, a *totális* győzelem akarásáról való hihető, hiteles lemondását, hanem a politikai ellenfél ellentétes nézeteinek pozitív elfogadását is jelenti.¹² Magyarán az ellenfeleknek nem csupán a demokrácia elvont eszméje és/vagy gyakorlati, részben magánhasznai érdekében, hanem – tudásuk és kompetenciájuk töredékes, esetleges voltának belátása után – az ellenfél eszmei, elvi igazságának részleges vagy bizonyos értelemben vett elismerése, elfogadása miatt is okuk lehet bízni egymásban. De ez kétségkívül igen komoly morális és intellektuális erőfeszítéseket tételez fel, s még nehezebbé teszi a kívánatos színvonalú politikai bizalom kialakulását a polgárok között, hiszen megfelelő történelmi tapasztalatok híján, illetve ellenkező hatású történelmi tapasztalatok alapján könnyen juthatnak arra a következtetésre, hogy az ellenfél egyáltalán nem is képes egy ilyen kényes bizalmi viszonyt kialakítani és fenntartani.

Empirikusan is hasznosítható tanulságként annyit mindenképpen szeretnék rögzíteni, hogy a politikai bizalom kutatása során minden mást megelőzően tisztázandónak az alábbi kérdéseket látom. Hogyan tematizálhatjuk a polgárok közötti politikai jellegű bizalmi viszonyokat? Ezeknek milyen főbb típusait különböztethetjük meg? Milyen indokokat érdemes föltételeznünk ezek mögött? Hogyan kezeljük a politika inherensen kettős – konfliktusos és konszenzusos – természetét a bizalmi viszonyok keretein belül?

A politikusok közötti politikai bizalom

Ezt a viszonylatot az előbbtől azért érdemes megkülönböztetni, illetve külön tárgyalni, mert bár az előbbieken elmondott szempontok itt is mérvadóak (ezeket nem ismétlem meg), a politikusok és csoportjaik között a polgárokkal és csoportjaikkal szemben rendszerint fennáll (1) a személyes ismeretség és (2) valamiféle szakmai- illetve elittudat.

A személyes ismeretség jelentősége a bizalmi viszonyok esetén kiemelten fontos, annak hiánya kifejezetten megoldandó feladattá teszi a bizalom fogalmának értelmezését. A politikai vezetőrétegen, eliten (ami lehet országos és helyi szintű is) belül ez a személyes ismeretség rendszerint adott. Természetesen nem mindig közvetlenül, de rendszerint könnyen hozzáférhetőek olyan személyes információk, amelyek a politikusok közötti kapcsolatok alakulásában döntő fontosságúak. A bizalom tekintetében itt inkább az a kérdés, hogy milyen mértékben tolódik el a bizalom elemei között a kognitív elem javára a kapcsolat lényege. Ugyanis minél kalkulatívabb, racionálisabb, haszonelvűbb ez a viszony, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy megszűnik valódi értelemben vett bizalmi jellegű lenni, s átadja helyét a ráhagyatkozással, vára-kozással jellemezhető viszonyulásnak. A személyes információk a politikában éppoly racionálisan hasznosíthatók, mint az üzleti szférában, sőt, gyakran ezek jelentik a valódi, igazán hasznosítható tőkét. Ennélfogva az eliten belüli személyes ismeretségek alakulását döntően befolyásolja, hogy a résztvevők egymásról szerzett információi nem annyira a bizalom, hanem racionális, érdekvezérelt cselekvés magyarázatában kapnak helyet. Más szóval ezek az ismeretek nem a másik jóindulatának megalapozására, hanem viselkedésének előrejelzésére lesznek alkalmasak.

Ezt a vonást, amely a politikusok közötti bizalmi viszonyok fontosságát empirikus értelemben mérsékli, bizonyos fokig ellensúlyozza a közös hivatás és „szakmaiság” tudata, a politika üzemszerű működésének fenntartásában való közös érdekelttség. Ez vélhetően főleg olyankor fontos, amikor új szereplő érkezik az „üzembe” (a választások után gyakran nem egy, hanem egyszerre sok), akinek meg kell tanulnia a szakmát, bizonyos kompetenciákat el kell sajátítania, s ezeket távolról sem csak a saját táborának, csoportjának politiku-

saitól (akikkel főszabályként, s ezt nem szabad elfelejteni, a politika alapvető sajátosságai miatt potenciális versenyhelyzetben van!), hanem az ellenfelektől is tanulja. Az ilyen jellegű bizalmi viszonyt tovább erősítheti, ha az „üzem” (eljárások, intézmények, szabályok, kompetenciahatárok) kialakítása közös munka (alkotmányozás vagy azzal egyenértékű törvényalkotás) eredménye. Az ebben közvetlenül részt vevők, politikai ellentétek ellenére is, bizonyos mértékben egyformán érdekeltek abban, hogy alkotásuk fennmaradjon, kiállja az idők próbáját, magyarán itt a bizalmi viszony egyik fontos alapját adó érdekazonosság, illetve kölcsönös és nem haszonelvű érdekbeszámítás meglétével is számolhatunk.

Az azonos táborba tartozó politikusok és polgárok közötti bizalmi viszony

Ezekben a bizalmi viszonyokban a politika konfliktusos jellege értelemszerűen háttérbe szorul, ennél fogva a legerősebb vagy klasszikus bizalmi jellege vélhetően ezeknek a politikai kapcsolatoknak van. Egyúttal azt is várhatjuk, hogy a bizalom kognitív elemei mellett erőteljesebben jelentkeznek a nem kognitív, attitudinális-affektív elemek. Ez nem azt jelenti, hogy a kognitív elemeknek semmi jelentőségük sincs, hiszen – normális demokratikus környezetet föltételezve – a választási siker vagy sikertelenség egyértelműen értékelhető kompetenciakritériuma az adott tábor vezető politikusoknak. A súlyos sikertelenség az erős affektív szálakat is megszakíthatja. Sőt, ahogyan azt az amerikai elnökválasztások klasszikusan példázzák, egy-egy tábor szavazói, támogatói saját politikusaik „kiválasztásánál,” bizalmi viszonyaik alakításánál figyelembe veszik azt is, hogy kedvenc, vagy bizalommal kitüntetett saját politikusaik milyen bizalomra számíthatnak az *ellenfél* táborában. A kognitív elemek tehát itt sem elhanyagolhatók, a kiinduló állítás csak annyit tartalmazott, hogy a nem kognitív elemeknek viszonylag nagyobb súlya van az ide sorolt politikai bizalmi kapcsolatokban. Az elvi-ideológiai hitelesség, a morális erények, a személyes múlt, a kifogástalan és példászerű magánélet még egy adott helyzetben sikertelen politikus számára is biztosíthatják a túlélést.

Persze – ellentétben az előző kapcsolattal – a személyes ismeretség lehetőségei itt csekélyebbek, holott a személyes kapcsolat a bizalom fontos összetevője. Ezt a legtöbb modern, néppártot vagy kifejezetten médiapártot vezető politikus igyekszik is ellensúlyozni, illetve pótolni; s a politikai sikeresség/sikertelenség helyett lehetőleg a bizalmi viszonyt tartósabbá tevő nem kognitív, a kompetencia kérdéseit háttérbe szorító momentumokat kiemelni; illetve a vezetői kompetencia szűkebben racionális, szakmai kérdéseit minél jobban feloldani a „bizalomra méltóság” különböző egyéb szempontjaiban.

Ennél a kapcsolattípusnál fel kell hívni a figyelmet egy fontos aszimmetriára is. Az ábrán minden kapcsolatot két nyíllal jeleztem, hogy ne sugalljak

automatikus kölcsönösséget. Ez itt válik először fontossá. Nemcsak a támogatóknak, a saját tábor választóinak a politikusba vetett bizalma érdekes, hanem a fordítottja is. A politikus számára is fontos kérdés, hogy mennyire bízik meg saját táborában, támogatóiban. Az nem kétséges természetesen, hogy úgy kell tennie, mintha megbízna, ellenkező esetben a felé irányuló bizalmat nyilvánvalóan megingatná. De, különösen nagy néppártok esetében, amelyeknél a párttagság, a bevethető aktivisták létszáma és a választási sikerhez szükséges választói létszám között több nagyságrendi különbség van, a politikusnak rendszerint el kell gondolkodnia azon, hogy az egyes választói csoportjaiban mennyire bízik meg, illetve a többi csoportban tud-e önmaga iránt bizalmat gerjeszteni. Ez igen kényes dolog, hiszen a bizalom egyes elemei és egyes alapjai, ahogy többször jeleztem, egymás ellen is hathatnak, illetve ördögi köröket idézhetnek elő. Egy választói csoport inkompetenssé, előítéletessé, a politikai ítélőképesség hiányában szenvedővé, vagy egyszerűen rosszindulatúvá nyilvánítása vélhetően nem növeli a bizalmat az ő körükben, de növelheti a bizalmat a saját támogatók között. A nyers érdekezésség kijelentése (osztályhelyzet, konkrét juttatások megígérése) erős bizalmat is gerjeszthet a politikus iránt, de az esetleges szükséghelyzetben, az ígéretek betartásának ellehetetlenülésekor nagyon gyors bizalomvesztés következhet be, amelyet már nem lehet mással pótolni. A bizalom kérdésének napirenden tartása a saját táboron belül éppenséggel alá is áshatja a bizalmat; de megtörténhet ennek a fordítottja is. Ugyanígy: a bizalom kérdésének fel sem vetése adott esetben jót tehet a bizalmi viszony fennmaradásának, de a politikust el is bizonytalaníthatja, s így máris a bizalmatlanság légkörét teremti meg.

A politikusok és a polgárok közötti bizalmi viszony

Negyedikként vegyük szemügyre a talán legnehezebben értelmezhető politikai bizalmi viszonyt, amelyet – leegyszerűsítve – a nép és az elit, illetve a választók és a politikai vezetők közötti viszonynak is nevezhetünk. Az értelmezés nehézségének okait könnyű belátni: mindkét „szereplő” kollektívum, ezért itt a személyesség mozzanata egyáltalán nem értelmezhető, csak analóg módon; az „elit” és a „nép” is megosztott, illetve a megosztottságon kívüli (főntebb elemzett) konzenszuális mozzanatok gyakran meglehetősen gyengék. Mindazonáltal a modern demokrácia a népfeltség elve nélkül működésképtelen, ennél fogva a „nép” valamilyen módon mégis csak politikai szereplő, „akire” ráadásul nem pusztán fiktív, hanem sok országban nagyon is valóságos intézmények, pl. a népszavazás működtetése van rábízva. A politikai vezetés szintjén pedig a „törvényhozás” ugyanígy kormány és ellenzék közös felelőssége, még ha a konkrét törvények tartalma természetesen a többség akaratát tükrözi is. Ennél fogva nem teljesen értelmezhetetlen az a kérdés, hogy a két szereplő között

a politikai bizalmi viszony milyen természetű. Mindazonáltal a bizalmiindex-kutatásokban gyakran fölöttébb kérdés, hogy mennyire bízik meg a válaszadó a parlamentben, a kelleténél jobban leegyszerűsíti a problémát.

A tömegdemokráciák – a már említett elvi alapok miatt – hajlanak a populista politikai „kiigazításokra.” Ezt a hajlamot részben éppen a bizalmi viszony politikai értelmezésének vágya idézi elő. A „nép” és „vezetője” között személyesebb kapcsolat lehet – nagyjából az előbbi típus mintájára –, mint a nép és a szükségképpen megosztott vezetői között. Andrew Jackson Amerikájától III. Napóleon Franciaországáig már a 19. század közepére létrejöttek a demokrácia afféle monarchikus változatai vagy annak kezdeményei, amelyek több tekintetben a demokratikus korok előtti politikai állapotokat is felidéztek. Számos európai demokrácia megtartotta a monarchikus államformát, amely a családias, humanizált bizalmi viszonyokat jeleníti meg a száraz, sokszor könyörtelennek gondolt politikai harc terepén. Hasonló jellegzetességek a köztársasági elnökök vagy más, paternalisztikus szerepkörként is felfogható politikai tisztségek „értékelésénél” is megfigyelhetők. Éppen *ezekhez képest* értékelődik le a „veszekedő gyerekek” szerepét betöltő parlamenti pártok, politikusok együttesébe vetett bizalom. A bizalommal oly nehezen összeegyeztethető konfliktusos helyzeteket a kollektív politikai psziché így mintegy kivetíti a parlamentre, megszabadul tőlük, hogy annál erősebb, megtisztult bizalmi viszonyban láthassa magát a pártok felett álló közszereplőkkel.¹³

További nehézséget jelent, hogy a „politikai kompetencia” mibenléte a választók számára (is) homályos. Az államigazgatás működésének, a kormányzás technikájának és a törvények minőségének megítélése nem könnyű, különösen az utóbbi, holott valószínűleg éppen ez a politikusi kompetencia egyik legfontosabb mérőeszköze. Ugyanakkor azok a felmérések, amelyek egy adott ország lakosságának általános elégedettségét, boldogságát, derűlátását igyekeznek számszerűsíteni, főleg nemzetközi összehasonlításban valamit talán elárulnak arról is, hogy milyen a törvények, a törvényes rend minősége, amelynek alakításába kétségkívül a politikai elit tud a leginkább beleszólni. Ezeknek a felméréseknek a politikai elitbe vetett bizalommal való összevetésére még nem láttam példát; de elképzelhető, hogy van ilyen: az elvi összefüggés mindenestre könnyen belátható.

A politikai vezetők viszonya a „néphez”, a „választókhöz” szintén ambivalens. Vannak országok, amelyekben egyáltalán nincs népszavazás, másutt pedig a „nép” igen korlátozott hatáskörrel rendelkezik csupán. A korlátozás indoka többnyire a kompetencia hiánya, de – kimondva, kimondatlanul – a felelősség, a lelkiismeretesség, a jóindulat hiánya is (gondoljunk a halálbüntetés, az idegenekkel, egyes etnikumokkal kapcsolatos törvények várható népszavazási sorsára a legtöbb országban), ami a politikai vezetésnek a nép megbízhatóságával kapcsolatos igen súlyos kételyeit fejezi ki. A választásokon ezzel szemben ritkán lehet sikert elérni olyan megfogalmazásokkal, amelyek

megsértenék bármely választónak azt az érzékenységet, hogy szabadon és szuverén módon képes dönteni, jóllehet a megtévesztettség, előítélet-vezéreltség szemrehányásai – ahogy az előbbi pontban említettem – a mindenkori *ellenfél* táborával szemben olykor megfogalmazódnak. A populista, elitellenes pártok rendszerint éppen ezt a többnyire látens, de gyakran jól dokumentálható bizalmatlanságot aknázzák ki.

A politikai bizalmi válság ezek alapján igen sok jelentéssréteggel rendelkezik. A bizalmi viszony eleve sokszínű, számos elemből álló, egymást részben kiegészítő, részben egymást erősítő vagy gyöngítő indokból keletkező viszony, amelyet a bizalmatlanság, valamint a bizalom és a bizalmatlanság közötti „senkiföldje”, illetve nem tudatosított tényezők egyaránt meghatároznak. Ezt a sokdimenziós viszonyt ráadásul nem egy, hanem többféle politikai viszonyban kell értelmezni. *Így általános „politikai bizalmi válságról” felfogásom szerint gyakorlatilag soha nem érdemes beszélni, annál inkább az egyes viszonylatokban fellépő szereplők közötti bizalmi válságokról.*

A MAGYAR BIZALMI VÁLSÁG

Ebben az utolsó, rövid részben a magyar politikai állapotokat pusztán az előbb elmondottak merő illusztrációjaként idézem föl, minden empirikus verifikációs igény nélkül.

A rendszerváltás, a diktatúrából demokráciába történő átmenet, párosulva egy igen konfliktusos és „terhelt” történelmi múlttal, a polgárok közötti bizalom problémáit nagyon súlyossá teszi. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a polgárok többsége minden bizonnyal súlyos bizalmi válságot érzékel a közvetlen politikai kapcsolataiban. A rendszerváltást követő néhány év erre kifejezetten rá is erősített, hiszen ebben az időben zajlott a harc „lelkekért,” egyfelől az elégséges „nemzettudat (-érzület),” másfelől az elégséges „demokráciatudat (-érzület)” terminusaiban. Ezek a harcok javarészt véget értek, de nem vagyok biztos benne, hogy nem okoztak újabb, tartósabb bizalmatlanságot nagyon sokakban. Azóta viszont kibontakozott egy másfajta, kevésbé nyilvánvalóan, de a korábban kifejtettek értelmében mégis egyértelműen politikai bizalmi válság, amelyet úgy jellemezhetünk, mint a törvényes / törvénytelen vagyonszerzés, a korrupció, az államnak való kiszolgáltatottság és a tőle való függőség polgárierény-torzító hatásai, amelyek lépten-nyomon tetten érhetők a polgárok közötti interakciókban, a bizalmatlanságot és az ellenséges érzületet gerjesztve.

A politikai eliten belüli bizalmi viszonyokat, amelyeket a közösen végrehajtott rendszerváltás és az új köztársaság közös megalapításának élménye és tapasztalata, illetve a vele harmonizáló intézményi rend (pl. a kétharmados törvények, a parlament primátusa) elvileg megerősíthetett volna, egyfelől

a már említett kultúrharc, másfelől az eleinte rendkívüli volatilitást mutató párttámogatottságok nagymértékben erodáltak. Mára a politikai tér kvázikétpártrendszerre vált, amit az elmúlt két év eseményei sem rengettek meg, sőt, éppen ezért tulajdonképpen csak megerősítettek, s ez szintén a politikai konfliktusoknak, s kevésbé a konszenzusnak kedvez, s így a politikai eliten belül a bizalmatlanság tényezőit erősíti.

Az egyes politikai táborok és vezetőik közötti bizalmi viszonyokban nem találunk drámai eltéréseket a konszolidáltabb demokráciákban tapasztaltakhoz képest. Példa van a váratlan, sokszor meglepő bizalmi kötődések kialakulására és felbomlására (Gyurcsány, Medgyessy) éppúgy, mint a nem kevésbé „váratlan” ki nem alakulásokra és fel nem bomlásokra (Orbán 1994 és 2006) egyaránt. A politikai bizalom empirikus kutatásának talán legkevésbé érdektelen, helyesebben legérdekesebb eredményekkel kecsegtető terepe alighanem ez a típusú viszonyrendszer.

Az elit és a nép közötti bizalmi viszonyokkal kapcsolatban talán kevésbé konszolidált a helyzet (hozzá kell tenni, nemcsak nálunk, hanem pl. Franciaországban, Olaszországban is). A rendszerváltás Magyarországon elitügy volt, amelyből a tömegeket részben tudatosan és tőlük bevallottan félve zárták ki; ugyanakkor meglehetősen szélesre szabták a közvetlen demokrácia lehetőségeit, voltaképpen máig sem tisztázva, hogy ennek határai pontosan hol vannak. Ezért a „nép” és a „vezetői” közötti bizalmi viszony kérdése továbbra is nyitottabb, mint másutt: a 2008-as népszavazás várható megnyerése után mindkét nagy párt legalább egy fontos népszavazás megnyerését, illetve elvesztését könyvelheti el (a másik a kettős állampolgárság volt). A kétpártiságnak számos hátránya van, az egyik éppen a konfliktusok felerősödése miatti bizalmatlanság, de kétségtelen előnye, hogy viszonylag hatékonyan képes megakadályozni a populistá tendenciák érvényesülését, voltaképpen lehetővé téve, hogy azok az intézmények, illetve közszereplők, akik pártok „felett” állnak, megfelelő politikai bizalmi „ernyőt” tartsanak a politika egésze fölé.

Összességében az a benyomásom, hogy a tárgyalt politikai bizalmi viszonyok közül a bizalmi válság legalább kettőben, de talán háromban is diagnosztizálható, ha nem is számszerűsíthető módon. A politikai rendszer intézményei és mára kiforrt alakzatai ugyanakkor több fontos akadályt is állítanak a bizalmi viszonyok eróziója elé. Az empirikus kutatásokban mindenképpen érzékenyebben kellene foglalkozni a bizalom és a bizalmatlanság egymást erősítő és gyengítő, állandóan megszűnő és keletkező viszonyaival.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a Leuveni Egyetem Public Management Institute honlapját: <http://soc.kuleuven.be/io/trust/etrust.htm>.
- ² Fontos eredmények találhatóak Putnam (2000) és Yamagishi (1994) munkáiban.
- ³ Medián (2006), Utasi (2002).
- ⁴ Fukuyama (1997).
- ⁵ Balázs (2002).
- ⁶ A meghatározáshoz figyelembe vett szempontok forrásai: Baier (1986), Becker (1996), Good (1988), Hardin (1999), Jones (1996), Lagerspetz (1998), Mansbridge (1999), Pettit (1995).
- ⁷ Kivétel: Lagerspetz (1998). Empirikus elemzés ehhez: Glanville–Paxton (2007).
- ⁸ Lásd Ullman–Margalit (2003).
- ⁹ A helyzet kicsit hasonlít az 'értékválság' kifejezéshez. Az értékválságot szóvá tevők rendszerint nem azt akarják mondani, hogy bizonyos, általuk különösen fontosnak tartott értékek mint olyanok vannak válságban, mert pl. érvényességük, értékvoltuk kétségessé vált, hanem azt, hogy az értékek tényleges követettségük szerintük a kelleténél gyengébb. Csakhogy az értékválság emlegetésével akaratlanul is azt az üzenetet közvetítik, hogy maguk az értékek kerültek válságba, ami könnyen értelmezhető úgy is, hogy azok már nem fontosak, kihalóban vannak, fölöslegesek, elértéktelenödtek – akkor viszont minek követni őket? A politikai bizalom hiányának efféle kritikátlan, lelkendező interpretációjára jó példa Péterfi (2005).
- ¹⁰ A problémát tárgyalja Hardin (1999), Offe (1999), Warren (1999). Mindhárom fontos szöveg a politikai bizalmi viszonyok elemzéséhez, alapvető támpontul szolgáltak ehhez a tanulmányhoz is.
- ¹¹ Ehhez a felfogáshoz lásd Kolnai (2007 [1933]).
- ¹² Ezt a paradoxont részletesen elemzem: Balázs (2007), VIII. fejezet.
- ¹³ Akik vagy aktív politikai tőkeakkumulációra használják a közbizalmat, későbbi pályájukhoz, vagy – a történelem tanúsága szerint – politikai aprópénzre (pl. diktatúra bevezetése) váltják, nem ritkán elfelejtve, hogy ami igaz az egyik szerepkörben, az már nem igaz a másikban (gondoljunk III. Napóleon egyszerre lenyűgöző és siralmas pályájára).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. In *Ethics*. 96, 231–261.
- Balázs Zoltán (2002): A bizalom fogalma. In *Századvég*. 2002. 2. 27–48.
- Balázs Zoltán (2007): *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan.
- Becker, Lawrence C. (1996): Trust as Noncognitive Security about Motives. In *Ethics*. 107, 43–61.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, Európa.
- Glanville, J. L. – Paxton, Pamela (2007): How do We Learn to Trust? A Confirmatory Tetrad Analysis of the Sources of Generalized Trust. In *Social Psychology Quarterly*. 3. 2007. 230–42.

- Good, David (1988): Individuals, Interpersonal Relations, and Trust. In D. Gambetta (ed.): *Trust, Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, Basil Blackwell, 31–48.
- Hardin, Russell (1999): Do we want trust in government? In M. E. Warren (ed.) *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 22–41.
- Jones, Karen (1996): Trust as an Affective Attitude. In *Ethics*. 107, 4–25.
- Kolnai Aurél (2007): A politika tartalma. In *Századvég*. 2007. 1. 105–36.
- Lagerspetz, Olli (1998): *Trust: The Tacit Demand*. Dordrecht etc. Kluwer.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. Chichester etc. J. Wiley – Sons.
- Mansbridge, Jane (1999): Altruistic trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 290–309.
- Medián 2006. október 27: Az intézmények iránti bizalom Magyarországon. URL = <http://www.median.hu/object.0FE03EBF-774C-4A7A-8D80-232BDF5414A2.ivy>
- Offe, Claus (1999): How can we trust our fellow citizens? In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press): 42-87.
- Pettit, Philip (1995): The Cunning of Trust. In *Philosophy and Public Affairs*. 24. 202–225.
- Péterfi Ferenc (2005): Közbizalom és állampolgári részvétel a mai Magyarországon: egy felmérés eredményei. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/365/1/16/>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of the American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Ullman-Margalit, Edna (2003): Trust, Distrust, and In Between. In R. Hardin (ed.): *Distrust*. New York: Russel Sage Publications. 60–82.
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója. Mikro-társadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum.
- Warren, Mark E. (1999): Democratic theory and trust. In M. E. Warren (ed.): *Democracy and Trust*. Cambridge, Cambridge University Press, 310–45.
- Yamagishi, Toshio – Yamagishi, Midori (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. In *Motivation and Emotion*. 18, 129–66.

JÓ ÉS ROSSZ KORMÁNYZÁS MAGYARORSZÁGON, AVAGY A DEMOKRATIKUS MINŐSÉG MÉRÉSÉNEK PROBLÉMÁJA*

G. Fodor Gábor

(Századvég Alapítvány, kutatási igazgató)

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikatudomány a demokrácia tudománya. Arra a kérdésre tehát, hogy mi is a jó és a rossz kormányzás, a politikatudomány egyértelmű választ ad: a jó kormányzás demokratikus kormányzás, a rossz kormányzás viszont kívül és túl kerül a demokrácia norma- és intézményrendszerén. De vajon miben is áll a „demokratikus kormányzás” konkrét tartalma? A dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy (1) felvázoljam a demokratikus kormányzás egyik lehetséges felfogását; (2) bemutassak egy olyan empirikus módszertant, amely alkalmasnak tűnhet a demokratikus minőség megmérésére; végül (3) a kormányzati teljesítményértékelés korlátainak tudatosítását vállalja magára a tanulmány utolsó egysége.

KULCSSZAVAK ■ demokrácia ■ kormányzás ■ good government ■ good governance
■ kormányzati teljesítményértékelés

„Akkor hát, nemes barátom, amit állítasz, abból az következik, hogy az istenek között is az egyik ezt véli igazságosnak, a másik meg azt, vagy épp szépnek és csúfnak, jónak és rossznak. Hiszen nem támadhatna közöttük belviszály, ha nem ezekre a dolgokra vonatkozóan lenne közöttük nézeteltérés, nemde?”

(Platón: *Eutiüphón*)

A politikatudomány a demokrácia tudománya. Arra a kérdésre tehát, hogy mi is a jó és a rossz kormányzás, a politikatudomány egyértelmű választ ad: a jó kormányzás demokratikus kormányzás, a rossz kormányzás viszont kívül és túl kerül a demokrácia norma- és intézményrendszerén. De vajon miben is áll a „demokratikus kormányzás” konkrét tartalma?

Az elkövetkezendőkben arra teszek kísérletet, hogy 1) felvázoljam a demokratikus kormányzás egyik lehetséges felfogását; 2) bemutassak egy olyan empirikus módszertant, amely alkalmasnak tűnhet a demokratikus minőség megmérésére; végül a tanulmány utolsó egysége 3) a kormányzati teljesítményértékelés korlátainak tudatosítását vállalja magára.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

A PROBLÉMA FELVETÉSE

Platón *Eutüphrón* című dialógusában Szókratész arról elmélkedik, hogy ha valami nagyobb vagy kisebb (például számok), könnyebb vagy nehezebb (például súlyok) voltáról folyik a vita, az ellenségeskedés könnyen megszüntethető, hiszen elég, hogy ha kiszámolják, megméri, s az eredmény majd egyértelműen eldönti a kérdést. A civakodó felek így megegyeznek, és az egymásnak feszülés nem fajul végletes ellenségeskedésbe. Ha viszont az igazságos-igazságtalan, a jó vagy rossz eldöntéséről folyik a vita, amit nem lehet megszámlálással vagy megméréssel eldönteni, akkor az könnyen ellenségeskedésbe torkolhat: „Ámde állításod szerint ugyanazokat a dolgokat egyesek igazságosnak tartják, mások viszont igazságtalannak, és ezek felől összekülönböznek, úgyhogy belviszályok támadnak közöttük, és háborúságok. Nem így van?” Szókratész szerint ezek a kérdések azok, amelyeken még az istenek is összevesznek. Vagyis, míg az objektív, mérhető dolgokról folyó vita – a tapasztalat vagy a logika révén – egyértelműen eldönthető, addig az értékekről folytatott nem.

A hazai politikatudományi erőfeszítések meg-megújuló tárgya a kormányzati teljesítményértékelés kérdése. Körösi András abban az írásában,¹ amelyben a kormány elszámoltathatóságának a kérdését feszegeti, azt is kifejti, hogy az elszámoltathatóság-elmélet egyik legnagyobb problémája, hogy a választók a hiányos informáltság következtében bizonytalanok, vagyis nem tudják pontosan „belőni”, hogy milyen teljesítménykritériumot alkalmazzanak a választásokon a kormány újraválasztására vagy leváltására. Ennek a következménye, hogy olyan kormányt is megbuktathatnak, amelyik jól képviseli a választók érdekeit, míg olyat is újraválaszthatnak, amelyik rosszul teljesített és politikájával eltért a közérdektől. Mindezek mögöttes oka, hogy a kormányzati politika megítélésének nincsen objektív mércéje. Még ha a választók képesek is helyesen felmérni a „helyzetet”, hiányos informáltságuk és a kontingenciaprobléma következtében nem tudják eldönteni, hogy az aktuális helyzet mennyiben az adott kormány teljesítményének és mennyiben exogén tényezőknek a következménye. Így a választók bizonytalansága teret nyit a különböző politikusi manipulációs technikák számára. Bárhogy döntsenek is a szavazók, és bármilyenek is a külső körülmények, jobb informáltságuk következtében a politikusok képesek kibújni a szavazók, vagyis az elszámoltathatóság kontrollja alól.²

Úgy tűnik tehát, hogy a kormányzati politika megítélésének nincs objektív mércéje. Ha pedig nincs ilyen mérce, akkor nem is érdemes a kormány elszámoltathatóságával kapcsolatos igényekkel előállni. A kormányzati teljesítmény megítélésének relativizálása a jelentéktelenség ingoványába taszítja az igény mögött álló olyan alapkérdések végiggondolását is, minthogy „mi a kormány-

zás?”, „ki kormányoz?”, és hogy mit is jelent az a gondolat, hogy a kormányzás tárgya a közérdek, illetve a közjó érvényre juttatása.

A JÓ KORMÁNYZÁS MINT DEMOKRATIKUS KORMÁNYZÁS

Stein Ringen, oxfordi professzor szerint a jó kormányzás feltételeinek biztosítását nem a *good governance*-,³ hanem a *good government*-modell biztosíthatja. A modell szerint az állam nemcsak a jó kormányzás *feltételeinek* megteremtésében vállal szerepet, de a jó kormányzás *feladatait* is magára kell vállalnia. A jó kormányzás gondolata arról szól, hogy a jólétet, a szolidaritást, a méltányosságot és az ezek eléréséhez szükséges kooperációban való részvételt *mindenki számára* biztosítani kell. Ezt pedig csak valamilyen konkrét aktor, az állam vállalhatja magára. A kormányzati teljesítményt ily módon értékelni lehet, a kormány pedig legalábbis elvileg, felelősségre vonhatóvá, elszámoltathatóvá válik. Ezeken az alapelveken nyugszik a demokratikus kormányzás programja.⁴

A két modell annyiban természetesen rokonságban áll egymással, hogy mindkettő a gazdasági és szociális erőforrások kezelésével és a demokrácia eszméjével áll kapcsolatban, de van egy fundamentális különbség, amelyre már a két megfogalmazás közötti különbség is utal. A *good government*-modell nem iktatja ki a végső döntéshozót, nem mond le az államról, sőt az állam nemcsak a jó kormányzás *feltételeinek* megteremtésében vállal szerepet, de a jó kormányzás *feladatait* is magára kell, hogy vállalja. Vagyis Ringen felfogásának a centrumában a *government* és az állam áll. A kormány a képviselőlet aktora, feladata a közérdek érvényre juttatása. A kormánynak kell gondoskodnia a gazdasági és szociális erőforrások kezeléséről, a közügyek megkülönböztetés nélküli és látható gazdálkodásáról. Ezután talán már világos, hogy mit is ért Ringen „jó kormányzaton”: „...by which I mean how democratic governments can be effective given that they are severely constrained in the means allowed them.”⁵

1. táblázat. A *good governance*-modell és a *good government*-modell összehasonlítása

A good governance-modell	A good government-modell
<p>– a formális és informális elemek egyformán jelentősek; vagyis az intézmények (a hardware) mellett legalább olyan fontos a magatartás, a normák változása, az újszerű működési mód;</p> <p>– a társadalmi önszabályozás, az aktorok kooperációja lép a korábban domináns pozícióban lévő állam helyére;</p> <p>– az állam feladata maximum csak a jó kormányzás feltételeinek a megteremtésére irányulhat; de az állam megszűnik kizárólagos / meghatározó aktor lenni;</p> <p>– a közügyek és a magánszféra közötti érintkezés megteremtése a feladat;</p> <p>– ennek csak horizontális, s nem pedig vertikális struktúrák kiépítésével lehet eleget tenni;</p> <p>– éppen ezért ki kell iktatni a végső döntéshozót, vagyis le kell értékelni az államot, így a „döntés” funkcionális helyét átveszi a tárgyalás geometriája és a konszenzuskeresés mechanizmusa; a következmény: a döntéshozatal folyamata potenciálisan végteleníthető lesz;</p> <p>– teret kell nyitni a magánszervezetek társadalmi koordinációs funkciójának (a kritikusok egyértelműbben fogalmazznak, szerintük a modell a vállalatok, a nagy hatalmú gazdasági szereplők érdekérvényesítésének nyit teret, ezáltal a governance-konceptió a demokrácia képviselői funkcióját is lerontja – lásd például Hermet);</p> <p>– rögzített eljárások helyett a kormányzást a vita, a tárgyalás, a megegyezés működteti;</p> <p>– létezik egy olyan, a végső kontroll szerepét betölteni hivatott társadalmi nyilvánosság, amely képes mérlegre tenni a különböző érvek ésszerűségét és normatív igazságtartalmát; így a koncepció saját filozófiai igazolását – és így gyengeségeit is – a deliberatív demokráciaelméletben és diskurzusetikában találja meg.</p>	<p>– a kormányzás problémamegoldás, aktora a demokratikus kormány;</p> <p>– a problémamegoldás eszköze a demokratikus reform (aktuálisan: új társadalmi szerződés, nyugdíjreform, workfare, family policy, a demokratikus integráció politikája);</p> <p>– a jó kormány szenzitív és innovatív, intelligenciája révén képes kezelni a felmerülő új problémákat;</p> <p>– az állam nemcsak a jó kormányzás feltételeinek megteremtésében vállal szerepet, de a jó kormányzás feladatait is magára kell vállalnia;</p> <p>– feladata tehát a gazdasági, szociális erőforrások kezelése, a közügyek megkülönböztetés nélküli és látható gazdálkodásának fenntartása; a jólét, a szolidaritás, a méltányosság és a kooperáció biztosítása;</p> <p>– vagyis a kormányzás értelme a közjó elősegítése;</p> <p>– a közjó eszménye a jó demokrácia normatív tartalmával válik azonossá; a „jó kormányzás” gondolata azonban elképzelhetetlen egy aktív, intelligens és erős állam nélkül.</p>

G. Fodor – Stumpf, 2007 alapján

A KORMÁNYZATI TELJESÍTMÉNYMÉRÉS KÉRDÉSE

De hogy egyáltalán jó kormányzatról tudjunk beszélni, valahogy meg kell mérnünk a demokrácia „jóságát”, vagyis szükségünk van egy módszertanra, amely lehetővé teszi számunkra, hogy mérni tudjuk a kormányzás demokratikus minőségét.

Ringen szerint⁶ legalább két lényeges szempont mindenképpen indokolja egy univerzális módszertan kidolgozását.

Egyrészt nehezen lehetne vitatni, hogy a modern fejlett demokráciáknak is komoly problémákkal kell szembenézniük, ha pedig így van, akkor fel kell tenni a kérdést, hogy valójában mennyire is demokratikusak ezek az érett demokráciák? A Ringen által hivatkozott tanulmányok nagy része (Ringen Norvégiára és az Amerikai Egyesült Államokra vonatkozó tanulmányokat említ) még a fejlett a demokráciákat illetően is a demokráciák hanyatlásáról értekezik.

A tanulmányok egy része arról számol be, hogy Norvégiában csökkenő tendenciát mutat a választói részvétel, a helyi igazgatás gyenge autonómiával rendelkezik, lesújtó a szervezeti élet, erőtlen a civil társadalom, a demokratikus közéletet pedig a nem választott elitek uralma jellemzi. Az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedését elemző írások pedig a politikai képviselő egyenlőtlenségét, a nem választott elitek uralmát, az alkotmány merevségét, a politikai egyenlőség és a gazdasági egyenlőtlenség küzdelmét rögzítik a demokrácia válságtüneteként. Ha a leírások helytállóak, mondja az oxfordi politikatudós, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogyan is javíthatunk demokráciánk minőségén?

Másrészt Ringen szerint a konvencionális politikatudományi megközelítések világos különbséget tudnak tenni fejlett és fejletlen demokráciák között, de nem tudnak releváns különbségeket felmutatni az egyes érett demokráciák között. Márpedig a norvég professzor szerint ezek a különbségek igenis relevánsak.

Stein Ringen legújabb könyvében éppen ezért arra vállalkozik, hogy egy olyan új politikatudomány bevezetésére tegyen kísérletet, amely egy, a demokratikus minőség mérésére alkalmas univerzálisan érvényes módszertan kidolgozásán alapul. Az új politikatudományi módszertan alkalmazásával az a célja, hogy összevesse egymással az *established* demokráciákat, felmutatva a köztük lévő releváns különbségeket. A program tehát: *measurement of democracy*.

Ringen hipotézise az, hogy számottevő különbségek vannak a demokratikus országok között, beleértve a fejlett demokráciák viszonyát, így azt a kérdést kell feltennünk, hogy „hogyan/mennyiben is jó a demokrácia” (*how good a democracy is*)?

Fontos leszögeznünk, hogy Ringen számára a demokrácia egyáltalán nem önérték, hanem csak instrumentum: a demokrácia azért értékes, mert biztosítja

azokat a feltételeket (a szabadság körülményeit), amelyek között az egyének értelmezése szerinti jó és ésszerű élet mindenki számára megélhetővé válik.

Ezen az értékválasztáson alapul módszertana. Ringen szerint a „mire jó a demokrácia?” kérdést nem csak a rendszer és a rezsim, hanem a polgárok szintjén is fel kell tennünk. Vagyis a „rendszer” és a „személy” a vizsgálat egyaránt releváns egysége kell, hogy legyen (*system and person are relevant units of observation*). Így válik az új politikatudomány metodológiai előfeltevésévé, hogy el kell távolodni a csak a „rendszer” és a „rezsim” szintjére összpontosító hagyományos politikatudományi módszertantól. A „kettős könyvelés” (*double book keeping*) módszertana értelmében a demokrácia „jóságát” a személy és a rezsim szempontjából egyaránt meg kell vizsgálni. A demokrácia ugyanis elsősorban a polgárokért van, indokolt tehát a metodológiai individualizmus kiindulópontja. A rezsim szintjét pedig azért kell megvizsgálnunk, mert ez biztosítja a polgárok számára azt a biztonságérzetet, hogy szabadságukkal élhetnek, és azt kezdenek az életükkel, amit csak akarnak.⁷

Ringen 11 olyan fejlett demokráciát vizsgál (Barbados némileg kakukktojásnak bizonyulhat, de Ringen *meg van győződve róla*, hogy Barbados is fejlett demokrácia), amelyek között a hagyományos megközelítés értelmében nincsen releváns különbség: Ausztrália, Kanada, Barbados, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Új-Zéland, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok egyaránt „jó” demokráciának bizonyul.

A felsorolt politikai rendszerek demokratikus minőségét Ringen 8 indikátor segítségével méri. Azzal a céllal teszi mindezt, hogy feltárja a köztük lévő releváns különbségeket, és képes legyen megmondani, melyikük jobb és melyikük rosszabb demokrácia. Ringen mindegyik indikátornak egyenlő súlyt tulajdonít; az indikátorok lehetséges értéke 1 vagy 0 (*good quality / not good quality*), így kapjuk meg a demokratikus minőség indexét egy 0-tól (alacsony minőségű) 8-ig (magas minőségű) terjedő skálán. A vizsgált országok közül az bizonyul tehát a legjobb demokráciának, amely az osztályozás során a legtöbb pontot kapja.

Nézzük az indikátorokat:

A *strength* („erősség”) dimenziója (2 indikátor)

Az első indikátor az általános választójog bevezetésére (1 – *SFR, Universal Suffrage*) vonatkozik. Ringen szerint abban a kérdésben, hogy mennyire tartják demokratikusnak a polgárok saját politikai berendezkedésüket, nagy szerepe van a saját demokráciájuk múltjához fűződő rezponzivitásnak. Vagyis a demokratikus minőség mérésében szerepet kell kapnia bizonyos történeti információk feldolgozásának; ezt szolgálja Ringen módszertanában a választójog bevezetésének idejére irányuló információ. Például, mondja Ringen, Ausztráliában ugyan a nőkre már 1902-ben kiterjesztették a választójogot, de az őslakókra

csak 1965-ben (*Voting Rights Act*), és szerinte ez a „történeti információ” befolyásolja a demokrácia minőségét, így Ausztrália 0 értéket kell, hogy kapjon ebben a dimenzióban. S így jár Ringen osztályozásában Franciaország is, ahol a nők csak 1944-ben részesülhettek az általános választójog áldásában.

A második indikátor a sajtószabadság mérését szolgálja (2 – *PRS, Free Press*). Ringen szerint még a modern demokráciákban is az elit gyakorolja a hatalmat, ezért nagyon fontos, hogy a polgárok képesek-e ellenőrzésük alatt tartani az elitek hatalomgyakorlását. Ennek egyik legfontosabb eszköze a szabad sajtó. A *good* vagy *not good quality* eldöntésére Ringen itt a *Freedom House* mérőszámait használja. Megítélése szerint az általa vizsgált valamennyi demokráciában szabad sajtó működik, de két országban (Franciaországban és Olaszországban) a *Freedom House* kategóriái szerint ez csak korlátozottan érvényesül, ezért ezek az országok ebben a dimenzióban 0 pontot kapnak.

A Capacity („képeség”) dimenziója (2 indikátor)

A „képeség” mérését Ringen szerint egyrészt a kormányzat hatékonyságának mutatója adhatja (3 – *EFC, Government Effectiveness*). A *World Bank* mérőszámát tekintve mércének (*indicator of government effectiveness*) Ringen szerint mindegyik általa vizsgált demokrácia hatékonyak (*effectiv*) bizonyul, kivéve Olaszországot.

Ugyanakkor a döntéshozatali eljárásoknak nemcsak hatékonyaknak, de méltányosaknak (*fair*) is kell lenniük. Ennek mérését szolgálja a „fair”, vagy méltányos döntéshozatal (4 – *ECP, Transgression of Economic Power*) mérőszáma. A demokrácia lényege, hogy a polgárok úgy érzik, bizalommal tekinthetnek a közpolitikai döntésekre, mert azok érdekeiknek megfelelőek és biztonságot nyújtanak. Ez Ringen szerint akkor érvényesül, ha a döntéshozatali folyamat független bizonyos torzító folyamatoktól, leginkább a gazdasági érdekérvényesítés logikájától (*the transgression of economic power into the processes of democratic politics*). Ennek mérőszámául egyrészt a *Transparency International* vizsgálata (*Corruption Perception Index*), másrészt a *World Bank Graft Indexe* szolgál. A dimenzió értékelése során Ringen arra a következtetésre jut, hogy a 11 vizsgált demokráciából öt ország – Franciaország, Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és az USA – esetében a döntéshozatali folyamatok nem mentesek a gazdasági érdekérvényesítés torzító logikájától.

A Security („biztonság”) dimenziója (2 indikátor)

A *biztonság* dimenziója elsősorban a fizikai és humántőke állapotára vonatkozik (*the level of income poverty és security of health care*).

Ennek megfelelően az egyik indikátor a gyerekszegénység mérőszáma (5 – *POV, Child Poverty*). Ringen ezt a *Unicef* „league table of child poverty” mérőszámai alapján értékeli. Egy adott ország csak akkor kaphat 1-es értékelést, ha az arány a tíz százalék alatt marad, ha azt meghaladja, az adott érték 0.

A közegészségügyre fordított költségek GDP-ben kifejezve (6 – *HCR, Public Expenditure on Health Car*) a másik indikátor. Ringen megszorító feltételeket is megfogalmaz:

1) az egészségügyi ellátásnak mindenki számára biztosítva kell lennie az országban;

2) a magánegészségügyre fordított költségek nem részei az indikátornak, ezért kap Ringen szerint az Amerikai Egyesült Államok ebben a dimenzióban 0-t;

3) „jó minőségű” értékelést azok az országok kaphatnak, ahol 6%-nál magasabb a GDP-ben mért összeg.

A *Trust* („bizalom”) dimenziója (2 indikátor)

E dimenzió vizsgálata során a politikai intézményekbe / kormányzatba vetett bizalom (7 – *GOV, Confidence in Government*) és a szabad választás lehetősége és az emberekbe vetett bizalom (8 – *FRE, Freedom of Choice*) méréséről van szó. Mindkettő a *World Value Survey*, illetve a *European Value Survey* felmérése alapján (*confidence in parliament; confidence in civil service; freedom of choice and control in life; trust in people*).

RINGEN KONKLÚZIÓJA

A vizsgálatból az „jött ki”, hogy még a fejlett demokráciák között is vannak különbségek: vannak jobb és kevésbé jó minőségű demokráciák. A vizsgált tizenegy ország közül Olaszország a legkevésbé jó (0 pont), míg Norvégia a legjobb demokrácia (8 pont). Az új Európának modellül kínáló Amerikai Egyesült Államok az osztályozás szerint csak 2 pontot kap, még Ringen „kedvenc” demokráciája, Barbados is megelőzi (4 pont) a demokrácia őshazáját a legfejlettebbek demokráciák összevetésében.

2. táblázat. A relatív demokratikus minőség összehasonlító táblázata 11 fejlett demokrácia esetében (a huszadik század elejétől vizsgálva).

	SFR	PRS	EFC	ECP	POV	HCR	GOV	FRE	
Ausztrália	0	1	1	1	0	0	0	1	4
Barbados	1	1	1	1	0	0	0	0	4
Kanada	0	1	1	1	0	1	1	0	5
Franciaország	0	0	1	0	1	1	0	0	3
Németország	1	1	1	0	0	1	0	0	4
Olaszország	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hollandia.	1	1	1	1	1	0	0	1	6
Új-Zéland	1	1	1	1	0	1	0	1	6
Norvégia	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Egyesült Királyság	1	1	1	0	0	0	0	0	3
USA	0	1	1	0	0	0	0	0	2

erősség   képesség   biztonság   bizalom   index

Forrás: Ringen, 2007b.

A KORMÁNYZATI TELJESÍTMÉNYMÉRÉS PROBLÉMÁI

Nézzük, ki állja-e Ringen módszertana a józan ész próbáját. Vessük alá empirikus tesztelésnek, s lássuk, Magyarország hogy teljesít?

1) Az általános választójog bevezetése (illetve esetünkben a vele élés szabadsága): 0. Talán nem szükséges hosszabban magyarázni, hogy a rendszer-váltást megelőző időszak nem kalkulálható komolyan a választójoggal való élés szabadsága tekintetében.

2) Sajtószabadság: 1 (A *Freedom House* 2006-os felmérése alapján Magyarország *free*; 21 ponttal a 41-48. helyen áll, a Ringen által vizsgált tizenegy országból megelőzzük Olaszországot, amely csak *partly free*) Megjegyzendő, hogy a 2007-es felmérés alapján már történt némi elmozdulás, Magyarország szinte változatlanul 21 ponttal a 39-46. helyen áll, s így a minősítése *free*; azonban Olaszország besorolási kategóriája *partly free*-ről *free*-re változott; ezt azonban Ringen még nem veszi figyelembe.

3) A kormányzat hatékonysága: 0 (Magyarország esetében ez az indikátor 2006-ban 72,5%, csak Olaszországot előzzük meg, az utóbbi ebben a dimenzióban 72%-ot teljesít; Ringen listáján Magyarország mutatója már-már határesetnek számít, de legyünk szigorúak, tehát az adott érték: 0).

4) A „fair” döntéshozatal / korrupciós index: 0 (Magyarország 5.3 ponttal a

39. helyezést foglalja el ebben az összevetésben, Ringen listájáról csak Olaszországot előzzük meg).

5) Gyermekszegénység: 0 (az *Unicef* 2006-os mérőszáma alapján 14,8 pont, ugyanakkor ebben dimenzióban Magyarország Ringen listájáról megelőzi például az Amerikai Egyesült Államokat [18 pont] és Nagy-Britanniát [18.2 pont] is).

6) Az egészségügyre fordított költségek GDP-ben kifejezve: 1. (Az Egészségügyi Minisztérium 2004-es adatai szerint Magyarország a GDP 8,1%-át fordítja egészségügyre, s ezzel például megelőzi Nagy-Britanniát.) Megjegyzés: A kormányzati teljesítmény megítélésének az is az egyik mércéje lehetne, hogy az ember ne bukkanjon egymásnak ellentmondó adatokra.

7) A politikai intézményekbe vetett bizalom: 0 / 1. Megjegyzés: a hazai intézményekbe vetett bizalom folyamatosan csökken, ugyanakkor az európai intézményekbe vetett bizalom viszont magas, tehát lehetünk megengedőek (1 pont) és szigorúak is (0 pont). De talán nemcsak az uniós és a hazai intézmények közötti megítélésben mutatkozhat az értékelést illetően zavarra okot adó feszültség, hanem az idősorban is. Az Eurobarometer 2006-os felmérése a következőképpen fogalmaz: „2006 tavaszán leglátványosabb emelkedést egyértelműen a magyar politikai életbe vetett bizalom mutatta. A 2006-os parlamenti választások környékén a magyar megkérdezettek csaknem fele mondta, hogy bízik a kormányban, és majdnem ugyanennyien bíztak a parlamentben. A korábban (és más tagállamokban most is) nagyon alacsony szinten alakuló, a politikai pártokba vetett bizalmi szint is megduplázódott, már csaknem minden harmadik magyar bízott a politikai pártokban. Összességében a magyarok az EU-átlagánál jóval nagyobb arányban bíznak a nemzeti és EU-s intézményekben.”⁸ Talán az sem szorul hosszabb magyarázatra, hogy ez az értékelés az „őszödi beszéd”, és a reformkormány tevékenysége által kiváltott társadalmi elégedetlenség nyomán már nem áll meg.

8) A szabad választás lehetősége és az emberekbe vetett bizalom: 0 (*European Social Survey*).

KONKLÚZIÓ

Ringen módszertana értelmében Magyarország tehát 2-3 pontot kapna a demokratikus minőség mérésére alkalmas skálán. Ha komolyan vesszük az oxfordi professzor metodológiáját, nyugodt szívvel kijelenthetjük, Magyarország legalább annyira jó vagy érett demokrácia, mint az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia vagy Franciaország. De egész biztos (mármost a mutatók alapján), hogy van olyan jó demokrácia, mint Olaszország, s mégsem szerepel Ringen listáján.

Íme, a nyomasztó konklúzió: ha a számokat a józan ésszel vetjük össze, nehezen védhető eredményt kapunk.

3. táblázat. *A relatív demokratikus minőség összehasonlító táblázata 11 fejlett demokrácia és Magyarország esetében (a huszadik század elejétől vizsgálva)*

	SFR	PRS	EFC	ECP	POV	HCR	GOV	FRE	
Ausztrália	0	1	1	1	0	0	0	1	4
Barbados	1	1	1	1	0	0	0	0	4
Kanada	0	1	1	1	0	1	1	0	5
Franciaország	0	0	1	0	1	1	0	0	3
Németország	1	1	1	0	0	1	0	0	4
Magyarország	0	1	0	0	0	1	0/1	0	2/3
Olaszország	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hollandia.	1	1	1	1	1	0	0	1	6
Új-Zéland	1	1	1	1	0	1	0	1	6
Norvégia	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Egyesült Királyság	1	1	1	0	0	0	0	0	3
USA	0	1	1	0	0	0	0	0	2

erősség   képesség   biztonság   bizalom   index

Forrás: Ringen, 2007b

Lehet, hogy célravezetőbb lenne, ha Ringen a módszertana erényei helyett annak korlátait hangsúlyozná. Értelmezésében módszertana a fejlett demokráciák összevetésére alkalmas, de vagy

1) úgy járunk, mint az empirikus tesztelés esetében, hogy még egy olyan nem érett / kevésbé érett demokrácia, mint Magyarország is, legalább olyan jó demokrácia lesz, mint az amerikai – ez lenne a „*kétséges következtetések*” problémája; vagy

2) a módszertan már előzetesen tartalmaz egy nem igazolt előfeltevést az érett és fejlődő demokráciák megkülönböztetéséről – ez lenne a „*nem-igazolt előfeltevés*” problémája.

Ráadásul, a módszertant érintő dilemmáinkat még tovább sorolhatjuk:

3) *A vitatott dimenziók problémája*: miért lehet a demokratikus minőség mérőszáma a gyermekszegénység vagy az egészségügyre fordított költségek GDP-ben kifejezett aránya? (Az USA feltehetőleg jobb egészségügyi szolgáltatást nyújt, mint a magyar, még akkor is, ha kevesebbet költ rá állami pénzből.)⁹ Úgy tűnik Ringen számára a demokrácia azért értékes, mert a jóléthez segít hozzá.

4) *A vitatott súlyozás kérdése:* a 0 / 1 mérőszámok „vagy-vagy” kérdéssé egyszerűsítik a demokratikusság megítélését.

5) *Módszertanilag nem indokolható naivitás:* Mivel Ringen módszertana 8 indikátor segítségével egy 0-tól 8-ig terjedő skála megadását teszi lehetővé, s az a politikai berendezkedés bizonyul jobb demokráciának, amely a végső összevetésben jobban szerepel, tehát több pontot kap, ezáltal a módszertan elvileg megengedi, hogy egy adott ország egy-egy dimenzióban akár rosszabbul is szerepelhet. Vagyis a nyomasztó arányú gyermekszegénység, a sajtószabadság hiánya vagy a mindent beborító korrupció önmagában nem rontja egy politikai berendezkedés demokratikus minőségét, ha az a többi dimenzióban relatíve jól szerepel. Vagy az is lehetséges, hogy Ringen feltételezi, hogy az érett demokráciákban ezek a dimenziók többé-kevésbé együtt mozognak. Ebben az esetben azonban a kiinduló előfeltevés válik kétségesé, vagyis a fejlett demokráciák között nincsenek releváns különbségek, éppen ezért a demokratikus minőség skálájának alkalmazása kevés haszonnal kecsegtet.

6) *Statikus dimenziók:* a dimenziók alkalmasak lehetnek arra, hogy mondjanak valamit egy politikai berendezkedés demokratikusságáról az általánosság szintjén, vagy akár tendenciaszerűen, de nem alkalmasak arra, hogy az egyes kormányok teljesítményét értékeljük, ehhez túl statikusak, nagyobb időtávra irányulnak (úgy tűnik, nem érzékenyek a rövid távú változásokra sem [a politikai intézményekbe vetett bizalom Magyarországon Őszöd előtt és után], kevésbé köthetőek direkt módon egy-egy kormányzati intézkedés hatásának felméréséhez. Márpedig ez azért fontos, mert Ringen mégiscsak *good government*-ről beszél.

7) *Mérhetetlen dimenziók:* egyáltalán mérhető-e a demokratikus minőség? Lehetséges, hogy a demokratikus minőség mérésének problémája hasonló módszertani nehézségeket vet fel, mint a szabadság mérhetőségének a kérdése. Vannak olyan jelenségek, amellyel a „megmérés” nem tud mit kezdeni, mégis hozzájárulnak a demokratikus minőség csökkenéséhez. Például a manipuláció vagy a propaganda. Vagy más irányban, például az amerikai demokrácia versenyképességét gyengítő *incumbent advantage*.¹⁰ A demokratikusság legalább ennyire fontos tényezői: a rezponzivitás, a reprezentativitás és az elszámoltathatóság (a kormány, illetve a politikai elit elszámoltathatósága). Lehet-e ezeket mérni? Eltekinthet-e ezeknek a tényezőknek a figyelembevételétől a demokratikus minőség megítélésére vállalkozó új politikatudomány?

Mint láttuk, a kormányzati teljesítményértékelés során még a kemény számok is rendkívül ingatagnak bizonyultak, újabb terepet kínálva fel ezzel az istenek civódásának. Egy dolog azonban biztosnak tűnik: Egy védhető és értékes felfogáshoz (good government-konceptió) rendelt problematikus módszertannal állunk szemben.

Aki azonban a kormányzati teljesítménymérés (a demokratikusság megítélésének) korlátainak tudatában elfogadja Ringen demokráciafelfogását, vagyis

aki azért értékeli nagyra a demokráciát, mert az valamire „jó”, valamire szolgál – méghozzá arra „jó”, hogy biztosítsa azokat a feltételeket (a szabadság körülményeit), amelyek között az egyének értelmezése szerinti jó és ésszerű élet mindenki számára megélhető (a hangsúly a „mindenki számára” kitélen van) –, az egyúttal nem mondhat le egy, a jólét feltételeit biztosítani képes aktív, intelligens és erős állam tételezéséről sem. S ez az a pont, ahol a minimális állam hívei kegyetlen dilemma elé kerülnek, vagy kitartanak neoliberais elveik mellett, és a piac mindenhatóságába vetett hitükkel zárójelbe teszik demokratikus elkötelezettségüket (abban az értelemben, hogy a jóléttel összefüggő szolidaritás mindenkinek kijár). Vagy éppen hogy a jólét, a szolidaritás, a méltányosság és a kooperáció mindenkinek kijáró biztosítása miatt (a hangsúly a „mindenkinek kijáró biztosításon” van) elfogadják, egy a fenti értékek érvényesülését garantálni hivatott állam erős és hatékony kormányzását.

JEGYZETEK

- ¹ Körösenyi András (2006): Elszámoltatható-e a kormány? Képviselet, demokrácia és a 2006. évi választások. In Karácsony Gergely (szerk.): Budapest: DKMKKA – BCE PTI. 253–293.
- ² Körösenyi, 2006: 285–286.
- ³ Lásd például: Mayntz, 2005; Hermet et al., 2005; Benz, 2004; Pierre–Peters, 2000; Kooiman, 2003; Blumenthal, 2005; Rosenau, Czempiel 1992.
- ⁴ Lásd G. Fodor – Stumpf, 2007.
- ⁵ Stein Ringen homepage. URL = <http://users.ox.ac.uk/~gree0074>.
- ⁶ Ringen–Stein, 2007a. Az általam használt szöveg: Ringen–Stein, 2007b.
- ⁷ „In a good democracy, the regime will be so arranged that it displays to citizens good reasons for them to feel confident that their freedoms are protected and safe” (Ringen, 2007b).
- ⁸ Eurobarometer 65. Közvéleménykutatás az Európai Unióban, 2006. Tavasz.
- ⁹ Persze, egy másik néz pontból nézve érthet az Amerikai Egyesült Államok 0 pontja: egy demokratikus kormány nem engedi, hogy ne legyen mindenki számára garantálva az egészségügyi ellátás minimális színvonala. Márpedig az USA-ban a társadalom 15 százalékának nincsen biztosítása.
- ¹⁰ Vö. Samples, 2002 és Samples, 2004

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Körösenyi András (2006): Elszámoltatható-e a kormány? Képviselet, demokrácia és a 2006. évi választások. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006*. Budapest, DKMKKA – BCE PTI. 253–293.
- Mayntz, Renate: Governance-Theory als fortentwickelte Steuerungstheorie. In Schuppert, Gunnar

- Folke (Hrsg.) (2005): *Governance-Forschung. Vergewisserung über Stand und Entwicklungslinien*. Baden-Baden, 11–20.
- Hermet, Guy – Ali Kazancigil – Jean-François Prud’homme (2005): *La gouvernance. Un concept et ses applications*. Paris, Karthala.
- Benz, Arthur (2004): *Governance – Regieren in komplexen Regelsystemen*. Wiesbaden.
- Pierre, Jon – Peters, B. Guy (2000). *Governance, Politics and the State*. New York.
- Kooiman, Jan (2003): *Governing as Governance*. London.
- Blumenthal, Julia von (2005): Governance – eine kritische Zwischenbilanz. In *Zeitschrift für Politikwissenschaft*. Heft 4., 1149–1180.
- Rosenau, James N. – Czempiel, Ernst-Otto (eds.) (1992): *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge.
- G. Fodor Gábor – Stumpf István (2007): A „jó kormányzás” két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. In *Nemzeti Érték*. 2007/3. 76–95.
- Ringen, Stein (2007a): *What Democracy Is For: On Freedom and Moral Government*. Princeton University Press.
- Ringen, Stein (2007b): *What is Democratic Quality. Prepared for the conference. The Attractiveness of the European and American Social Models for new Members and Candidate Countries of the European Union*. Berlin 7-8 May 2007 (Kézirat).
- Samples, John – Basham, Patrick (2002): Election 2002 and the Problem of American Democracy. In *Policy Analysis*. No. 451. 1–19.
- Samples, John (2004): Three Myths about Voter Turnout in the United States. In *Policy Analysis*. No. 524. 1–12.

A MEGOSZTÓ VÁLSÁG

DÉNES IVÁN ZOLTÁN (SZERK.): A MEGOSZTÓ VÁLSÁG: 2006 ŐSZ. BUDAPEST, DEBRECENI EGYETEM ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR – GONDOLAT KIADÓ, 2007.

Szabadfalvi József

(jogász, egyetemi tanár, DE ÁJK Jobbölcséleti és Jogsociológiai Tanszék)

Immár második alkalommal van szerencsém bemutatni és az érdeklődők figyelmébe ajánlani a Dénes Iván Zoltán professzor vezette Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikaelméleti és Politikatörténeti Tanszék közéleti-közpolitikai szemináriumának tagjai által írt tanulmánykötetet. Az első kiadvány 2006 tavaszán szintén Dénes professzor szerkesztésében jelent meg *Politika az erkölcsi minimum mércéjén* (Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikaelméleti és Politikatörténeti Tanszék – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. / *Libri rationis rei publicae 2.*) címmel, melyről a most közzétett kötet előszavában a szerkesztő kissé szomorúan jegyzi meg: „még azt a szerény hatást sem fejtette ki, amely egy szakkönyvtől elvárható lett volna”. Való igaz, ha egy megjelent mű nem kerül könyvárusi forgalomba, illetve nem jut el a fontosabb közkönyvtárakba, akkor nagyon nagy a veszélye annak, hogy a feledés homályába merül. De ez már a múlt, most inkább essen szó a recenzió tárgyát képező kötetéről, mely minden bizonnyal az előző vállalkozás esetleges fogyatékoságaiból is okulva nagyobb nyilvánosság előtt mérettetik meg.

A tanulmánykötet szerkesztői előszóból, három tematikus részre tagolt, összesen tizenöt tanulmányból, az egyes tanulmányok szerzőinek rövid bemutatásából, irodalomjegyzékből, jogszabály- és névmutatóból áll, vagyis minden olyan „kellék” birtokában van, amellyel egy magára valamit is adó hasonló kiadványnak feltétlenül rendelkeznie kell.

A mű címe magáért beszél és rövidegében is sejteti a kötet szerkesztőjének és szerzőinek szándékát, a bő egy évvel ezelőtti (2006) ősz és az azt követő hónapok politikai-közjogi történéseinek a legújabb kori magyar politikatörténetben játszott – következményeit tekintve még ma sem teljesen tisztázott – szerepének elemző-értékelő bemutatását. Az egyes írásokban értelemszerűen

visszatérő módon rekonstruálják a vizsgált hónapok történéseit, illetve az arra adott reakciókat, mely jól példázza az egy történet, többféle narratíva lehetőségét.

A kötet több mint felét kitevő első tematikus rész a „Politikai szereplők dilemmái” címet viseli és két alcím alatt összesen hét tanulmányt tartalmaz. Az első öt írás a köztársasági elnök szerepéről, illetve annak megítéléséről szól. A sorban első tanulmány (melynek szerzői Berecz Péter, Kovács Ágnes és Kőmíves Péter Miklós) *Egy viharos őszi krónikája* címen veszi számba a kérdéses hónapok eseménytörténetét a 2006-os tavaszi választásoktól az elhíresült őszi beszéd nyilvánosságra kerülésén át 2007 tavaszáig. Ezt követi az első érdemi tanulmány *Alkotmányértelmezés, szerepfelfogás és szerepvállalások* címmel Berecz Péter tollából, melyben a szerző bemutatja Sólyom László köztársasági elnökként a kialakult politikai kontextusban betöltött szerepét, illetve az általa meghirdetett „alkotmányos értékrend” képviselése és közvetítése érdekében tett erőfeszítéseit. Berecz a köztársasági elnök különböző megnyilatkozásai közül arra a következtetésre jut, hogy az alkotmány megfogalmazta értékrend Sólyom László tudatosan vállalt „erkölcsi programjának” integráns részét képezi. Részletes elemzés során összefüggést, sőt egyértelmű levezethetőséget lát a köztársasági elnök egykori alkotmánybírói érvelése és mostani politikai és jogi nézőpontja között. Alkotmányjogi, továbbá – elsősorban Ronald Dworkin érvrendszerére hivatkozva – jog- és politikai filozófiai okfejtés keretében mutatja be a jogtudós elnök majd két évtizedes dilemmáját – az alkotmány tartalmazta morális elvekből levezetett és igazolt alapjogoknak a „formális” jogállamiság keretei közötti érvényesülését – az érdeklődő olvasók számára. A szerző nem rejti véka alá véleményét, miszerint Sólyom elnök törekvései csak hosszú távon fejthetik ki jótékony hatásukat. Közös érdekünk, hogy a társadalom, de még inkább a politikai elit is tanuljon a néha nehezen kódolható diagnózisokból és terápiás javaslatokból. De legyünk optimisták!

Ezt követően Kőmíves Péter beszédes című tanulmányát olvashatjuk *Elnöktükör* címen. A szerző a XI-XII. századtól divatos „királytükörök” inverz válfaját követve az elnök tényleges megnyilvánulásait, így a társadalomnak, illetve a politikai elitnek szánt megnyilatkozásait, illetve azoknak a politikai publicisztikában való fogadtatását és értékelését veszi számba. Megpróbál szembesíteni bennünket eltérő világnézeti és politikai attitűddel rendelkező közírók sokszínű véleményével Kis Jánostól kezdve Debreczeni Józsefen keresztül Lányi Andrásig. Összességében tetszet az egyes véleményformáló értelmiségi interpretációk rekonstruálása, csupán a szerző összegzését és a különböző elnöktükörök kapcsán levont önálló értékelését keveslem. Mindazonáltal egyetérthetünk a szövegben olvasható azon megállapítással, hogy az elnök különböző megnyilvánulásai, stílusa, sőt többnyire annak tartalma a politikai közösség többsége számára átláthatatlanok, kevéssé befogadhatók maradtak. A szerző végső konklúziója szerint – jellemezve a jelenlegi belpolitikai helyzetben az átlag polgári attitűdöt – bármelyik politikai erő bármit megtehet, ha ez nem jár az egyén materiális

javakhoz való hozzáféréseinek korlátozásával, közérthetően, a ma oly sokszor emlegetett „megszorítással”. Kőműves lesújtó megállapítása mindannyiunkat elgondolkoztat, akik a rendszerváltás hónapjaiban úgy gondoltuk, hogy a szép új világ nem csak az életszínvonal emelkedéséhez, hanem a köz ügyeire értő gonddal figyelő, abba alkalomadtán beleszóló polgárok közösségének kialakulásához vezet.

A következőkben Kovács Ágnes *Alkotmánybírósági jogkörértelmezés és politikai felelősség* című, a köztársasági elnöki jogkör alkotmányos helyzetét értékelő tanulmányát olvashatjuk, mely alapvetően alkotmányjogi érvelés keretében mutatja be a hatályos magyar jogi szabályozás és vonatkozó alkotmánybírói határozatok hálójában az első számú közjogi méltóság jogi státuszát. Mindez különösen érdekes az elmúlt hónapok eseményei tükrében, amikor az államfő számos esetben exponálta magát a miniszterelnök őszi beszéde nyomán kialakult politikai szituációban, melyet a szerző deklaráltan nem tekint alkotmányos válsághelyzetnek. Ennek megfelelően alapos közjogi elemzésnek veti alá az elméletileg politikai felelősségre nem, de a szerző szerint „politikai természetű számonkérés” alá vonható köztársasági elnöki intézményt, melyet az egykori alkotmányozó „atyák” gyors munkájának, vagy a sok szempontból mintául szolgáló 1946. évi I. törvény vonatkozó rendelkezései korrekciójának okán nem sikerült a szükséges mélységig precízen szabályozni. E „pontatlanságot” maga a Sólyom László vezette alkotmánybíróság a „reprezentatív” elnöki jogkör tartalmi meghatározásaként – több különvélemény megfogalmazása mellett – igyekezett korrigálni. E téren a szerző szerint kitapinthatóan változást hozott az egykori alkotmánybíró köztársasági elnöki pozícióba kerülése. Korábbi alkotmánybírói meggyőződésével ellentétesen jogkörnövelő, illetve jogkörtágító igyekezete igen szembeötlő. Meggyőző érvekkel támasztja alá a hatályos alkotmányszöveget érintő javaslatait, mellyel az elnöki intézményt alkotmányos rendszerünkben egyértelműbben lehetne pozícionálni. A tanulmány végén a szerző – sajnálatomra – egy pillanatra kilép a mindvégig vállalható és színvonalas alkotmányjogi érvelés keretéből, amikor a köztársasági elnöknek az utcai megmozdulások morális igazolására vonatkozó „tévedését” fogalmazza meg. Megítélésem szerint ez a sommás értékelés nem illeszkedik szervesen a szöveg addigi gondolatmenetéhez és egyébként is árnyaltabb megközelítést igényelt volna a megfogalmazott kritika.

Az első gondolati egységet lezáró tanulmányként olvashatjuk – a szerkesztő mellett a másik már kellő publikációs múlttal rendelkező szerző – Rác Sándor filozófus *Törvényesség vagy morál?* című írását. A kötet legterjedelmesebb esszéje a szerkesztői előszó szerint a címében jelzett fogalmak egymáshoz való viszonyának populistá (erről esik legkevesebb szó), liberális és republikánus értelmezését mutatja be, különös tekintettel arra, hogy ennek filozófiai, politikaelméleti alapkérdései az ifjú jogász szerzők számára több vonatkozásban is megválaszolatlanok maradtak. A tanulmány a modern alkotmányos demokráciák, vagy

ahogyan a szerző fogalmaz, a „felnőtt demokráciák” világához integrálódott politikai közösség számára is igen vitatott, kikerülhetetlen problémáját tárja elénk pontos, analitikus fogalmi distinkciók megtételével. Rácza a demokratikus politikai rendszer alkotmányos elvei és morális fundamentuma megalapozásának liberális és republikánus stratégiáit áttekintve – a politika „realista” megközelítését követve – tárgyalja összeegyeztethetőségüket. Imponáló módon rekonstruálja és elemzi – elsősorban Kis János nyomán, de eredeti forrásokra is utalva – a főképpen a modern angolszász politikai- és jogfilozófiát foglalkoztató egyik alapkérdést: miképpen egyeztethető össze az egyéni autonómia és a morális egyenlőség elvének védelme a törvényes renddel. Végző megállapítása szerint – mely a kötet korábbi tanulmányaiban is vizsgált kérdésekre reflektál – a demokratikus politika morális fundamentumára hivatkozó közszereplők kijelentései a nyilvánosság médiumain keresztül csak akkor érinthetik és befolyásolják ezeket az alapokat, ha a politikai közösség tagjai megértik és a „kölcsonös bizalom” alapján elismerik annak szükségességét. A közösség ebben az esetben lehet nyitott az „erkölcsi fenomén” intelmeire.

A kötet első részének második – *A nagy gyűjtőpártok kiütkeresése: haszonmaximalizáció vagy morális megtisztulás* – alcíme alatt két írás foglalkozik a hazai politikai rendszer jelenleg meghatározó pártjainak helyzetével és megítélésével a vizsgált időszakban. A sorban elsőként közzétett tanulmányban Szafkó István *Az őszi beszéd hatása a gyűjtőpártokra* címen az MSZP és a FIDESZ viszonyát és reakcióit veszi számba az ominózus események tükrében. Az egyedi hangvételű és érvelési stílusú írásban a politikai történések iránt érdeklődő *homo politicus* individuális szempontú megközelítését olvashatjuk. A szerző a címben megjelölt történésekre vonatkozóan „a kinek használt?” kérdés kapcsán a politikai események értékelését jelentő klasszikus toposzokat járja körül a beszéd kiszivárogtatásától, annak kommunikálásán át, az elért és elérni kívánt eredmények bemutatásáig. Egyes következtetései, mint például a pártpreferenciákból levont megállapítások, vagy a két nagy párt vezető elitjének megítélése, illetve a szakmaiság kontra hangulatkeltés kérdésében kifejtett álláspontja vitára készítő. Mindazonáltal végkövetkeztetésével, miszerint az őszi beszéd hatása mindkét politikai oldal számára – és tegyük hozzá szomorúan, a magyar alkotmányos demokráciára is – súlyosan negatív következményekkel járt, egyet lehet érteni. És amikor a kötetet 2007 novemberében kézbe vehetjük, az azóta eltelt események tükrében sem lehetünk egyáltalán optimisták. Csak bízhatunk alkotmányos intézményrendszerünk „erejében”, s csupán kevésbé a politikai elit érettségében.

A másik, a politikai pártok tevékenységét elemző írás *A Fidesz szerepének baloldali megítélése* címmel Morvai Gábor tollából olvasható. A szerző alapvetően a legnagyobb ellenzéki párt az események sodrában tanúsított magatartásának kritikai interpretálását nyújtja. Némileg megtévesztő a ’baloldali’ jelző, hiszen a rekonstruált vélemények megfogalmazói közül bizonyára többen visszautasíta-

nák ezt a címkét. Talán helyesebb lett volna egyszerűen „kritikai megítélésről” szólni, melynek legjellemzőbb kategóriájaként a „haszonmaximalizációra” való törekvés tényét lehet megemlíteni. Ezen különösebben nem kell csodálkoznunk, hiszen a politikai vetélytársak közötti küzdelem természetes velejárója ez a törekvés, csak az eszközök kiválasztása és az elérni kívánt cél igazolhatósága szab ennek korlátot a demokratikus politikai kultúrában. A szerző a legnagyobb ellenzéki pártnak a kialakult válságban játszott szerepét, illetve az események eszkalálódásában való felelősségét a meghatározó kormányzó pártéhoz hasonlónak tekinti. Sőt – véleménye szerint – populista eszközök alkalmazásával (pl. antiglobalizmus, piac-, verseny- és tőkeellenesség, nemzeti frazeológia stb.) társadalmi hisztériát keltett, majd állandósított, melyre az országnak éppen hogy nincs szüksége. A szerző megállapítása szerint nemcsak a kialakult helyzetért hanem annak megoldásáért is mindkét politikai oldalt közös felelősség terheli. Az országnak jelen helyzetben erős ellenzékre, parlamenti kontrollra volna szüksége, annak érdekében, hogy a most már elkerülhetetlen társadalmi reformok ne felülről diktálva, hanem lehetőség szerint ellenőrzött, konszenzusos módon, racionális diskurzus keretében menjenek végbe.

A kötet második része *A szabadság és a rend határai* címet viseli, mely két témakörrel, a rendőri beavatkozások jogszerűségével, a tömegjelenségek (gyülekezési jog gyakorlása) és a rendőrség ezt kezelő tevékenységének elemzésével, illetve tömeglélektani vonatkozások áttekintésével foglalkozik. *A rendőri beavatkozás jogszerűsége* első alcím alatt négy tanulmány olvasható melyből három a 2006. őszi eseményeket elemző – az ún. Gönczöl-, illetve Morvai-bizottság néven ismertté vált – testületek jelentéseit hasonlítja össze. Az első, rövid, Balku Orsolya és Rác Adél által jegyzett írás (*A két bizottság* címen) a testületek létrejöttét, működésének kereteit, vizsgálódásuk forrásait tekinti át. Ezt követően a szerzőpáros tagjai külön-külön tanulmányban fejtik ki álláspontjukat a bizottságok eltérő szemléletmódjáról és módszertanáról, megállapításai és következtetései különbségeinek okairól. Mindkét szerző közös véleménye, hogy a szakszerűsége hivatkozás és törekvés ellenére az elfogultság nyilvánvaló jelei ismerhetők fel az elkészült jelentésekben. Míg Rác Adél a két testület megállapításait alkalmanként a vonatkozó büntető anyagi- és eljárási jogi normákkal, alkotmánybírói határozatokkal és egyéb rendőrségi belső szabályokkal egybevetve a rendőrség és egyes rendőrök cselekedeteinek jogszerűtlenségére, ellentmondásosságára is rámutat, addig Balku Orsolya tanulmánya a két bizottság kijelentéseinek tételes egybevetését és annak elemzését adja. Balku Orsolya kiindulópontja szerint mindkét bizottság prekonceptcionális vizsgálódást folytatott, így következtetései különbözősége is, főképpen a felelősség megállapítása kérdésében, alapvetően erre a tényre vezethető vissza. Míg a Gönczöl-bizottság többnyire jogszerűnek és arányosnak, s csupán alkalmanként szakszerűtlennek minősítette a rendőrség tevékenységét, addig a Morvai-bizottság mindhárom kérdésben elmarasztalta a rend-

fenntartó erők ténykedését. Rác Adél írásában számos fontos, a bizottságok által is érzékelt anomáliára vonatkozó megállapítást tesz, így többek között az átlagpolgár számára nem ismert (nem ismerhető) belső rendőrségi normák nyilvánossá tételét szorgalmazza, továbbá a rendőrségi irányítási rendszer (parancsnoki jogkörök) pontatlan szabályozását teszi szóvá, illetve fölhívja a figyelmet arra az aktuális ellentmondásra, hogy a különböző jogszolgáltató szervek (az ügyészségtől kezdve az első és másodfokon döntő bíróságokkal bezárólag) rendre eltérő módon ítélték meg az eseményeket és értelmezték a vonatkozó jogszabályokat. Vagyis nem csupán a jogban kevésbé jártas rendőrség volt elbizonytalanodva a történések sodrában azok jogi minősítésekor, hanem jogvégzett fölkészült jogalkalmazók sem álltak mindig a helyzet magaslatán. Mindkét írás közvetve utal is rá, hogy bizony a demokrácia és intézményrendszere egy hosszú – buktatóktól sem mentes – tanulási és korrekciós folyamat révén válhat egyre vonzóbb létformává a politikai közösség tagjai számára.

A rendőri beavatkozásokról szóló tanulmányokat Nagy Orsolya *A zavargások franciaországi visszhangja* című írása zárja. A szerző a 2006. szeptember-októberi magyarországi eseményeknek a legjelentősebb francia napilapokban (*Le Monde*, *Libération*, *Le Figaro*, *Les Echos*) megjelent sajtóvisszhangját mutatja be. A többnyire objektív, de természetesen összefoglaló jellegű értékelések a jelenség okait európai összefüggésben vizsgálják és alapvetően a 2004-es EU-bővítéskor a csatlakozó újdemokráciák belső strukturális (morális, lelki, gazdasági stb.) problémáival magyarázzák. A szerző szerint a hazai történések semmilyen vonatkozásban sem hasonlíthatóak a 2005-ben Párizs peremkerületeiben lezajlott zavargásokhoz, így párhuzamot sem lehet keresni a két eseménysor között. A tanulmány utolsó részében olvasható, Franciaország nemzetközi politikában betöltött szerepvállalásának újragondolását bemutató, rövid elemzés funkciótlanul zárja le a szerző mondanivalóját. Az itt leírtak semmilyen módon nem illeszkednek a szöveg korábbi gondolatmenetéhez és különösen nem a kötet egészének tematikájához.

A második rész további tanulmányai *Alkotmányos keretek, szükséges reformok, tömegjelenségek* cím alatt a gyülekezési jogra, illetve a rendőrség e kérdésben gyakorolt tevékenységére vonatkozó szabályozást tekintik át, valamint külön írás foglalkozik a tömegjelenségek szociálpszichológiai összefüggéseivel. Béki Linda *A gyülekezési jog határai* című tanulmányában az egyik legfontosabb alapjogunk elméleti és gyakorlati kérdéseit járja körül, különös tekintettel a 2006. őszi eseményekre. Példákon keresztül mutatja be, hogy a mindezidáig megfelelően működő jogi szabályozás bizony sok pontjában lehetőséget ad(ott) különböző értelmezési lehetőségekre, melyek a jogalkalmazó szerveket gyakran nehéz helyzetekbe hozták. S nem csupán a rendőrség, hanem a bíróságok is olykor jogértelmezési csapdába kerültek. A hatályos jog bizony több esetben nem nyújtott valódi támpontot. Az alapvető szabadságjogok gyakorlásának a szerző által is felvetett sajátossága, hogy – itt nyílik lehetősége az állam-

polgárnak többek között kinyilvánítania elégedetlenségét, tiltakozását, vagy éppen a fennálló állapotok feletti változtatási szándékát – számos esetben konfliktushelyzetet generál. A kívánatos (alkotmányos) rend és az alapjogok gyakorlása ilyen esetekben alkalmanként szembe kerülhet egymással. Jó lett volna, ha a szerző e lehetséges konfliktushelyzet lényeges elemeit, így például az alapjogok korlátozásának – a magyar alkotmánybírósági gyakorlatban régebb óta alkalmazott klasszikus elvét – a szükségesség és arányosság tesztjét érdemben megvizsgálja.

Zsenyuk Péter *Érvok a rendőrség korszerűsítése mellett* címmel közzétett tanulmányában arra vállalkozott, hogy számba vegye mindazokat a körülményeket, feltételeket, melyek között a magyar rendőrség kénytelen törvényben előírt feladatait ellátni. Alapvető kérdésnek látja a szerző a vonatkozó jogszabályi környezet áttekintését és egyben újragondolását a minősített többséget igénylő rendőrségi-, illetve gyülekezési törvénytől kezdve a nem publikus belső szabályokig. Mivel fontos alapjogot érintő tevékenységi körről van szó, így a pontos és egyértelmű megfogalmazások mellett a teljes nyilvánosság jelentheti azt a garanciát, amely nemcsak a jogukkal élni kívánó polgárok, hanem a rendfenntartást végző rendőrök számára is egyértelmű és világos szerepeket és cselekvési lehetőségeket jelöl ki. Emellett fontosnak tartja a rendőrség hatósági jogalkalmazó tevékenységében a jogászai szakértelem fokozott jelenlétét, mely a demokratikus jogállamok megkerülhetetlen sajátja, továbbá az itthon is alkalmazható nemzetközi tapasztalatok átvételét a napi rendőrségi praxisban. Ez utóbbi tekintetében a szerző több érdekes példával szolgál.

E rész utolsó írásaként olvasható Pénzes Örs *Tömegjelenségek* című tanulmánya, mely adalékul kíván szolgálni a 2006-os utcai megmozdulások belső dinamikájának megértéséhez. A szerző érdekesítő módon foglalja össze az e tárgykörben meghatározó szociálpszichológiai, szociálanropológiai szakirodalom (Pataki Ferenc, Sigmund Freud, Gustav Le Bon, Elias Canetti stb.) megállapításait, melyeket a vizsgált hazai tömegjelenségekre vonatkoztat. Érdekesítő elemzéseket olvashatunk a tömegdemonstrációk belső szerkezetét, folyamatait meghatározó összetevők közül az identitás, a kontrollnélküliség, a szimbolika, a kezelhetőség jelenségeiről. A „tömegdemokráciákban” jelentkező belső feszültségek kapcsán indukálódó „közösségi hisztériák” természete – alapítja meg helyesen a szerző – évszázadok óta változatlan struktúrát mutat. A tömegjelenségek kezelésének leghatásosabb eszköze a tanulmány szerint a beszűkített identitások kitérítése, illetve távlatosan a politikai és egyéb közösségek saját identitásválságának a felismerése és az ebből való kiút keresése.

A tanulmánykötet harmadik, egyben lezáró része (*Politikai játsszámák, politikai nyelvek és politikai hisztériák*) csupán egy tanulmányt tartalmaz. A kötet szerkesztője – és egyben a fiatal szerzőgárda szellemi mentora – Dénes Iván Zoltán *Válságértelmezések a mérlegen* című írása a 2006. őszi történések három értelmezési típusát („ellenzéki, kormánypárti és pártokhoz nem kötődő,

jogvédő elbeszélések”) rekonstruálja igen invenciózus módon. A kötet zárótanulmányának tekinthető esszében a szerző a Fülep Lajostól átvett „nemzeti öncélúság” és az „európai mintakövetés” hasonlóan kizárólagosságra hajlamos politikai érvrendszerét és közbeszéd-nyelvezetét, illetve az adott helyzetből érdemi kiutat kereső jogvédő álláspontot vizsgálja meg. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy a mintakövetés (civilizálás) és az öncélúság (autochtonia) egyaránt kizárja, hogy ki-ki maga mérje fel a saját és a politikai közösség valós helyzetét, s nem teszik lehetővé, hogy a politikai szféra szereplői reális felismerések, valódi belátások mentén artikulálják és realizálják céljaikat. A két közbeszéd-típus ön- és ellenségkepeinek hamis és félrevezető identitásai 2006 őszére már-már kezelhetetlen politikai hisztériákban manifesztálódtak. A politikai hisztéria jellemzőinek megértéséhez Bibó István hat évtizeddel ezelőtti elemzése ma is irányadó lehet. A szerző erre hivatkozással állapítja meg, hogy a hisztéria alapját képező vélt vagy valós sérelmek torzítják az objektív helyzetértékelés lehetőségét, s zárványként, be nem gyógyult sebként mérgezik az azt hordozó személy és csoport politikai orientációit és identitását. De mi lehet a kiút? Van-e egyáltalán megoldás ebben az áldatlan helyzetben? Dénes Iván Zoltán egyetlen gyógymódként a megbocsátás, a jótékony felejtés, illetve az öncélú kibeszélés helyett az önmagunkkal való szembenézést javasolja, mely fájdalmas erőfeszítéseket kíván meg tőlünk. Csak ez teszi lehetővé saját elszenvedett sérelmeink feltárását, annak a hasonló sérelmeket elszenvedettekkel („terápiás referenciacsoportok”-kal) való kibeszélését, az övék meghallgatását, majd a sajátunk feldolgozását. Kölcsönös empátia szükséges a mások sérelmeinek és identitáskeresésének a megértéséhez. A cél a hagyományra és korszerűsége egyaránt építő szabad társadalom kereteinek kialakítása, melyben az identitásképző formák nem egymást kizáró egzisztenciális választásokként, hanem a személyiség kifejlesztésének sokszínű lehetőségeként van jelen a hétköznapi életben. A szerző rendkívül szimpatikus megoldási javaslata azonban megítélésem szerint hosszú tanulási folyamat révén kialakuló attitűdként képzelhető el. A politikai kultúra fogalma is utal arra, hogy a kulturális minták szocializációja határozza meg az eltérő identitások elfogadásának, tolerálásának mechanizmusait, illetve a konfliktuskezelés technikáit. E tekintetben nem tehetünk mást, mint hogy optimisták vagyunk és bízunk abban, hogy a demokratikus jogállam keretei között mihamarabb megteremtődik a többségben annak az élménye, amely lehetővé teszi a mostani görcsös meg nem értés és szembenállás feloldását. E tekintetben Dénes Iván Zoltán tisztázó és programadó írása a változás esélyét hordozza magában, miképpen tanítványainak a kötetben olvasható tanulmányai is a helyzetértékelés és a kiútkeresés szándékával fogalmazódtak meg. Természetesen lehet más értelmezési és megoldási módokkal és javaslatokkal előállni, de mindezt a kölcsönös megértés szándékával szabad csak megtenni.

A kötet igazi különlegessége, hogy szerzői kettő kivétellel debreceni jog-

hallgatók, illetve azóta már végzett jogászok, akik hosszas fölkészülés után jutottak el a végleges szövegváltozatokhoz, mely során szakavatott kollégák áldozatos segítségére támaszkodhattak. Megérdemlik, hogy e helyütt legalább megemlítsük a nevüket: Balog Iván és Percz László lektorok, továbbá Rác Sándor, Tóth-Matolcsi László, Bárdi Nándor és Kecskeméti Károly.